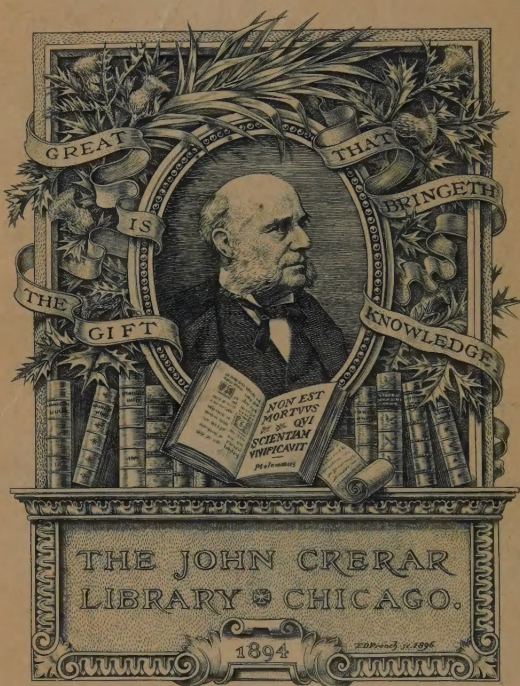

School of Theology at Claremont

1001 1362661

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING.

BR
305
H3128
V. Ce
HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch vertaald.

ZESDE DEEL.

ROTTERDAM,

VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1841.

GM

THE
JOHN CORRAR
LIBRARY

211

RECEIVED

AT THE OFFICE OF THE

IN THE OFFICE

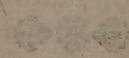
1891

W. H. H. H. H.

RECEIVED

AT THE OFFICE OF THE

1891

NOTED

THE OFFICE OF THE

1891

1891

I N H O U D.

DE TIENDE VOORLEZING.

Het wezen van het Kwakerdom. Bijzondere dweeperijen. WILLIAM PENN en de nederzetting in *Pensylvanië*. ROBERT BARCLAY, en de leer der Kwakers. Vergelijking van deze leer met het Piëtismus. bl. 1.

VEERTIENDE VOORLEZING.

Over geest en letter. Invloed der Catholijke mystiek op de Hervormde. JOHANNES LABADIE en ANNA MARIA SCHUURMAN. Grondstellingen der Labadisten ten opzichte van de Kerk, de Sakramenten en de heilige Schrift. ANTOINETTE DE BOURIGNON en PETRUS POIRET. bl. 37.

138900

100081

Withdrawn from Creer Library

330307

VIJFTIENDE VOORLEZING.

Het mysticismus en de sektemakerij in de Duitsch-Luther-sche Kerk. QUIRINUS KUHLMAN en de Profeten. JOHANNES GICHTEL. FREDERIK BRECKLING. DE RAADT. UEBERFELDT. De engelen-broederschap. JOHANNA LEADE en de Philadelphiërs in *Engeland*. PORDAGE, BROMLEY enz. JOHANNES GOTTFRIED ARNOLD, de advokaat der mystieken. Over dweeperij. bl. 75.

ZESTIENDE VOORLEZING.

De Catholijke Kerk, bijzonder in *Frankrijk*. JACQUES BÉNIGNE BOSSUET. Zijne idealistische verklaring van het Catholicismus. Zijne betrekking tot LEIBNITZ. Vereenigingsproef. CHRISTOPHE ROJAS DE SPINOLA. INNOCENTIUS XI, en de Galli-kaansche Kerk. CORNELIUS JANSEN en het Jansenismus. ST. CYRAN. ARNAULD. PASCAL. bl. 114.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

LUTHER en PASCAL. De provinciaalbrieven. Zedeleer der Jezuiten. Voortzetting van den Jansenisten-strijd. Port-Royal. Vergelijking van het Jansenismus met het Piëtismus. Het Quiëtismus. MICHAËL MOLINOS. DE GUYON en LA COMBE. FÉ-NÉLON. bl. 152

ACHTTTIENDE VOORLEZING.

Verstands- en gevoelsrigting in de Godsdienst. BOSSUET en FÉNÉLON. FÉNÉLONS onderworpenheid aan het gezag van den paus. Zijne beminnenswaardigheid. Gelijkvormigheden tus-schen FÉNÉLON en SPENER. FÉNÉLONS dood. Zijne levensbe-schrijvers, RAMSAY en BAUSSET. De vaders van het Oratorium. BOUTHILLIER DE RANCÉ en de orde der Trapisten. De Duitsch-Catholijke Kerk. ABRAHAM A SANCTA CLARA. ANGELUS SILESII. Over Pantheïsmus. De Grieksche Kerk. CYRILLUS LUCARIS. De Russische Kerk. NICON en de Raskolniken. De Wal-denzen. bl. 185.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

Invloed van het Protestantismus op het staatsleven. VEIT
LODEWIJK VAN SECKENDORF en de Christenstaat. PUFENDORF.
THOMASius en de nieuwere verlichting. De Protestantsche kerk-
orde en het kerkelijk regt. Territoriaal sijsteem. De hek-
senprocessen. bl. 223.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

Over scheiding der staatkunde van de Godgeleerdheid. Der-
gelijke betrekking tusschen de Godgeleerdheid en Wijsbegeerte.
Nieuwere geschiedenis der Wijsbegeerte: DES CARTES, SPINOZA,
LOCKE, LEIBNITZ. De vrijgeesten en Deïsten: HERBERT VAN
CHERBURY, THOMAS HOBBS, KAREL BLOUNT, SHAFTESBURY, TO-
LAND, COLLINS, WOOLSTON, enz. MATTHIAS KNUTSEN en de ge-
wetenslieden in *Duitschland*. PETRUS BAYLE. . . bl. 257.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Over de vrijheid van denken. De apologetiek des Christen-
doms. Instelling van BOYLE. Vooruitgang der natuurweten-
schappen en hare betrekking tot de Godsdienst en Godgeleerd-
heid. IZAÄK DE LA PEYRERE en de praeadamiten. Deïstische
en Pantheïstische natuurbeschouwing. Daemonische werkingen.
BEKKERS betooverde wereld. Vooruitgang in de philologie en
geschiedenis. Terugwerking op het onderzoek der heilige
Schrift. Bijbelsche philologie, critiek en exegese. RICHARD SI-
MON. COCCEJUS en zijne school. Wetenschappelijkheid in het
algemeen. Akademiën en dagverhalen. Geschiedenis der Duit-
sche taal. De bedorven smaak in het prediken. SCHUPPIUS.
TILLOTSON. Verval der kerkelijke kunsten in het algemeen. bl. 295.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Het Christelijk leven des tijds in het gemeen. Onderscheid
van den vroegeren en lateren tijd. SCHUPPIUS over het vieren
van den sabbat door de ouden. Treurige tijden na den der-

tigjarigen oorlog. Buitensporigheden. De weelde. Pruiken en tabak. Woeker. Weldadigheid. Volksopvoeding. SCHUPPIUS over het schoolwezen. AMOS COMENIUS. De zendelingszaak. Catholijke propaganda. Jezuiten en Dominicanen in *China*. Protestantse zendingen. PETRUS HEYLING in *Abyssinië*. JOHANNES ELIOT in *Amerika*. Engelsch genootschap tot voortplanting van het Evangelie in vreemde landen. Slotbeschouwing. bl. 336.

DE TIENDE VOORLEZING.

HET WEZEN VAN HET KWAKERDOM. BIJZONDERE DWEEPERIJEN.

WILLIAM PENN EN DE NEDERZETTING IN PENSYLVANIË. ROBERT

BARCLAY, EN DE LEER DER KWAKERS. VERGELIJKING VAN DEZE

LEER MET HET PIËTISMUS.

Met de geschiedenis der *Kwakers* hebben wij in de vorige bijeenkomst dat gedeelte onzer Voorlezingen begonnen, hetwelk ons met de verschillende Protestantsche sekten en tevens ook met het leven en de gevoelens der bijzondere personen bekend moet maken, die of zulke sekten stichtten, of uit dezelve voortkwamen, of op de eene of andere wijze daarmede in verband stonden. Voor het tegenwoordige moeten wij nog wat langer bij de Kwakers zelve vertoeven. Schoon ook fox, wiens geschiedenis wij reeds beschouwd hebben, met regt voor den stichter van de sekte der Kwakers gehouden wordt, mogen wij toch niet bij zijn' persoon en onmiddellijken invloed op de tijdgenooten blijven staan, wanneer wij het *wezen van het Kwakerdom* regt begripen willen. Eene oppervlakkige beschouwing der geschiedenis zal het voorzeker won-

VI. A

derlijk vinden , hoe een half verbijsterd mensch (want als zoodanig zal FOX haar voorkomen) er toe heeft kunnen komen , de stichter van eene Godsdienstige partij te worden , welke zoo diep in het Godsdienstig en maatschappelijk leven van *Engeland* en in de nieuwere geschiedenis heeft ingegrepen. Doch een wat dieper inzien zal ons toonen , hoe datgene wat bij FOX allezins in ruwe en buitensporige vormen te voorschijn trad , echter met eene geestelijke behoefte in verband stond , welke zich te allen tijde in de Kerk en ook in de Protestantsche Kerk vertoonde en deed gevoelen. In den grond bragt FOX niets nieuws te voorschijn. Te allen tijde openbaarde zich in de Kerk , tegenover de vaste bepalingen van derzelver leer en gebruiken , een geest van oppositie , die daarop uitliep , om het vaste en stijve der eens gegevene bepalingen weder in de eerste elementen op te lossen en het Christendom als het ware van nieuws af uit den frisschen geest weder te baren. Deze pogingen vielen voorzeker dikwijls ongelukkig genoeg uit , inzonderheid dan , wanneer zij in plaats van tot den waren geschiedkundigen grondslag van het Christendom terug te gaan , eigene willekeurige meeningen mede inmengden en de nieuwe openbaringen van den eigen geest meer vertrouwden , dan de oude geschiedkundige openbaring der Profeten en Apostelen. — De Hervorming der XVI^{de} eeuw had zich nu juist daardoor voordeelig van de fanatisch-revolutionaire bewegingen der middeleeuwen onderscheiden , dat zij in alles tot den grondslag der heilige Schrift terugging en de geheele vernieuwing der Kerk op het in het Oude en Nieuwe Testament vervatte *geschreven* Woord Gods grondde. Daarmede had

zij een dam gesteld, zoowel tegen de menschelijke overleveringen en inzettingen der Roomsche Kerk, als tegen de menschelijke invallen der dweepers of de willekeurige instellingen eener onchristelijke filosofische denkwijze. Voor deze weldadige Hervorming zal ieder Protestant, die het met zijne Kerk opregt meent, God van harte danken en zal voor zich ook nooit een anderen grond wenschen, dan die gelegd is. Doch reeds de vroegere voordragten over de ontwikkeling van het Evangelisch Protestantismus en ook de tot hiertoe voortgezette hebben ons getoond, dat ook het Protestantismus bij deszelfs beginsel omtrent de heilige Schrift niet verzekerd was tegen eene zekere verstijving in het letterlijke en dat tegenover de overhand nemende stabiliteit altijd weder ook *in* de Protestantsche Kerk een bewegelijk, vrij, de letter vergeestelijkend beginsel zich deed gelden. Ook dit kon op verschillende wijzen geschieden, nu eens door het aansluiten aan het echte Evangelisch-Protestantsch beginsel, dan weder door tegenspraak met hetzelfde. Reeds de Wederdoopers, die in den tijd der Hervorming optraden, beriepen zich op het *inwendige* licht, dat ieder mensch verlicht en dat ons eerst regt den zin des Bijbels ontsluit. Reeds *zij* verzetteden zich tegen het uiterlijk geordend kerkendom, den geordenden leeraarsstand, de kerkelijke gebruiken en ook menige inrigtingen van het burgerlijk leven, welke zij met het echte geestelijk Christendom onbestaanbaar achtten. Gingen ook de Mystieken der XVI^{de} eeuw niet zoover met betrekking tot het practische, zoo leerde toch ook een PARACELSUS, een JAKOB BÖHM en WEIGEL, zelfs een JOHANNES ARNDT, dat het niet slechts aankomt op het historische Chris-

tendom en op het uiterlijk geloof aan het uiterlijk gegeven Bijbelwoord, maar dat het *innerlijk* woord bij het uiterlijke moet komen en dat het geloof hetwelk de Protestantsche Kerkleer overal vooraanstelt, zich ook werkzaam moet betoonen, door werken der liefde. Ja, zelfs een SPENER en FRANCKE, hoe verwijderd zij van de fanatieke, Wederdoopersche gezindheid waren, hoe getrouw en naauwgezet zij zich aan de uitspraken der heilige Schrift aansloten en hoe woordelijk zij dezelve namen en opvolgden, hadden toch ook ten minste die uiterlijkheid des kerkendoms aangevallen en door de leer van het geestelijk priesterschap zich in de oogen hunner vijanden met die geestdrijvers gelijkgesteld. Het is nu juist de taak eener oordeelkundige Kerk- en Hervormingsgeschiedenis, de verschillende elementen, die zich wel is waar in eene zekere oppositie tegen de stijve Kerkorthodoxie vereenigen, weder van elkander te scheiden, iedere rigting in hare eigendommelijkheid en in hare verscheidenheid van dergelijke rigtingen op te vatten en haar alzoo hare plaats aan te wijzen, die zij in de geschiedenis van het Protestantismus inneemt; want niets is ligter, dan of die allen onder het ééne begrip van Mysticismus, van dweeperij, van sektemakerij, van Seperatismus, van Piëtismus enz. zamen te vatten en te veroordeelen of ze weder gezamentlijk in één koor als de uitverkorenen en heiligen Gods te begroeten. Wanneer ergens de onderscheiding der geesten noodig is, zoo is het hier. Doch deze onderscheiding kan slechts gelukken, nadat wij ons met den zamenhang der onderscheidene leerstelsels nader bekend gemaakt en ieder derzelven weder

naar *dien* regel gemeten hebben , welke het welbegrep en Evangelie zelf ons aan de handgeeft.

Wanneer wij nu weder den draad van de geschiedenis der Kwakers opvatten, zoo blijkt ons bij den eersten oogopslag voorzeker, dat fox en zijne geloofsgenooten veel gemeens hadden met de Wederdoopers der XVI^{de} eeuw, gelijk zij dan ook werkelijk bij hun eerste optreden terstond met deze sekte gemeene zaak maken konden. Blootelijk onderscheidden zij zich reeds van het begin af daarin voordeelig van de geestdrijvers der XVI^{de} eeuw, dat zij zich van staatkundige beweging verwijderd hielden. Daarin onderscheidden zij zich ook boven hunne landlieden, de Puriteinen. Daartoe mogten voorzeker de tijdsomstandigheden medewerken. Toen de Kwakers in het rijk zich begonnen uit te breiden, was de omwenteling, welke de Puriteinen teweeg gebragt hadden, reeds voorbij. Het hoofd des konings was reeds gevallen; de republiek hersteld. De Kwakers waren alzoo niet de stichters, zij waren veeleer *kinderen* der omwenteling. Welke intusschen ook de grond zijn moge, deze daadzaak staat vast, dat de geheele geestes-rigting der Kwakers in tegenstelling met die der Puriteinen en Independenteën van het staatkundig drijven afkeerig is en zich louter tot het geestelijke en Godsdienstige bepaalt. Ook moge men over de zielskracht van eenen fox oordeelen, zoo men wil, men zal hem volstrekt van het oogmerk moeten vrijspreken, onder den dekmantel der Godsdienst zelfzuchtige en onzuivere bedoelingen gekoesterd te hebben en reeds dit is vereerenswaardig. Doch desniettegenstaande moeten wij fox, na al wat wij van hem weten, een dweeper noemen. Men heeft hem met jakob

BÖHM op eene lijn gesteld, waartoe de uitwendige verwantschapping van het schoenmakersambacht ligt aanleiding geven kon; doch de schoenmaker van *Görlitz* was dan toch veel diepzinniger en geestrijker dan de schoenmaker van *Dreton*. Veel meer overeenkomst heeft FOX (gelijk reeds gezegd is) met de Wederdoopers der XVI^{de} eeuw. Gelijk eens GREBEL EN MANZ door de stad *Zurich* liepen en wee over dezelve riepen, zoo deed b. v. FOX ten aanzien van de stad *Lichtfield*, door welke hij in het gestrengste van den winter barrevoets heenliep en haar den ondergang aankondigde. Dergelijke razernijen begingen ook zijne aanhangers. Een zekere THOMAS MURFORD wikkeld zich in bokken- en schapenvellen en trok in deze vermeende profeten-dracht door steden en vlekken rond, welke hij dergelijke strafgerigten bedreigde (*). Eene vrouw, SARAH GOLDSMITH, liep als eene bezetene, met hangende haren, met aarde en asch op het hoofd, door alle poorten en straten en verkondigde dergelijk onheil (†). Weder een ander kwaker, een muzikant (SALOMO ECCLOS), geraakte in zulk een' heiligen ijver, dat hij al zijne muziek-instrumenten en muziek-boeken als werktuigen des duivels op de openbare markt te *Londen* verbrandde en ter eere van den stichter der sekte een schoenmaker werd. Hij begaf zich met zijn schoenmakers-toestel naar de Aldermans-kerk, waar juist Godsdienst gehouden werd en wachtte het oogenblik af, dat hij den kansel beklimmen kon. Hij sloop naar boven, plaatste zich op den rand van den predikstoel en

(*) CRÖSE S. 477.

(†) Ibid.

begon daar voor de gansche gemeente schoenen te maken, tot men hem onder groot alarm uit de kerk dreef en in verzekerde bewaring bragt (*). Niemand dreef intusschen de dweeperij erger dan zekere JAKOB NAYLOR, een voormalig soldaat, die op de uitnoodiging van zekeren vriend en zijne echtgenoot naar *Bristol* kwam en daar een plegtigen intogt als Messias hield. De vrienden trokken hem met Hosanna te gemoet en begroetten hem als den Gezalfden des Heeren en den Vredenvorst; zij spreidden hunne kleederen voor hem uit, voerden hem in de stad, onthaalden hem, vielen voor hem neder, kusten zijne voeten, enz. Deze misdaad bleef niet ongestraft. NAYLOR werd voor het parlement te *Londen* gesteld. Op de vraag, of hij zich die eer had laten bewijzen, antwoordde hij stoutmoedig *ja*; echter was hem dit niet wedervaren, in zooverre hij een schepsel was, maar voor zooverre juist CHRISTUS in hem woonde. NAYLOR werd tot te pronkstelling en strenge geeseling veroordeeld, ook moest hem het brandmerk der Blasphemie (een groote Latijnsche B) op de tong gebrand worden, waarop hij naar het tuchthuis weggevoerd werd. De dweeper hield aldie wreede tuchtigingen zonder het geringste teeken van smart uit; ja, staande de executie trad uit den hoop der toeschouwers een zekere ROBERT RICH te voorschijn en hield een groot bord boven NAYLORS hoofd, waarop de woorden stonden: »*dit is de koning der Joden.*» Ook deze werd naar verdienste gestraft (†).

Zulke geestdrijverijen gelijken nu volkomen op

(*) GRÖSE, S. 203. EN ADELUNG.

(†) Ibid. S: 188 ff.

die, zocals wij ze bij de Zwitsersche en Munstersche Wederdoopers te zijner tijd gevonden hebben. Ook was de tegenwerking dezelfde als toen. Aan wreede straffen, welke menigmaal het volk uit eigene aanmatiging aan de ongelukkigen voltrok, aan menig opentlijk schandaal en aan velerlei spotterijen en beschimpingen ontbrak het niet. Voornamelijk onderscheidden zich de studenten van *Oxford* en *Cambridge* door de ruwe mishandelingen, welke zij aan deze ongelukkige verdwaalden pleegden, en die eens MELANCHTON zoo vaderlijk aan de Wittenberger studenten, ten aanzien van de daar aanwezige dweepers, verboden had. Doch even als toen de geestdrijvende sekte der Wederdoopers door eenen MENNO SIMONS langzamerhand in een' rustiger weg geleid en door welingerigte maatschappelijke vormen omgeven werd, zoo bleef ook de verdere vorming van de Kerk der Kwakers aan andere en meer bezadigde mannen voorbehouden, dan FOX was, die, gelijk wij gezien hebben, niet eens schrijven kon en geene andere dan zijne moedertaal en ook deze slechts op de gebrekkigste wijze verstond. Wat FOX in ruwe woorden, in sterke overdrijving en in verwarde uitstorting zijner buitensporige verbeeldingskracht voorgesteld of veeleer als ligt ontvlambare brandstof onder den volkshoop geworpen had, dat droegen thans meer beschaafde mannen op geschikter wijze voor, bragten het in een leerstelsel en gaven aan het genootschap naar buiten een waardiger aanzien. Het eerste deden SAMUËL FISHER, GEORGE KEITH en ROBERT BARCLAY op theoretischen, het laatste WILLEM (WILLIAM) PENN op practischen weg. Wij beschouwen nu het eerst de verdere maatschappelijke ontwikkeling van de ge-

meente der Kwakers door WILLEM PENN en daarna zullen wij beproeven, het Godsdienststelsel van dezelfde (inzonderheid naar de voorstellingen van ROBERT BARCLAY) ons tot verdere aanschouwing te brengen.

WILLIAM PENN, de zoon van den beroemden Engelschen admiraal van denzelfden naam, werd den 14den October 1644 te *Londen* geboren (*). Hij onderscheidde zich spoedig door bijzondere bekwaamheden en betrok reeds in zijn vijftiende jaar de universiteit te *Oxford*. Reeds in zijn twaalfde jaar had de jonge PENN voor de eerste maal een der beroemdste predikers van de Kwakers, THOMAS LOE gehoord en was door dezen bereids voor dezelfde begrippen gewonnen geworden, waarvoor FOX en zijn aanhang streden. De daar verkregen indrukken vergezelden hem ook op de universiteit. De voordragt der daar aanwezige leeraars scheen zijne jeugdige verbeelding afgetrokken toe en de hooge toon, waarop zijn twijfel en tegenwerpingen afgewezen werden, schrikten hem slechts nog meer af. Toen hij nu zelfs gelijkgezinde studenten om zich begon te verzamelen en conventikelen te houden, zag men dit voor eene verstoring der akademische orde en voor eene gevaarlijke ketterij ten aanzien van de bisschoppelijke Kerk aan. Hij moest kerkelijke boete doen. Te vergeefs zochten zijne ouders, zijne vrienden en de verzorgers der hooge-

(*) Wij houden ons aan de levensbeschrijving van MARSILLAC *Straasburg* 1793. Het geschrift van CLARKSON, *memoirs of the private and publick life of W. Penn*, *Londen* 1813. 2 T. waaruit het *Morgenblad* 1816 Febr. belangrijke uittreksels levert, stond mij niet ten dienst.

school hem tot andere gedachten te brengen. PENN bleef een Kwaker. Als zoodanig mogt hij niet meer aan de akademie geduld worden. Hij verliet *Oxford* en begaf zich weder naar zijnen vader, die hem echter met harde verwijten ontving en toen hij zijne gezindheid niet veranderen wilde, hem zelfs uit het huis joeg. PENN zag daarin slechts het begin van zijn martelaarschap en het zachtmoedig, geduldig gedrag des zoons roerde ten laatste weder het hart des vaders. Deze geloofde dat eene reis en voornamelijk het verblijf in het genotrijke *Parijs* weldadig op de sombere stemming des zoons werken zou en de zoon stemde, ofschoon slechts met een bezwaard gemoed, in den voorslag des vaders toe. Doch hij nam den Kwaker, die zich eenmaal in zijne overtuiging vastgeworteld had, ook mede over het kanaal. De reisgenooten, die men hem medegegeven had, lieten intusschen geen middel onbeproefd, hem in de verstrooiingen der wereld mede te slepen en hem »de Engelsche metaphysica,” zooals zij zich uitdrukten, te doen vergeten, en werkelijk gelukte het hun, in plaats van den stijven Kwaker een' geschikt, smaakvol man naar de wereld volgens de toenmalige Parijsche mode in het vaderlijk huis te *Londen* terug te brengen, waarover de oude admiraal eene onuitsprekelijke vreugde betuigde en den aan de wereld wedergegeven zoon met duizend liefkozingen overlaadde. — Of zulk eene bekeering van de dweeperij, die voorzeker te allen tijde in dergelijke gevallen beproefd is geworden, de regte en duurzaame zij, zal ons zoo aanstonds het vervolg leeren. PENN werd aan koning KAREL II en deszelfs broeder, den hertog van *York*, aan het

hof voorgesteld en door hen met veel achting behandeld. Hij woonde de feesten van het hof en andere vermaken der grooten bij en scheen bereids den ladder te willen beklimmen, die hem tot de hoogste trappen van wereldlijke eer zoude opvoeren. Doch de Kwaker in hem was slechts ingesluimerd, niet gedood. Hij ontwaakte weder onder vreeselijke aandoeningen van het binnenste. Men stelle zich de zielsangst voor, waarin een jongeling verkeert, dien alles van buiten, de geliefdeste personen die hem omringen, zijne bloedverwanten, zijne vrienden met geweld op een' weg zoeken te brengen, welke zij voor de geschikte houden, terwijl geheime vermaningen aan het bedwelmde geweten hem met zich zelve in tweestrijd brengen en hem de treurige keus laten, of deze vermaningen te volgen en dus met allen te breken, wie hij liefde en achting schuldig is, of den knagenden worm met zich om te dragen, van aan zijne betere overtuiging ontrouw geworden te zijn. De ouders en vrienden van PENN meenden het naar hunne wijze voorzeker goed, zij wilden zijn geluk bevorderen, en hoe eigenninnig, hoe ondankbaar moest hij hun toeschijnen, wanneer hij dit geluk met voeten trad. Maar o dat toch ouders en opvoeders niet zoo ijverig zijn mogten, datgene wat zij voor geluk houden, aan hunne kinderen en kweekelingen te willen opdringen, in plaats van het hun toevertrouwde gemoed te onderzoeken en op deszelfs eigen grond en bodem na te vorschen, waar het nu eenmaal zijn geluk zoekt. De ieder individu door de natuur ingeplante begeerte naar gelukzaligheid na te gaan en dezelve door verstandige leiding tot derzelver gezonde ont-

wikkeling behulpzaam te zijn, dat is voorzeker beter, dan aangeboren neigingen uit te roeijen en vreemde daartegen in te planten. Ware men de neiging van PENN te gemeet gekomen, had men zich naar zijne denkkeelden geschikt en had men zoo zijn vertrouwen weten te winnen, er zoude den jongeling en de familie menige strijd bespaard, veelligt ook menige eenzijdigheid en onbuigzaamheid van karakter vermeden zijn geworden! — De natuur laat zich nimmer met geweld onderdrukken, in het natuurlijke zoomin als in het geestelijke en zedelijke. Dat bleek ook bij WILLIAM PENN. Uiterlijk scheen zich wel alles te vereenigen, om de oogmerken der ouders en vrienden van PENN te bevorderen. De jonge man had niets minder dan het terugstootende van een dweeper aan zich. Zijn gang was vast, zijne gestalte edel en bevallig, zijn gedrag zacht en inschikkelijk, hij won ligt de harten der grooten, als ook des volks. Doch daardoor werd de misleiding slechts te gevaarlijker. Te midden van de gedruisch makende feesten, te midden van de gunstbetuigingen van een weelderig hof stegen PENNS stille verzuchtingen uit de beklemde borst ten hemel op en hij dacht er slechts aan, hoe hij zich van die lastige banden losmaken en zich aan zijnen God wedergeven zou, dien hij in stille afzondering wenschte te dienen. Hij was ongeveer 22 jaren oud, toen zijn vader, die op zijne neiging tot practische werkzaamheid met groote zekerheid bouwde, hem het bestuur over aanzienlijke goederen in *Ierland* opdroeg. PENN begaf zich daarheen. Hij was nog niet lang in zijnen nieuwen werkkring ingetreden, toen hij vernam, dat dezelfde prediker der Kwakers THOMAS

LOE, die 40 jaren te voren zijn hart zoo sterk geroerd had, in de stad *Kork* aangekomen was. PENN begaf zich naar de plaats der bijeenkomst. Hij trad in een' kring van lieden, die allen zonder spreken en stil bij elkander zaten. Alleen eenige zuchten braken de stilte af. Reeds dit gezig maakte een diepen indruk op zijn gemoed, dat met dergelijke zuchten vervuld was. Eindelijk was over LOE de Geest gekomen, om te spreken. Hij stond in de vergadering op en begon met de woorden: »Er is een geloof in den mensch, dat de wereld overwint en een ander, dat van de wereld overwonnen wordt," en over deze tegenstelling van het overwinnend en overwonnen geloof wijdde hij daarna met zulk een overvloed van welsprekendheid uit, dat het bij den jongen man (om in de taal van de Mystieken te spreken) andermaal tot een doorbraak kwam. Hij voelde zich ten tweeden male wedergeboren en nu kon hem niets meer terughouden, de vergaderingen van een genootschap bij te wonen, dat hem toescheen in het alleenbezit van het ware Christendom te zijn. Hij bezocht nu deze vergaderingen regelmatig; hij deelde in derzelver vreugde zoowel als lijden. Ook aan het laatste ontbrak het niet. Toen hij den 3den November 1667 eene vergadering in de stad *Kork* bijwoonde, stormde een troep soldaten dezelve binnen, die door den magistraat der stad tegen de scheurmakers afgezonden waren. Den aanvoerder der bende viel het uitstekend gelaat van den jongen PENN boven alle anderen in het oog. Deze moest met de overigen de soldaten volgen, om voor de overheid gesteld te worden. Eene menigte volks liep de gevangenen na en overlaadde

ze met scheldwoorden. Ook voor den magistraat had PENNS verschijning aan *deze* plaats en in *dit* gezelschap iets in het oog vallends. Ofschoon hij volgens zijne innige overtuiging zich bij de Kwakergemeente hield, zoo had hij toch toenmaals hun uiterlijk voorkomen nog niet aangenomen. Zijne wereldlijke, kostbare kleeding en de groote gekrulde pruik staken bij de eenvoudige kappen, de grove hoeden en de sluike haren zijner medegevangenen zeldzaam af. Ook bemerkten de regters, dat hij niet, gelijk de gewoonte der overige Kwakers was, hen met *Gij* aansprak. Men meende derhalve een onderscheid tusschen hem en zijne medegenooten te moeten maken. Men hield hem voor geen eigenlijk medelid en wilde hem onder borgtocht ontslaan. Maar PENNS opregtheid verzette zich tegen dit aanbod. Met groote vrijmoedigheid verklaarde hij zich voor een' aanhanger *dier* leer, waarom het hier te doen was, doch betuigde tevens zijne burgerlijke onschuld, welke hem tegen iedere straf beveiligen moest en verdedigde alzoo zich zelven en zijne medegevangenen. Te vergeefs spraken de regters, die nu den zoon van den beroemden admiraal in hem hadden leeren kennen, den jongen man toe, om zijns zelfs en zijner familie wille van de verbodtenis met deze dweepers af te zien. PENN bleef onbewegelijk en ging gezamentlijk met de 18 overige geloofsgenooten naar de gevangenis. Van daar schreef hij een' brief aan den lord president van *Munster*, den graaf ORRERY, waarin hij hem het onregt voorstelde, dat hem door de inkerkering wedervaren was, en werkelijk werd hij ten gevolge van dezen brief weder op vrije voeten gesteld. Ook thans sloot zich PENN weder zonder schroom aan de Kwakers aan. De zaak werd ook in *Engeland* bekend, zij

maakte opzien bij het hof en werkte inzonderheid ongunstig op de stemming van den ouden PENN. Deze riep zijnen zoon terstond naar *Londen* terug. Ook nu weder beproefde hij den weg der minnelijke overreding. Ja, hij ging zoover, den zoon elke Godsdienstige meening en neiging te veroorloven, waarbij hij gelukkig hoopte te zijn, alleen verlangde hij van hem, dat hij zich bij het hof met ontblooten hoofde mogt laten voorstellen. Maar juist naar dit zoo algemeen gebruik wilden zich nu eenmaal de Kwakers niet schikken, die het voor zonde hielden, het hoofd voor menschen te ontblooten, en uit dien hoofde overal, ook voor koningen en vorsten, zelfs in de Godshuizen, met den hoed op het hoofd verschenen. Men zou hebben moeten denken, dat PENN, een beschaafd en verstandig man, in deze bijzaak aan het verzoek zijns vaders zou toegegeven hebben, die thans in al het overige hem liet begaan en slechts dit *eene* offer van hem vorderde. Doch PENN was in *dit* stuk zoo onbewege-lijk als in zijn geloof. Hij nam de zaak zeer ernstig. Hij droeg ze God in het gebed voor en geloofde van Hem de bevestiging van het gebed te hebben verkregen, zich voor menschen niet op de verlangde wijze te vernederen, en zoo verklaarde hij dan den vader de onmogelijkheid, dezen stap te kunnen doen. Doch nu was ook het geduld des vaders uitgeput. De driftige man brak in toorn tegen den onverzettelijken zoon nit, hij wees hem nogmaals de deur van het vaderlijk huis en sloot dezelve achter hem. Hij trok zijne hand geheel van hem af en liet hem aan zijne eigenzinnigheid over. — PENN, van alle onderhoud des levens ontbloot, zag in dit gebrek zelf weder een teeken der

Goddelijke genade, die hem met het martelaarschap verwaardigde. Die gewigtige plaats der heilige Schrift, welke het ieder echt navolger des Heeren ten pligt maakt, vader en moeder om CHRISTUS wille te verlaten, was het anker, waarop hij steunde. — Eindelijk werd het hart des vaders ten tweeden male vermaurwd en de zoon keerde op nieuw in het vaderlijk huis terug. Van dezen tijd af trad hij openlijk als prediker op, terwijl hij even als zijne voorvaders en voorbeelden tegen het uiterlijk kerkenendom ijverde en op het inwendig licht en de boetvaardigheid des harten aandrong. Ook schreef hij vele brieven aan lieden, van welke hij hoopte, ze tot het genootschap der vrienden te kunnen overhalen en ze voornamelijk van de wereld en hare naja gingen af te brengen. Aan menigvuldige schriftelijke polemiek ontbrak het ook niet. Hij geraakte, als Fox en de overige Kwakers, niet slechts met de Bisschoppelijken, maar ook met de Presbyterianen in strijd en zulk een strijd was het, die hem nogmaals in de gevangenis bragt. Ook hier voer hij met schrijven voort. Hij vervaardigde een geestelijk traktaat onder den titel: »Zonder kruis geen kroon.» Een brief aan den staatssecretaris, lord ARLINGTON, bezorgde hem wederom de vrijheid en hij keerde naar *Ierland* terug. Intusschen veroorzaakten de verdere vervolgingen der sekte ook hem weder nieuwe vervolgingen en nieuwe inkerkeringen. Te midden van dezen nieuwen strijd stierf zijn vader in September 1670, toen PENN juist uit zijne eerste gevangenschap te *Newgate* bevrijd was geworden. De stervende vader had zich met den zoon verzoend, hem zijn' zegen medegedeeld en hem tot erfgenaam zijner goederen verklaard. Uit de tweede gevan-

genschap te *Newgate*, waarin hij kort daarop geraakte, rigtte PENN een' vrijmoedigen brief aan het parlement, waarin hij de groote zaak der *gewetensvrijheid*, die hij onder dezen titel in eene bijzondere verhandeling verdedigde, als een noodzakelijk beginsel van den staat op het nadrukkelijkst aanbeval. Tevens beklagde hij zich bij de sherifs over de slechte behandeling, waaraan de gevangenen blootgesteld waren, en hij verkreeg na 6 maanden op nieuw zijne vrijheid. Na eene reis naar *Holland* en *Duitschland* trad PENN in het huwelijk in een ouderdom van 28 jaren en begaf zich naar *Rikmersworth* in het graafschap *Hertfort*, waar hij zich nu geheel aan de oogmerken van het genootschap toewijdde, bijeenkomsten in zijn huis hield, bezoekreizen in de verschillende streken maakte, predikte, brieven wisselde en onderscheidene schriften vervaardigde, welke wij hier niet verder ontleden kunnen. Wij rigten veeleer onze blikken op de uitbreiding van het genootschapzelve onder de medewerking van PENN.

Van *Engeland* en *Schotland* had zich de Kwakergemeente naar het vasteland uitgebreid of ten minste op enkele punten van hetzelfde post gevat. Voornamelijk hadden zich in *Holland* en in eenige streken van *Duitschland* kleine gemeenten gevormd. Met deze bleef PENN voortdurend in betrekking. Eene tweede reis derwaarts, in gezelschap van FOX, BARCLAY en KEITH, was bijzonder gewigtig tot verbreiding van de grondstellingen der Kwakers in die streken. PENN had zich onder anderen ook de gunst van prinses ELIZABETH, de dochter van den ongelukkigen paltsgraaf FREDERIK V (den voormaligen koning van *Bohemen*) weten te bezorgen. Hij

bezocht haar te *Hertfort* in *Westfalen*, waar zij haar verblijf hield en hield daar met BARCLAY vergaderingen in haar huis; reisde daarna in het gemeen in *Westfalen* en de *Rijnstreken* rond en zocht zich voornamelijk ook met andere sektemakers, als met de Mennonieten en ook de Labadisten (van wie wij nader spreken zullen) in verband te stellen; echter bleef bij dit al zijn invloed op de Duitsch-Protestantsche Kerk tamelijk ondergeschikt, daar de overige Godsdienstige elementen, die hier gistten, het zijne meer in zich verzwolgen, dan dat zij hem een beduidend overwigt zouden toegestaan hebben.

Doch eene veel gewigtiger en invloedrijker stelling verkreeg door den persoon van PENN de gemeente der Kwakers in een ander land, waardoor zij eerst haar *waarlijk wereldgeschiedkundig gewigt* verkreeg.

De Engelsche kroon was den vader van PENN aanzienlijke sommen schuldig. Om deze te voldoen, stond KAREL II door opentlijke brieven van het jaar 1681 aan onzen PENN en zijne erfgenamen die groote, aan den westelijken oever van den Delaware in *Noord-Amerika* gelegene provincie af welke voorheen aan *Holland* behoorde en toen »*Nieuw-Holland*” heette. PENN, ter eere van wien de afgestane landstreek *Pennsylvanië* genoemd werd (*), maakte nu onder den titel van gouverneur-generaal terstond de schikkingen tot verdere

(*) De bescheiden man sloeg blootelijk den naam van *Sylvania* voor; doch de koning wilde, dat de naam PENN er voorgeplaatst werd, hetwelk PENN zich slechts na lang aarzelen liet welgevallen.

organisatie van zijne nieuwe bezitting. Niet alleen Kwakers, maar ook menige andere Engelsche familiën gingen hem als kolonisten vooruit. Het woeste aardrijk werd spoedig door menschelijke vlijt in vruchtbaren grond herschapen en tusschen den *Delaware* en *Schuylkill* verhief zich de stad der broederliefde *Philadelphia*. Zoo naauw PENN zich tot hiertoe voor zijn persoon aan het genootschap der Kwakers aangesloten had, zoo weinig was het zijn oogmerk een' blooten Kwakerstaat op te rigten. Veeleer vertoont zich in hem dit merkwaardig verschijnsel, dat nevens den engen en angstvalligen vorm, waarin zich zijn eigen Godsdienstig leven bewoog, een grootmoedige geest en eene verdraagzaamheid plaats gegrepen had, welke in hunne liberale grondbeginselen hunnen tijd verre overtroffen. »Ter eere Gods,» zoo heet de eerste wet der constitutie van den nieuwen staat, »des Vaders van alle licht en allen geest, des oorsprongs en voorwerps van alle Goddelijke kennis, van alle geloof en van alle Godsvereering, verklaar ik in mijnen en der mijnen naam en stel als eerste grondwet van dit land vast, dat alle menschen, die daarin wonen of nog wonen zullen, de vrijheid hebben en het regt genieten zullen, datgene, wat zij gelooven, opentlijk te belijden en hunnen eerbied aan God op *die* wijze te betuigen, als ieder naar zijn geweten gelooft, dat het hem het aangenaamste is, en zoo lang die menschen geen misbruik van deze Christelijke vrijheid maken of zich daarvan niet ten nadeele van hunnen naaste bedienen zullen; d. i. dat zij op eene ergerlijke, onheilige en verachtelijke wijze van God, JEZUS CHRISTUS, de heilige Schrift of Godsdienst spreken, de goede ze-

den of hunnen naaste door hunne redenen bena-
deelen, zullen zij in het genot van voorzegde Chris-
telijke vrijheid door de burgerlijke overheid be-
schermd worden." — Daarmede stemt de andere
wet overeen, welke terstond daarop bekend gemaakt
werd: »Allen, die zich in deze provincie ophou-
den, eenen almagtigen en eeuwigen God erkennen,
die de wereld geschapen heeft, bewaart en regeert
en zich in hun geweten verplicht houden, vreed-
zaam te leven en zich eerlijk in de burgerlijke
maatschappij te gedragen, zullen in geen geval we-
gens hunne Godsdienstige grondstellingen of wegens
de uitoefening van hun geloof en huisgodsdienst
verontrust of kwalijk aangezien en te geener tijd ge-
noodzaakt worden, ergens eene Godsdienstige ver-
gadering bij te wonen of iets voor eene bijzondere
Godsdienst of het onderhoud hunner priesters te be-
talen." Zoo zetteden zich dan spoedig niet slechts
Engelschen, maar ook vele andere Europeanen, ja
ook Canadezen en Indianen in de nieuwe provincie
neder en bereidden daar den bodem toe, waarop
een groot gedeelte der ideën wortel schoot, welke
de XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw ook in *Europa* in bewe-
ging bragten.

Wat omstreeks denzelfden tijd de verdrijving der
Hugenooten uit *Frankrijk* in een nog steeds be-
perkten maatstaf voor de geheele nieuwere bescha-
vingsgeschiedenis werd, dat werd in een veel om-
vattender zin de overbrenging der in *Europa* zoo
lang vervolgde Kwakers naar *Amerika*. Hier zoo-
wel als daar werd de bescherming, welke de ver-
volgden vonden, een hefboom der industrie en uit
hetzelfde ijzer, waaruit eens de drukkende ketenen
gesmeed werden, werden thans de sleutelen tot

nieuwe nog nooit geopende schatten vervaardigd. Merkwaardig, een genootschap, dat in den persoon van deszelfs eersten stichter rox en ook verder nog in den persoon der meesten van deszelfs leden zich vrijwillig van al datgeen scheen te ontdoen, wat tot hiertoe de som van menschelijke beschaving en van menschelijk genot uitmaakte, leide zonder eenige berekening de eerste penningen in tot een nieuw fonds van bedrijf welks rijke intresten weder het oude oorspronkelijke kapitaal veelvoudig te goed kwamen. Dat is de wonderbare, door geen menschelijke scherpzinnigheid ooit te berekenen loop der dingen, die ons tot aanbidding der Voorzienigheid opwekt, wier uitspraak ook hier bewaardeheid wordt: mijne gedachten zijn niet uwe gedachten en mijne wegen zijn niet uwe wegen.

PENN maakte zich nu zelf reisvaardig, om zijne nieuwe schepping met eigene oogen te begroeten. Niet slechts van de Europesche kolonisten werd hij als hun vader en weldoener ontvangen, maar ook den inboorlingen, aan wie hij reeds het jaar te voren uit *Londen* een' hartelijken brief gerigt had, wist hij zich spoedig van eene zijde te vertoonen, welke hun den Christelijken naam in een beminzenswaardiger licht deed verschijnen, dan in dat, waarin zij dien tot hiertoe hadden leeren kennen (*). Nadat hij onderscheidene doelmatige inrigtingen gemaakt had, keerde hij naar *Engeland* terug. Ook daar zorgde hij zoowel voor het welzijn der kolonie in het gemeen, als voor den voorspoed van zijn

(*) Over zijn bezoek bij de Indianen, dat ook tot kunstmatige voorstellingen aangewend is geworden, vergelijkte men het in het breede vermeldte in het Morgenblad ter aangehaalde plaats.

genootschap. Na een vernieuwd bezoek in *Pennsylvania* (1699) gaf hij zich, in zijn vaderland wedergekeerd, aan een afgezonderd leven over, vervaardigde intusschen nog onderscheidene verdedigings-schriften ten voordeele van zijne leer en partij, en stierf (nadat alvorens zijne gade en zijn oudste zoon hem in een beter leven voorgegaan waren) den 50sten Mei 1718 te *Londen*.

Na dit kort overzicht over de uitwendige geschiedenis van het Kwakerdom moeten wij nu de *leer* dezer sekte nader in haren samenhang leeren kennen, waarbij wij ons aan de belijdenisschriften hunner eigene Godgeleerden voornamelijk aan ROBERT BARCLAY houden, die een van de best onderigte en geleerdste leden der sekte was (*).

Het genootschap der Kwakers doet zich — dit mogen wij niet ontkennen — als een *Christelijk* genootschap kennen, daar het even als alle andere Godsdienstgenootschappen der Christenheid in JEZUS CHRISTUS *het heil* der wereld vereert. Tegen de beschuldiging, alsof de leer der Kwakers het Socinianismus nabijkwam met betrekking tot het geloofsartikel van de Godheid van CHRISTUS en de Drieëenheid, zocht het zich van ouds daardoor te regtvaardigen, dat het deszelfs overeenstemming in

(*) Hij was geboren in 1648 te *Edinburg*. In *Frankrijk*, waar hij zijne opleiding ontving, ging hij tot het Catholicismus over, doch werd door de predikatie van een Kwaker, welke hij als een 19 jarig jongeling aanhoorde (op gelijke wijze als PENN) bepaald, zich bij het genootschap der Kwakers te voegen. Het voornaamste werk dat hij in de zaak der Kwakers schreef, is zijne ook in het Duitsch overgezette: *Apologie of verdedigingsschrift der ware Christelijke Godgeleerdheid*, zoo als die onder de meer volkomenen, welke men spottenderwijze Kwakers d. i. Bevers noemt, gekeerd wordt." Hij stierf in 1690 te *Ury* in *Schotland*.

dit punt met alle Christelijke hoofdbelijdenissen beleed, ofschoon het daarbij opentlijk bekende, dat het aan de Godgeleerde uitvorsching en uitlegging van deze verborgenheid geene groote waarde hechte, maar ook hier alles aan het practische onderschikte. Doch hetgeen, waarin de leer der Kwakers zich van de overige Protestantsche belijdenissen onderscheidt, is het volgende: 1. Ten opzichte van het fundament onzer Godsdienstige kennis verwerpen de Kwakers de Protestantsche leerstelling, dat de heilige Schrift alleen tot kennis des heils toereikend is en van ieder verstaan kan worden, als eene eenzijdige en verkeerde stelling. Zij willen niet, dat men de heilige Schrift, waarvoor zij overigens alle hoogachting betuigen, in het algemeen het *Woord Gods* noeme. Zij kennen geen ander Woord Gods dan dat eeuwige Woord, hetwelk van den beginne bij God was, waardoor alle dingen gemaakt zijn en dat alle menschen verlicht. Dat eeuwig Woord, hetwelk in christus vleesch geworden is, woont ook in onze wel van nature bedorvene, maar toch niet geheel voor Goddelijke leering onvatbare harten. Dat Woord, hetwelk God in ons binnenste tot ons spreekt, dat eeuwige, de duisterheid der ziel opklarende licht is onze eenige en regte leeraar. Het is, ofschoon het *inwendig* in ons vernomen wordt, nogtans wel te onderscheiden van de bloote *menschelijke* rede. Het is een *Goddelijk* Woord. Nu bevat wel is waar ook de heilige Schrift de openbaringen van *hetzelfde* Goddelijke Woord, dat in ons binnenste spreekt; maar het is juist daarom niet dit uitwendig en geschreven Woord het allereerst of vooral, waaruit wij putten moeten. Veeleer staat het *geschreven* Woord

onder den regel des geestes. De Geest in ons, d. i. de Goddelijke van boven ons medegedeelde Geest, beoordeelt eerst den *inhoud* des uitwendigen Woords en erkent uit eigene kracht, dat het Goddelijk is. Met één woord, de regel des Geestes is de *eerste* en *hoogste regel*, de regel der Schrift eerst eene *bijkomende*, van genen afhankelijke en daaraan ondergeschikte regel, juist het omgekeerde van het Protestantsche gevoelen, hetwelk den regel der Schrift als het hoogste rigtsnoer erkent en daarnaar de geesten beproeft en afmeet.

2. Met deze onderstelling, dat de mensch vatbaar is naar het *inwendig* Woord de waarheid te kennen, staat ook noodzakelijk de verdere onderstelling in naauw verband, dat er bij gevolg in den mensch nog een overblijfsel van het Goddelijke, eene Goddelijke vonk gebleven is, welke de erfzonde niet geheel uitgedoofd heeft, met één woord eene *ontvangbaarheid* voor het *Goddelijke*, dat zich *in* ons verkondigt. Dit is eene voorstelling, die wij schier bij alle Mystieken, in tegenstelling met de streng orthodoxe leer der Protestanten wervinden. Het *inwendige* leven, dat voorzeker onder de zonde in menig opzigt begraven ligt, tot bewustzijn te brengen, het aan het doorbreken te helpen en zoo den mensch tot een waardig, rein, gelouterd orgaan van den Goddelijken Geest te maken, dat is de practische taak van het Kwakersch Mysticismus. Zulk eene heiliging van ons gansche wezen wordt nu ook naar de leer der Kwakers den mensch wel is waar slechts mogelijk *door* CHRISTUS, door wien wij alleen tot den Vader komen; maar juist deze verlossing denken zich de Kwakers meer innerlijk en onafhankelijk van de kennis-

neming der historische daadzaak. Deze treedt ten minste in de schaduw terug. Het is minder de eenmaal plaats gehad hebbende verzoening door den dood aan het kruis, dan de altijd plaats hebbende door de werking op de harten, welke de Kwakers in het oog hebben, meer CHRISTUS *in* ons, dan CHRISTUS *voor* ons, waarop alles aankomt. Met deze volstreckte innerlijkheid staat nu 3. noodwendig het tegenovergestelde van de *uiterlijkheid der Godsdienst* in naauw verband, hetwelk de Kwakers met alle Mystieken gemeen hebben en dat zij ten top drijven. Terwijl voor zekere Mystieken toch ten minste de uitwendige wereld, welke zij als zoodanig gering achten, een diepzinnig zinnebeeld der inwendige wereld wordt, gelijk dit b. v. bij JAKOB BÖHM het geval was, zoodat zij zich beijveren door eene poëtische verbinding van denkbeelden de uitwendige met de inwendige wereld in eene hoogere overeenstemming te brengen, zoo zien daarentegen de Kwakers van al het uiterlijke in de Godsdienst geheel af. Zij miskennen daarom ook het gewigt van het Symbool geheel, en verwerpen, zich zelve gelijk blijvende, zelfs de Sakramenten, in zooverre deze met iets uiterlijks in verband staan. Zij willen van geen anderen doop weten dan den doop des Geestes, van geen ander Avondmaal dan van het Mystieke Avondmaal zooals het in de Openbaring van JOHANNES aangeduid is, d. i. van de inwendige vereeniging der ziel met het eeuwige Woord Gods (den Logos, CHRISTUS), zonder eenige uitwendige afbeelding. Naar hunne meening schikte zich de Verlosser, toen hij zich van zulke zinnelijke teekenen bediende, naar de zwakken. Maar voor de in het

geestelijke Christendom versterkten moeten die teekenen en typen ophouden: want anders, zeggen zij, moesten wij even zoo goed de heiligen de voeten wasschen, de kranken met olie zalven, en nog andere dergelijke gebruiken in acht nemen, die CHRISTUS en de Apostelen insgelijks uitgeoefend en bevolen hebben. Met de versmading der Sakramenten staat de geringachting der Kerk in het gemeen in verband, als eene mede op het uiterlijke berekende inrigting. Voor de Kwakers bestaat er eigenlijk geene Kerk, geene zichtbaar te voorschijn tredende gemeenschap der geloovigen met vast bepaalde inrigtingen en verordeningen. Dit alles verwerpen zij als menschen-inzettingen. Zij erkennen niet slechts geen' bevoorregten priesterstand, gelijk de Catholijke Kerk zoodanig een tegenover de leeken heeft; maar ook van eenen leeraarsstand, zooals de Protestantsche Kerk aanneemt, willen zij niets weten. Dat er lieden zijn, die om geld de Kerk dienen, die voor hunne geestelijke diensten eene bezoldiging van den staat of van de gemeente trekken, dat is hun een gruwel. „Om niet hebt gij het ontvangen, om niet moet gij het weder geven,” dat is hunne grondstelling. Ook moet alleen *diegene* leeren, dien God zelf geroepen heeft, niet dien de menschen verkiezen. De Geest Gods waait waarheen hij wil. Hij behoeft daartoe geene geleerden, geene in menscheelijke scholen gevormden; hij bereidt zich zijne werktuigen zelf en zend ze waarheen hij wil, waarom niet alleen mannen, maar ook vrouwen bekwaam zijn om te leeren. Het was der Kwakersche innerlijkheid onverdragelijk zich eene Godsdienst te denken, die op bepaalde tijden aanvange

en ophoude, en naar zekere voorschriften, welke toch slechts menschen gegeven hadden, zich rigten moest. » Alle ware en aangename Godsdienst wordt (volgens hunne eigene woorden) eenig en alleen door de innerlijke en onmiddellijke beweging en neiging van zijnen eigenen geest volbragt, welke noch aan plaatsen, noch tijden, noch personen gebonden is (*).” De kerkgebouwen noemden zij spottenderwijze torenhuizen; alle kerkelijke siëraad, al het liturgische en ceremoniele was hun een overblijfsel des Pausdoms. Zelfs het gebod van den Sabbat verwierpen zij als niet verbindend voor den Christen en ofschoon zij zich naar het vieren van den Zondag als eene nuttige menschelijke inrigting schikten, zoo geloofden zij toch, dat andere dagen even zoo heilig waren. Ja, op elken tijd, aan elke plaats kan men vergaderen, om God te dienen en ieder mag spreken, over wien de Geest Gods komt; maar ook *slechts diegene*, en *slechts op dien tijd en uur*, wanneer de Geest over hem komt. Zoo waren dan ook de aangenomen gebruiken bij bruiloften, begrafenissen enz. den Kwakers aanstootelijk, gelijk zij dan ook eindelijk de menigvuldige gebruiken van het burgerlijk leven naar dergelijke grondstellingen dachten te hervormen. Hierin toonen zij voornamelijk veel overeenkomst met de Wederdoopers en Mennonieten. Zij verwerpen als deze den eed, den krijg, het dragen van wapenen en weigeren zelfs de belastingen aan de overheid, welke zij echter geduldig door anderen van zich laten *nemen*, wanneer zij ze slechts niet met eigene hand *geven* moeten. Op

(*) BARCLAY S. 36. (Duitsche uitgave 1740. 8o.)

dezelfde wijze handelden zij met de beleefdheidsbetuigingen in het gewone leven. Geen Kwaker is er toe te brengen, vrijwillig zijn hoofd te ontblooten al ware het ook voor den koning. Dat heeft ons het voorbeeld van PENN getoond. Doet het intusschen een ander voor hem, en neemt hem den hoed van het hoofd, zoo laat hij zulks rustig be- gaan. Het aanspreken met *gij* houden de Kwakers voor alleen betamelijk en al wat het gebruik of de mode bovendien onder de menschen vastgesteld heeft, is voor *hen* zoo goed als niet voorhanden. Intusschen leggen zij zich toe op de grootste op- regtheid in handel en wandel, op de grootste dienst- vaardigheid jegens anderen. Zij zijn onhoffelijk, maar niet ruw, veeleer gemeenzaam, zacht en vriendelijk. Zij onthouden zich van alle verma- ken, van schouwspel, dans enz. Eene hunner grootste verdiensten van de zijde der menschelijk- heid is de standvastige gezindheid, waarmede zij zich tegen den slavenhandel verzet en de wet der algemeene menschenliefde op de haar toekomende hoogte gesteld hebben.

Op het eerste gezicht vindt men voorzeker in het wezen en gedrag der Kwakers iets van datgene weder, wat wij bij de Duitsche Piëtisten gevon- den hebben. Het ontbrak toch niet aan de zoo- danigen, die reeds SPENER bij zijn optreden voor een Kwaker scholden en die zich in het gemeen veel moeite gaven, om den zamenhang tusschen de leer der Piëtisten en *die* der Kwakers aan te wijzen! Doch het is het doorgaande lot der opper- vlakkigheid, dat zij veel bekwarmer is om toeval- lige gelijkvormigheden te vinden, gelijk ze ook een kind in staat is te ontdekken, dan het karak-

teristieke onderscheid op te merken, dat eerst bij eenig nadenken zich doet kennen (*). — Wat heeft ten laatste het Kwakerdom met het Piëtismus gemeen? Voorzeker deelt het met hetzelfde de oppositie tegen een stijf, uitwendig kerkendom, het deelt met hetzelfde het dringen op geestelijke vernieuwing, op inwendig leven en op een' strengen zedelijken wandel. Zekere klagten over den toestand der Kerk en der toenmalige scholen, klagten over de verdorvenheid der wereld, het afzonderen van de wereld, en het aanrigten van conventikelen vinden wij voorzeker hier zoowel als daar. Maar hoe verschillend doen zich toch weder zoowel deze klagten voor, als de middelen, om ze weg te nemen. Het hoofdonderscheid, dat ons terstond in het oog valt, is reeds *dit* dat terwijl SPENER alles op het *geschreven* Woord, alles op den *Bijbel* grondde, de Kwakers *nevens* den Bijbel, ja *boven* denzelven het *inwendige* licht stelden en alzoo zich daardoor veel verder van den *historischen* bodem der Hervorming verwijderden, dan de Piëtisten, die veel meer naar denzelven trachtten heen te wijzen (†). Het tweede even zoo gewichtig onderscheid is *dit*, dat terwijl de Kwakers zich van de Kerk scheidden en eene eigene sekte oprigttten, de Piëtisten veeleer *in* de Kerk bleven en ook hunne conventikelen niet als aftogtskanalen *uit* de Kerk

(*) Het vernuft staat de oppervlakkigheid ligter ten dienst, dan de scherpzinnigheid!

(†) Hoe geheel verschillend van de Kwakers oordeelt SPENER, wanneer hij zegt: » *niet* ons gevoel is de regel der waarheid, maar de Goddelijke waarheid is de regel van ons gevoel. Deze regel der waarheid is in het Goddelijk Woord *buiten* ons, enz.” Vergel. de uittreksels bij HENNICKE, S. 6, 7.

beschouwden , maar als vereenigingskanalen , welke , nadat eenmaal de sluizen geopend waren , het frissche daaruit afgevoerde levenswater weder in de Kerk moesten terugleiden. Voornamelijk hielden zij de gemeenschap der Sacramenten , Doop en Avondmaal als Goddelijke instellingen vast (*), terwijl de Kwakers zich daarvan ontsloegen en daarin zelfs verder gingen dan alle tot hiertoe bestaan hebbende Protestantsche sekten. Schoon nu ook SPENER wel is waar het denkbeeld van een geestelijk priesterschap koesterde , schoon ook hij , even als de Kwakers , een blijkbaar mistrouwen in de bloote wetenschappelijke vorming en uiterlijke roeping der geestelijken stelde , toonde hij zich echter in dit alles gematigder en bedachtzamer , overal toch meer zich aansluitende aan de Kerk en aan het Protestantsche beginsel. En zoo is het ook met de zedelijke zijde. Dat de Piëtist en de Kwaker den dans en het tooneel schuwen , de kleederpracht vermijden en zich op de eenvoudigheid des levens toeleg-

(*) « Wie zonder deze uitwendige middelen , zegt SPENER , alleen met den geest omgaan wil en daarin een stuk of bewijs zijner volkomenheid zoekt , die berispt de Goddelijke inrigting , welker wijsheid te allen tijd aan onze rede dwaas is voorgekomen. Daarentegen houdt zich de geest gaarne aan het eenvoudig Woord zijns Gods en begeert uit dien hoofde in niets zich aan de ook uitwendige inrigting , welke hij ingesteld heeft , te onttrekken. Daarom houd ik het voor geen goed teeken , wanneer men , zoo lang men nog alhier in de wereld leeft en nog niet louter geest is , maar onze geest in de hut des ligchaams woont , zich van dat alles ontslaan wil , waarin de wijze God , die onze zwakheid en wat ze behoeft , kent , met ons ook uiterlijk handelt en ons aan zijne inrigting verbindt , daarentegen ons niet toelaat , hem als het ware voor te schrijven , op wat wijze hij ons zijne genade moet mededeelen. » Bij HENNICKE S. 382.

gen, geeft ons nog geen regt, hen in [ééne klasse te werpen. Dat zijn inderdaad toevalligheden, waarin echter ook weder de Kwakers veel verder gingen dan de Piëtisten. Want geen van de laatsten kwam het ooit in de gedachte het afnemen van den hoed voor zonde te houden. Veeleer is het merkwaardig, hoe de Duitsche Piëtisten dat stijve Duitsche gebruik, hetwelk aan dien tijd eigen was, zooveel mogelijk behielden, hetwelk voorzeker met haar overig wezen een wonderlijk contrast maakt, Maar gewigtiger dan dit is, dat de Piëtisten ook hier weder, in naauwere aansluiting aan de Hervormers, de regten der *overheid* ongekrenkt lieten, terwijl de Kwakers in het weigeren van den eed en van de krijgsdienst aan de zijde der Wederdoopters stonden; zoodat schoon zij ook positief zich niet in het staatkundige mengden, zij echter *negatief* met de staatsinrigtingen in een treurigen strijd geraakten. Doch onmiskenbaar is nu ook bij deze verscheidenheid der Piëtisten en der Kwakers de invloed der *nationaliteit*. Wanneer ik vroeger reeds beweerd heb, dat het Piëtismus door en door een Duitsch verschijnsel is, zoo is blijkbaar het Kwakerdom, naar deszelfs wereldlijke zijde, een soort van overdrijving van het Engelsch volkskarakter, of zoo gij liever wilt, het voorbeeld der Noord-Amerikaansche *onafhankelijkheid van alle vormen en overeenkomsten*, achter welke zich ten laatste ook weder eene ijdelheid verbergen kan, evenals achter den verscheurden mantel van den Stoicijn. Maar eene andere geschiedkundige vraag blijft ons nog te beslissen (1).

(1) De schrijver schijnt hier, gelijk ook in het onmiddellijk volgende meer nog ten voordeele van het Piëtismus, dan van de ge-

Welk van de beide verschijnselen heeft wel grootere uitwerkselen gedaan, het Piëtismus of het Kwakerdom? Hier komt alles op het zeer betrekkelijk begrip van grootheid aan. Het Duitsche Piëtismus kan zich niet beroemen, een nieuw werelddeel bevolkt en een tegenwigt tegen de Europesche mogendheden in de schaal der wereldgeschiedenis geworpen te hebben. Dat heeft voorzeker PENN gedaan. Maar lag dit het allernaast in zijn Kwakerdom? Dit was zoo min als het Piëtismus er toe geschikt, om zulk eene uitwendige werking te doen. Niet de Godsdienstige meeningen der Kwakers als Kwakers waren het, welke de kolonisten naar *Pennsylvanië* lokten, maar de toegezegde *Godsdienst- en geloofsvrijheid in het gemeen*. Dat dit denkbeeld, hetwelk wij voorzeker als een denkbeeld van den nieuweren tijd te beschouwen hebben, juist uit het Godsdienststelsel der Kwakers zijnen oorsprong nam, heeft nu voorzeker iets in het oog vallends. Doch hier blijkt het juist regt, hoe de uitersten elkan- der raken. Voor het Kwakerdom was, gelijk wij gezien hebben, het denkbeeld eener *Kerk* zoo goed als verloren; er bestond voor hetzelfde geene andere Godsdienst meer dan de louter subjective, de persoonlijke, individuele Godsdienst van den bijzonderen mensch. Wat de Geest Gods in de ge-

meenschap der Kwakers over te hellen. Doch wel beschouwd schijnt beide evenzeer zijne goede als zijne kwade zijde gehad te hebben. Dat is te zeggen, van beide zijden was hetzelfde doel, doch men beschouwde het uit een verschillend oogpunt. En het zal ook eenmaal blijken, dat in het plan der Goddelijke Voorzienigheid het een zoowel als het ander het zijne moest toebrengen ter voorbereiding van die groote en heilrijke Hervorming, die wij nog als nog aanschouwende beschouwen en verwachten.

schiedenis groots en verhevens geschapen had, het leven van Godsdienstige corporatiën, dat had voor de aanhangers van dit stelsel geen gewigt; alleen de telkenmale vernieuwde schepping des Geestes in het gemoed had voor hen leven en waarheid: ieder staat zodoende met zijne Godsdienst op zich zelve; hij heeft geen steun aan de overigen, die niet van denzelfden *bijzonderen* geest als hij doordrongen zijn. Op die wijze kon de Godsdienst der Kwakers, daar zij zich van alle historische Godsdiensten afzonderde, het eerst eene kosmopolitische worden. Even als de man zonder huis en hof en haardstede zich het gemakkelijkst aan iedere luchtstreek gewent, zoo kon ook de Godsdienst des Kwakers zich overal even goed te huis vinden, daar zij alleen in den boezem van ieder individu, doch niet in wijd uitgebreide geschiedkundige instellingen wortelde. De zamentrekking (contractie) naar binnen had de uitzetting (expansie) naar buiten ten gevolge; volgens de wet der geestelijke elasticiteit. Persoonlijk naar binnen gekeerd is de Godsdienst des Kwakers eene in zich beslotene magt, die met niemand dan eenige weinige gelijkgezinden verkeert, politisch (social) naar buiten is zij de volkomene onverschilligheid, die alles naast elkander opkomen laat, zoolang slechts de ééne ontwikkeling der subjective Godsdienst de andere niet storend in den weg treedt. Men heeft nu in het denkbeeld van zulk eene algemeene Godsdienstvrijheid, gelijk PENN zulks als hoogst staatsbeginsel zijner nieuwe republiek vaststelde en gelijk het sedert in *Noord-Amerika* het heerschende gebleven is, het heil der menschheid gezien en het als een bijzonder grootsch philanthropisch denkbeeld met ge-

juich begroet, daar men het tegenover de bekrompenheid onzer Europeſche ſtaatkunde met hare uitsluitende ſtaats-Godsdienſten als *dat* kenteekende, hetwelk alleen aan de voortgangen der eeuw kon voldoen. Ik ben er verre af het grootsche van dit denkbeeld te ontkennen. Wie mogt, wanneer hij de geſchiedenis van het Protestantismus tot op de tijden van PENN doorloopt, wanneer hij aan al de vervolgingen denkt, die van ſtaatswege over de Dissenters gekomen zijn, niet gaarne de transatlantische vrijheidswet als het morgenrood van een' beteren tijd begroeten, welke van een frisscher en bezielender adem vergezeld is, dan zulks de mephitische dampen waren, welke uit de kerkers der Catholieke als ook der Protestantsche inquisitiën en uit de ſchoolvertrekken der Catholieke zoowel als der Protestantsche ſcholastieken ons tegenkwamen? Maar het is ook *slechts* het morgenrood. Voor het toppunt van Christelijke volmaking kunnen wij zulk eene *negative* Godsdienstvrijheid niet houden, die de Godsdienst bij alle ſtaatsinrigtingen buiten ſluit en haar tot eene bloote bijzondere zaak der individuen maakt. Eene wedergeboorte der ſtaten *door* de Godsdienst, eene vrije liberale, zooveel mogelijk wijd uitgestrekte, maar toch altijd op den geſchiedkundigen grond des Christendoms rustende ſtaatsgodsdienst, eene algemeene beſchaving der volken naar Christelijke denkbeelden, een organiſch doordringen van Kerk en Staat, *dat* ſchijnt ten minste met de grondbeginselen van het echte Protestantismus *meer overeenkomstig*, dan dit koude verſchijnsel der onverschilligheid (2). Er is voorzeker altijd

(2) Maar wie zal ons die wedergeboorte der ſtaten door de Gods-

een opgewekt leven *binnen* de Kerk noodig, opdat zij niet tot eene mumie verstijve, en wanneer wij dan van uit dit standpunt vragen, *wie* in het tijdvak der XVII^{de} eeuw krachtiger, bepaalder en heilzamer op het leven der *Kerk* als zoodanig zelfs gewerkt, wie tot opwekking van een nieuw geestelijk levensbeginsel in dezelve practisch meer bijgedragen en de wedergeboorte des tijds krachtiger bevorderd heeft, het Duitsche Piëtismus met zijne, schoon ook somwijlen bekrompen, echter klare en volgens den Bijbel ingerigte denkwijze, of het Kwakerdom met den magischen wonderschijn van zijn inwendig licht, zoo moge deze vraag spoedig beslist zijn. Het Piëtismus werkte reformatorisch-positief; het Kwakerdom was een scheurmakend-negatief verschijnsel. Desniettegenstaande mogen wij ook het goede der Kwakersche rigting niet miskennen, welke toch wel ook *mede* een noodzakelijk lid in de ontwikkeling van het Protestantismus was. Tegenover het uiterlijke der bisschoppelijke en van een groot deel der overige Protestantsche Kerken, was dat verheffen van het innerlijke doorgaans noodzakelijk. In *Engeland* moest het nog sterker te voorschijn treden dan in *Duitschland*, en ook zelfs de Deutsche Godgeleerdheid had het noodig, somwijlen herinnerd te worden, dat inderdaad het

dienst aanbrengen, dan CHRISTUS zelf bij zijne tweede toekomst, en eene daarbij plaatshebbende uitstorting van den H. Geest? — Menschenwerk kan hier niets verrigten. Niets dan eene zoodanige nadere Openbaring van den nu verborgen CHRISTUS, welke niemand kan tegenspreken, kan hier het doel bereiken. — En daartoe schijnt ook de meerdere subjectieve vrijheid van het oorspronkelijke kwakerdom, eenigzins gewijzigd door eene onbepaalde hoogachting voor Gods geschreven Woord, zonder den bekrompen vorm van het Piëtismus de beste voorbereiding.

bloote Bijbelchristendom zonder Christendom van den geest en het hart ook weder tot een dooden vorm wordt, schoon het daarom ook even zoo waar is, dat het laatste zonder het eerste in korten of langen tijd in willekeur en dweeperij ontaardt. Zoo moet dan ook hierin de geschiedenis ons tot leermeesteres worden, daar zij ons toont, hoe ligt voor het vasthouden aan het een het ander veronachtzaamd wordt, terwijl toch God zekerlijk geene tegenstrijdigheid gewild heeft tusschen het Woord Gods *in* ons en *buiten* ons, maar den *geest* even zeer aan het *Woord* verbonden heeft, als hij het *Woord* weder leven en frischheid geeft door den *geest*. Doch wat God zamengevoegd heeft, zal de mensch niet scheiden.

VEERTIENDE VOORLEZING.

OVER GEEST EN LETTER. INVLOED DER CATHOLIJKE MYSTIEK OP
DE HERVORMDE. JOHANNES LABADIE EN ANNA MARIA SCHUUR-
MAN. GRONDSTELLINGEN DER LABATISTEN TEN OPZIGTE VAN
DE KERK, DE SAKRAMENTEN EN DE HEILIGE SCHRIFT. ANTOI-
NETTE BOURIGNON EN PETRUS POIRET.

Wanneer wij op de geschiedenis der Gods-
diensttwisten, gelijk zij te allen tijde de Kerk in
beweging gebracht hebben, een' blik werpen,
zoo bevinden wij, dat een groot gedeelte van
dezelven zich om de tegenover stelling van *geest* en
letter draait, waarover reeds veel is gesproken en
die reeds zeer verschillend is opgevat en uitgelegd
geworden. Aanstonds bij deszelfs eerste verschi-
nen had zich het Christendom als eene *Openbaring*
des Geestes aangekondigd en aan de doode letter-
dienst der Farizeërs een einde gemaakt. CHRISTUS
had het toch zelf betuigt, dat zijne woorden *geest*
en leven waren en de Apostel PAULUS had het her-
haald dat de letter doodt, de geest levend maakt.
Onder de letter, tegen welke CHRISTUS en de Apos-
telen streden, verstonden zij voorzeker het allereerst

de letter der Mozaïsche wet, welke de toenmalige Joden in een dood formulier verkeerd hadden, in een geraamte van uiterlijke inzettingen, door welker stipte vervulling zij voor God hoopten geregtvaardigd te worden. Doch het bleek spoedig, dat ook binnen de Christelijke Kerk *de letter* zich weder eene heerschappij zocht aan te matigen, welke haar niet toekwam, en naarmate de Kerk er op uit was, de leer in bepaalde inzettingen uit te drukken en het leven in uiterlijke vormen te kluisteren, traden ook weder bijzondere mannen, ja geheele sekten en partijen te voorschijn, welke een nieuw licht trachtten te ontsteken en ten minste eene nieuwe beweging in de verstijvende massa bragten. De *Hervorming* had zich voordeelig van alle dweepachtige oppositie tegen de Kerk onderscheiden, doordien zij niet in het onbepaalde zich op een' *geest* beriep, van welken men, in een' anderen zin dan *CHRISTUS* het meende, inderdaad niet regt wist, van waar hij kwam en waar hij henen ging, maar doordien zij alles op Gods *Woord* grondde. Op het *Woord*, niet op de *letter*, hetwelk wel te onderscheiden is: want het woord staat in dezelfde betrekking tot de letter, als het ligchaam tot het lijk. Het *woord* is de drager des geestes, de letter, in vele gevallen ten minste, deszelfs dood. Nogtans heeft ook de letter haar regt. Zonder *haar* is ook het *Woord* zelf weder iets onbepaalds (evenals de *geest*); want de letter is het, welke het woord eerst de regte beteekenis geeft, die het hebben moet, zal het menschelijk verstaan en begrepen worden en niet als een ijdele klank ons voorbijgaan, gelijk toch ook het ligchaam voor ons slechts ligchaam is door de organische ver-

binding der aardsche stof, welke door de zinnen waargenomen wordt, ofschoon deze in zich zelve aan eene gedurige verandering onderworpen is en geenszins het wezen van den mensch uitmaakt. Daarom deden ook de Hervormers de letter alle eer aan; zij hielden zich met de grammatiek, met den woordklank en de woordbeteekenis der heilige Schrift op het ernstigst bezig en bouwden hun gansche leerstelsel op deze gering schijnende wetenschap der letter. Ja, zij hielden aan deze letterlijkheid des te getrouwer vast, in hoe stouter sprongen reeds in hunnen tijd de geestdrijvers over al het vaste, positive en geregelde heenstapten. Intusschen was het naar de eigenlijke leer van LUTHER en de Hervormers niet de Bijbel-letter als zoodanig, waarvan zij de wedergeboorte der Kerk hoopten. *Deze* hoopten zij veeleer van den *Geest*, dien zij zich van het Woord Gods nooit gescheiden dachten. Het Woord Gods was hun iets levendigs, het stond voor hen niet slechts daar in de metalen letteren zooals zij zich op het papier afdrukken, maar zij dachten het zich als levendig werkzaam in de harten, als een zaadkorrel, welke altijd weder op nieuw opgaat in de gemoederen en altijd weder nieuwe vruchten draagt.

Doch een groot gedeelte der tot hiertoe behandelde geschiedenis heeft ons getoond, hoe ook binnen de Protestantsche Kerk de letterdienst op nieuw zocht in te dringen en wel moeten wij hier eene dubbele letterlijkheid onderscheiden, waarvan wij de eene de kerkelijk-confessionele, de andere de Bijbelsche letterlijkheid noemen mogen. De eerste was bij de eigenlijke orthodoxen der Luthersche en der Gereformeerde Kerk, doch inzonderheid

der eerste, vast geworteld. Daar werd niet slechts aan de letter des Bijbels, maar ook aan de leer van LUTHER en de overige Godgeleerden, doch voornamelijk aan de letter der symbolische boeken (der belijdenisschriften) eene al te groote waarde gehecht, waardoor alle vrije ontwikkeling van den geest op eene nadeelige wijze gestremd wordt. Tegen deze letterlijkheid der orthodoxen was nu onder anderen ook het Hallesche Piëtismus opgetreden, dat zich weder alleen tot het gezag van het Woord der heilige Schrift bepaalde en elk menschelijk gezag zijne grenzen aanwees. Bij deszelfs trouw vasthouden aan het geschreven Woord bewaarde het Duitsche Piëtismus (in tegenstelling met de Kwakers) eene weldadige bedachtzaamheid, die het tegen alle dwceperij beveiligde en het nogtans eene rijke bron van waar entusiasme open hield. Doch wij hebben reeds vroeger aangeduid, hoe het Piëtismus in het vervolg zelfs weder in een angstvalligen vorm zamentrok en menige grootsche vrije beweging op het gebied des kerkelijken levens miskende. Daarvan mogt nu voor een gedeelte eene verkeerd begrepene *Bijbelsche letterlijkheid* de schuld hebben. Deze Bijbelsche letterlijkheid bestaat daarin, dat men de *tijdelijke* en *plaatselijke* voorwaarde, waaronder de Bijbel ontstaan is, tot eene *eeuwige* voorwaarde maken en al datgene angstvallig van de Kerk verwijderd houden wil, wat niet uitdrukkelijk in *Bijbelschen vorm* zich voordoet, of omgekeerd ook het veranderlijke in de voorstellingswijze voor alle tijden vasthouden wil, zonder eene voortgaande volmaking en ontwikkeling van het op historischen grond rustend geloofsbe-

ginsel toe te geven (5). Zoo sneed b. v. het Piëtismus aan alle wijsgeerige beschouwing reeds vooruit de zenuw af en maakte elk verstandelijk doordringen van wetenschap en Godsdienst op streng wetenschappelijken bodem onmogelijk. Daar men in het gemeen in de Protestantsche Kerk de Openbaring maar al te ligt als eene louter *uitwendige*, eenmaal gebeurde en afgedane daadzaak opvatte, en zoodoende elke vrije werkzaamheid der menschelijke rede op het gebied der Godsdienst reeds als eene zondige vermetelheid aanduidde, terwijl toch de *echte* rede door de oudste kerkleeraars met regt als het orgaan beschouwd werd, waarmede wij het licht der Openbaring ons toeëigenen en als ons eigendom gebruiken moeten, benadeelde men het geloof der Openbaring in het oog van diegenen maar al te zeer, die nu eenmaal ook het *natuurlijk* licht niet onder de korenmaat stellen wilden,

(3). Hetgeen de schrijver hier van het *tijdelijke* en *plaatselijke* in den Bijbel zegt, moet met voorzigtigheid behandeld worden. Het is bekend, welk misbruik daarvan gemaakt is, om alles ter zijde te zetten, wat men niet gaarne wilde aannemen. Niet anders dan wat de Bijbel zelf ons bij de voorstelling zelve als 't ware duidelijk zegt, slechts tijdelijk en plaatselijk te zijn, mogen wij als zoodanig opnemen. Buiten dat, durft mij, is het het kennelijk doel van Gods Openbaring in den Bijbel, om in hetgeen Hij toen zeide en deed aan alle tijden een steeds geldend, verstaanbaar en onfeilbaar onderwijs te geven, en het blijft ook nu nog waarheid, dat *al wat te voren geschreven is, tot onze leering, is geschreven*, Rom. XV: 4. Met dit al echter willen wij toch geenszins een nog steeds voortgaand onderwijs des Geestes tot verdere opheldering en volmaking der Christelijke kennis, waarvan de Schrijver in het onmiddellijk volgende spreekt, tegenspreken; ook niet een betamelijk gebruik der rede, zooals de Kerkvaders die gebruikt hebben; doch de klare letter van Gods Woord moet hierbij steeds het haken blijven en onze rede (niet het *natuurlijk verstand*) onder de leiding des Geestes staan.

maar het wilden laten lichten ter eere van dengene, die het ons gegeven heeft. Dat zullen wij later nog bij andere gelegenheden zien. Doch men benadeelde ook de gansche stelling van het Protestantismus, zoowel ten aanzien van de Catholijke Kerk als ten aanzien van de sekten, en riep maar al te ligt de dweeperij als eene noodzakelijke tegenwerking te voorschijn of gaf aan dezelve daar waar zij reeds voorhanden was een schijnbaar regt. De leer aangaande *eene voortdurende Goddelijke ingeving*, zooals de Catholijke Kerk ze voorstelde, was toch eigenlijk slechts daarom valsch, dewijl de Kerk hare Goddelijke ingeving aan uitwendige willekeurige voorwaarden verbond, dewijl zij dezelve van *menschelijk* gezag, van ambten en waardigheden, van bisschoppen en conciliën, van meerderheid van stemmen of van de eigenzinnigheid der pausen afhankelijk maakte; maar dat de Geest Gods zich *nooit* van zijn Woord en werk gescheiden heeft, dat Hij nog altijd voortgaat, de geesten te verlichten en harten op te wekken, ja dat Hij ook wel in staat is iets nieuws te scheppen (voorzeker op dien grond, die voor altijd dezelfde blijft), dat is een gevoel, hetwelk wij ten eenen male moeten vasthouden, wanneer wij niet in eene doode mechanische voorstelling van het wezen der Openbaring vervallen willen. Want zoomin wij aannemen mogen, dat God de uitwendige schepping eens voor al aan haar lot overgelaten heeft, gelijk de kunstenaar het door hem vervaardigde of als uurwerk opgetrokken machine, zoomin mogen wij denken, dat met het uiterlijk ten einde brengen van het Bijbelboek de Geest opgehouden heeft, zich in de Kerk werkzaam te betoonen. Dit voor-

zeker is waar: evenals het werken van God in de schepping aan orde en wetten onderworpen is, welke God zelf in de natuur gelegd heeft, evenzoo is ook het werken van zijnen Geest in het rijk der genade en in het rijk der zedelijke vrijheid zoodanig, dat het met den geschiedkundigen grondslag van dit rijk nooit in tweespalt geraken kan, daarom blijft de Bijbel steeds de *regel*, naar welken de openbaringen des Geestes af te meten en te beoordeelen zijn; maar omgekeerd wordt ook de Bijbel alleen daar regt verstaan, waar de Geest voortdurend van uit het binnenste voor de waarheden van denzelfden gescherpt, waar hij voortdurend *door* den geest die in de gemeente leeft, wakker en levendig gehouden, waar hij als het ware in staat gesteld wordt, iets dergelijks van uit het binnenste voort te brengen, als dat wat hij van buiten ontvangt. De scheiding van de groote Catholieke Kerk, waartoe het Protestantismus genoodzaakt was geworden, had voor het oogenblik zekerlijk ook hare nadeelige gevolgen, doch welke het in den loop der tijden zelf overwinnen moest. Het vooruitzicht van eene kerkelijke zamenleving onder den invloed van een de Kerk bewegenden, bezielenden, volmakenden Geest, dat nu in onzen tijd eerst eenigermate duidelijk begint te worden, moest nog door menigen strijd heenworstelen, en tot dezen strijd rekenen wij juist die met de zoogenoemde Mystieken en dweepers. Gewis is het geenzoo toevallig verschijnsel, dat gelijktijdig met de Hervorming en in het vervolg altijd nevens de Protestantsche Kerk, die onbewegelijk bij haar grondbeginsel der schrift volhardde, zich stemmen verhieven, welke ook op het gewigt van het *inwendig* woord, op het gewigt

van den *geest* en deszelfs werkingen aandrongen, tegenover de bloote kale letter. Dit geschiedde voorzeker meest op eene plumpe, ongeschikte wijze, meest onder grove miskenning en met trotsche verachting van het geschreven Woord, onder geleide van dweepachtige bewegingen, waarom wij dan zulke verschijnselen als die der Wederdoopers en der Kwakers even min konden goedkeuren als de meesten van diegene welke ons nu nog ter beschouwing overblijven. Maar wanneer ten laatste bij iedere dwaling eene waarheid of ten minste de kennis van eene tegenovergestelde dwaling ten grondslag ligt, zoo is het onze pligt, ook hier te vragen, of niet bij dit aanhoudend dringen op het *inwendige* woord en het *inwendige* leven, zooals wij het bij zulke sekten en bij de Mystieken in het gemeen vinden, eene diepere behoefte ten grondslag ligt, welke te bevredigen juist tot de taak der Protestantsche Godgeleerdheid behoort, die wij toch nog geenszins als geëindigd mogen beschouwen. Wij maken daarbij nog eene opmerking. Wanneer de Catholijke Kerk ons de versnippering in sekten en partijen verwijt, moeten wij voorzeker toestemmen, dat deze versnippering op zich zelve juist geen zegen voor de Kerk is; doch wij zien juist deze versnippering slechts als een punt van doorgang en slechts als zoo lang noodzakelijk aan, tot de Protestantsche Kerk zich datgene in een' hooger en beter zin zal eigen gemaakt hebben, wat bij de Catholijke Kerk in den louter objectiven vorm eener doode overlevering, doch bij de sekten in louter subjective willekeurige invallen verschijnt. Het *ware* leven des Geestes, gelijk zulks het Protestantismus verlangt, de rechte overeenstemming van geest en letter

is nog altijd niet verschenen, nog altijd eene on-
 vervulde voorzegging. Voor het overige is het op-
 merkkelijk, dat juist de *Catholijke Kerk* het was,
 waaruit het Protestantsch Mysticismus van ons tijd-
 vak nieuw voedsel kreeg en wel bevinden wij,
 dat voornamelijk het Mysticismus in de Gerefor-
 meerde Kerk een uitspruitsel van de Catholijke My-
 stiek is, terwijl het Duitsch-Luthersch Mysticismus
 zich meer op zijn eigen grond en bodem vormde.
 Zoowel JOHANNES LABADIE, als ANTOINETTE BOURIG-
 NON, met wien wij ons in dit uur zullen bezig
 houden, kwamen uit de *Catholijke Kerk* voort;
 doch beiden vonden hunne aanhangers in de *Ge-
 reformeerde Kerk*, en oefenden in velerlei opzigt-
 ten hunnen invloed op dezelve uit. Wij spreken
 het eerst van JOHANNES LABADIE (*). Hij was den 13den
 Februarij 1610 te *Bourg* in *Guienne* geboren. Zijn
 vader was eerst een gemeen soldaat, later luitenant,
 en gaf zijn' zoon aan de Jezuiten te *Bourdeaux* ter
 opvoeding over, bij welke hij 12 jaren ter school-
 ging; doch reeds vroeg toonde LABADIE veelzonder-
 lings in zijne begrippen en in zijn gedrag, waar-
 mede de vaders der orde geenszins tevreden waren.
 LABADIE had nu reeds hemelsche gezigten en gesprek-
 ken met de heiligen. De Jezuiten waren met zulk
 een' heilige niet gediend; zij zochten op eene goede
 manier van hem ontslagen te worden en bevalen
 hem naar *Rome* aan. Doch daar LABADIE zich in
 dit plan niet schikken wilde, zoo ontsloegen hem

(*) Vergel. omtrent hem: ARNOLDS *Kirchen- und Ketzerhist.*
 Th. II B. XVII, S. 680. CRÖSE, *Quakerhistorie*, S. 665 ff. NI-
 CÉRON, *Mémoires*. Tom. XVIII. p. 386 en de aanwijzingen daarbij
 XX, 140 en *Biographie universelle* T. XXIII.

de vaders geheel. In zijn vaderland teruggekeerd, begon LABADIE te prediken, doch werd daarover te regt gesteld en vlugtte naar *Genève*. Eenigen tijd hield hij zich vervolgens in *Picardië* onder de bescherming van den bisschop van *Amiens* op, die hem zelfs de visitatie der daar aanwezige kloosters opdroeg. Ook de aartsbisschop van *Toulouse*, M. DE MONTCHAL was eerst zijn begunstiger. Doch het gestreng ijveren van LABADIE tegen de Roomsche geestelijkheid haalde hem nog meer verdenkingen (*) en vervolgingen op den hals, tot hij eindelijk door een stelligen overgang tot de Hervormden zich tegen dezelve in veiligheid trachtte te stellen. LABADIE begaf zich nu naar *Montauban*, waar hij prediker werd. Het bleek intusschen spoedig, dat hij ook met de *Gereformeerden* niet van eenerlei gevoelen was. Men beschuldigde hem van Chiliasmus (de verwachting van een duizendjarig rijk van CHRISTUS op aarde) en van andere dwalingen. LABADIE moest de stad verlaten (†). Niet beter ging het hem te *Genève*, waar hij in het jaar 1660 als prediker was beroepen, en evenzoo was hij ook in *Holland*, waar hij van het jaar 1666 af predikant te *Middelburg* was, niet tegen aanvallen be-

(*) Zijne betrekking tot de nonnen zou hij, wanneer NICÉRON te gelooven is, tot erge onzedelijkheden misbruikt hebben. Eenigen tijd leefde hij ook onder de Carmeliten, die hem hunnen heiligen vader noemden en ook met het genootschap van Port Royal zocht hij in nadere verbindtenis te treden. Hij noemde zich ook *Jean de Jesus Christ*.

(†) NICÉRON beschuldigt hem ook hier weder van ontuchtige oogmerken, vergel. BAYLE onder MAMMILLAIRES, Litt. C., die echter de waarheid der daadzaak in twijfel trekt. Zijne verwijdering zelfs zou het gevolg van een strijd geweest zijn met een Catholijken priester wegens de begrafenis van een' bekeerling.

veiligd (*). Hij werd ook van *dit* ambt ontzet, leefde daarna dan hier, dan daar, overal zijne grondstellingen predikende; zoo onder anderen ook in *Bremen*, tot hij eindelijk bij de paltsgravin ELIZABETH te *Hexford* (die wij reeds uit de geschiedenis van WILLIAM PENN als eene beschermster van deze soort van lieden kennen) twee jaren lang bescherming vond; echter verdreef hem ook van daar een keizerlijk edict, waarop hij zich naar *Altona* begaf en daar in vereeniging met eenige gelijkgezinde personen bijzondere bijeenkomsten hield. Hij stierf in het jaar 1674. Onder zijne aanhangers, die men naar hem Labadisten noemde, be merken wij inzonderheid eene vrouw, die door de eigendommelijkheid van haar wezen en door hare zeldzame geleerdheid meer opzien maakte, dan LABADIE zelf. Dit was de beroemde jonkvrouw ANNA MARIA SCHUURMAN (†). Zij was den 5den November 1607 uit zeer rijke Gereformeerde ouders te *Keulen* geboren, doch bragt haren meesten tijd te *Utrecht* door. Zij had niet slechts in alle sijne vrouwelijke handwerken en het schilderen van bloemen, maar ook in de overige schoone kunsten, in het graveren, houtsnijden, boetseren met wasch een hoogen trap van bekwaamheid bereikt en daarbij las en schreef zij Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Fransch, Engelsch, Italiaansch, Hoog- en Nederduitsch enz. en maakte ook verzen in al deze ta-

(*) Hij geraakte namelijk in strijd met den Hollandschen predikant LODEWIJK VAN WOLZOGEN over het uitleggen der heilige Schrift.

(†) Vergel. omtrent haar REIZ, *Gesch. der Wiedergeborenen* VI, S. 71. ARNOLD t. a. p. S. 692. CRÖSE S. 668. SCHRÖCKH *Lebensgesch. berühmter Gelehrten*, II, S. 146. BOUGINÉ, *Handb. des Litterar. gesch.* III, S. 253. en ISELINS *Lexikon*.

len. Zelfs de Oostersche en Semitische dialecten waren niet buiten haar bereik, zoomin als de wis- en sterrekunde. Met de beroemdste geleerden der eeuw stond zij in briefwisseling, en er was geen wijsgeerig of Godgeleerd stelsel, dat zij niet met hare vrouwelijke scherpzinnigheid ondernam te doorgronden. Zelfs geleerde Bijbelverklaarders zochten bij haar oplossing van moeilijke plaatsen (*)! Benevens de geleerdheid schijnt zich intusschen ook in hare vroege jeugd eene teedere vroomheidszin bij haar ontwikkeld te hebben. Toen zij in haar vierde jaar de woorden van den Heidelbergschen Catechismus: »ik ben niet mijn, maar mijns getrouwen Zaligmakers, JEZUS CHRISTUS, eigen," van buiten leerde, gevoelde zij daarover eene zoo levendige vreugde en eene zoo innige liefde tot den Verlosser, dat zij dit oogenblik in haar geheele leven niet meer vergeten kon. Evenzoo maakten in haar 11de jaar de martelaarsgeschiedenissen, die zij las, een' diepen indruk op haar. Gewone wereldsche ijdelheid, pronkzucht en kleederpracht bleven van haren grootmoedigen mannelijken geest van zelf verwijderd, ofschoon zij de vrouwelijke bevaligheid daarbij niet verloochende. Daarentegen beschuldigde zij zich zelve, dat de geleerdheid haar tot een valstrik der ijdelheid, ja tot afgoderij geworden was, waaraan overigens hare geleerde vleijers het meeste schuld hebben mogten, daar zij haar onder anderen de tiende Muze, de hollandsche MINERVA, het wonder van haren tijd en de vorstin der geleerden noemden. Doch bij dit alles voelde zich de goede ANNA MARIA SCHUURMAN

(*) Voorbeelden bij SCHRÖCKH t. a. p. S 155.

niet bevredigd en wanneer zij ook vroeger zich beijverd had, het beoefenen van de wetenschappen ook de overige vrouwen aan te bevelen en het vooroordeel te wederleggen, alsof de vrouw alleen voor den spinrok en de naald geboren was, zoo gevoelde zij thans toch, dat er voor mannen zoo- wel als vrouwen nog iets hoogers bestond, het- welk boven de wetenschap was verheven. Maar waar dit hoogere te vinden? De Kerk in haren toenmaligen toestand bood het haar niet op de regte wijze. Zij hield den kerkelijken toestand voor bedorven, in vooroordeelen en slechte gewoon- ten verzonken. Eerst eene strenge aanhangster der Dordtsche leer, keerde zij zich nu naar *dien* man, die met zooveel beslistheid en welbespraaktheid de naaktheid van het orthodox leerstelsel en de ge- breken der Kerk ondekte. Zij sloot zich meer en meer aan LABADIE aan, dien zij in de *Nederlan- den* had leeren kennen en vergezelde hem ook na zijne afzetting naar *Altona*, waar zij tot zijnen dood toe bleef. Daarna begaf zij zich naar *Wieu- werd* (bij *Leeuwaarden*) in *Westvriesland*, waar zij den 5den Mei 1678 in den ouderdom van 71 jaren ongehuwd stierf. Dezelfde geleerden, die haar eerst tot in den hemel verheven hadden, scholden haar na haren overgang tot LABADIE voor eene zot- tin. Doch zij verbrandde de lofschriften van hare vroegere aanbidders en beleed dat alle geleerde werken der wereld geen droppel van de olie be- vatteden, welke de Geest Gods in de harten der zijnen giet.

Behalve ANNA MARIA SCHUURMAN hebben zich on- der de Labadisten PETRUS YVON, PETRUS DU LIGNON, HENDRIK EN PETRUS SCHLUTER onderscheiden. Later

VI. D

ging deze partij in de vergetelheid te niet. Als grondstellingen der Labadisten hebben wij het volgende op te merken :

De Kerk in haren tegenwoordigen toestand is bedorven. De waarlijk vromen en verlichten moeten zich van de menigte der bedorvenen afzonderen en eene zuivere Kerk met ernstige kerketucht daarstellen. In *zulk* eene Kerk alleen kan ook het Avondmaal weder op waardige wijze gevierd worden, hetwelk door het naderen van zoovele onwaardigen tot hetzelfde ontheiligd wordt. De Labadisten waren zodoende *Separatisten*; zij scheidden zich factisch van de groote gemeente en van de vereeniging met dezelve door de gemeenschap der Sakramenten, af. Doch zij onderscheidden zich daarin van de Kwakers, dat terwijl deze de Sakramenten voor onnoodig hielden, zij veel meer eene hooge waarde daaraan hechtten en ze voor ontheiliging zochten te bewaren. Dat was ook het geval bij het Sakrament van den Doop. Hierin sloten zich de Labadisten aan de Wederdoopers, echter met aanmerkelijke wijzigingen aan. Daar de Wederdoopers den kinderdoop in het algemeen verwierpen en daarentegen aan alle volwassenen hunner partij den doop mededeelden, zoo kwam deze handelwijze der Labadisten met regt mede als iets uiterlijks voor, hetwelk in plaats van het geestelijk geboortejaar den natuurlijken ouderdom in acht nam. Alleen aan den *wedergeborene*, dit was het gevoelen der Labadisten, kan de heilige Doop medegedeeld worden; dezelve moet alzoo niet slechts aan de jonggehoren kinderen, maar ook aan al diegenen onder de volwassenen onthouden worden, die nog niet wedergeboren zijn, terwijl

omgekeerd ook kinderen (ten minste op zekeren ouderdom) den Doop kunnen ontvangen, wanneer de Geest Gods zich vroeg in hen openbaart en hen tot wedergeborenen maakt. Wanneer echter een niet wedergeborene reeds den Doop ontvangen had, moest hij daarom niet *weder* gedoopt worden. — Aangaande de heilige Schrift leerden de Labadisten, dat men dezelve niet met God zelven mogt gelijk stellen, maar dat God als de oorzaak der Schrift ook *boven* zijn werk stond. Daarom kwam den Labadisten de wijze, waarop de Protestanten gewoonlijk van de Schrift spraken en het gezag, dat zij daaraan toeschreven, als eene op misverstand gegronde overdrijving voor, welke zij ook zonder bedenking als eene afgodische vereering der letter aanmerkten. Men kon, meenden de Labadisten, in de eer, welke men den Bijbel als boek enschrift bewees, ook even zoo goed te *veel* doen als te weinig, en wel ten koste van den Geest. Dit geschiedde, wanneer men meende, dat alle Godsdienst van dit heilig boek *afhing*, daar toch de Godsdienst zelve ouder was dan de Bijbel en ook in den hemel *zonder* Bijbel zoude blijven bestaan. De Godsdienst hangt alleen van God af; in *Zijne* hand zijn de middelen, die Hij tot hare verbreiding en grondvestiging kiezen wil en deze middelen kunnen ook andere zijn, dan die der Schrift. God is niet aan de Schrift gebonden. Ook mag men zich de geschiedenis der Kerk niet ontbloot voorstellen van het bestuur des Goddelijken Geestes, welke ook buiten de Schrift sedert twee duizend jaren werkzaam geweest is. » Ofschoon de heilige Schrift, zoo luiden de woorden der Labadisten verder, de waarheid *voordraagt*, zoo is zij toch niet de waar-

heid zelve, maar God en JEZUS CHRISTUS is zulks. De Schrift geeft het eeuwige leven niet eigenlijk en voor zich zelve; God alleen, die het leven is, werkt het." — » De eigen mond Gods, de Heilige Geest, die nog altijd tot ons spreekt, is nog meer te gelooven, dan de pen zijner schrijvers. De Goddelijke waarheid is oneindig, zij kan alzoo niet begrens'd en beperkt worden in eenige letter, weshalve er ook vele waarheden zijn kunnen, die niet woordelijk in de Schrift begrepen en echter Goddelijke waarheden zijn, door welke niet aan te nemen, alleen omdat zij niet in de Schrift staan, wij ons bezondigen zouden. Niet daarom, dewijl iets *geschreven* is, moeten wij het gelooven, maar dewijl het *van God* is."

Het tot hiertoe medegedeelde zal genoeg zijn, om ons te toonen, dat in *dit* punt de Labadisten met de Kwakers tamelijk overeenstemden, en wij staan niet in twijfel, ook hier weder het ware te herinneren, dat aan deze gevoelens bijal het scheeve en overdrevene ten grondslag moge liggen. Zoo zeer intusschen in deze en nog andere punten Kwakers en Labadisten overeenstemden, zoo weinig wilde de uiterlijke vereeniging gelukken. Iedere sekte bleef op zich zelve, en bij den ijver, waarmede menige regtzinnigen onder de Lutherschen en Gereformeerden tegen de Labadisten optraden, ontbrak het zelfs niet aan menige beschuldigingen ten opzigte van derzelver zedelijkheid, welker gegrondheid of ongegrondheid in bijzondere gevallen moeilijk moge te beslissen zijn. Het verwijt, dat zij eene volkomene gemeenschap van goederen hadden willen invoeren, schijnt op misverstand van hunne leer berust te hebben.

Gelijk nu reeds LABADIE de Mystick uit de Catholijke Kerk in de Gereformeerde overgeplant had, zoo ook ANTOINETTE BOURIGNON, die, geboren Catholijk; wel niet als LABADIE wezentlijk tot de Hervormde Kerk overging, maar door hare vereeniging met Hervormde Godgeleerden en door de stelling, welke zij tot de Hervormde Kerk in het gemeen innam, eer hier dan bij de geschiedenis der Catholijke Mysticken verdient genoemd te worden. ANTOINETTE BOURIGNON werd den 13den Januarij 1616 te *Rijssel in Vlaanderen* geboren (*). Haar vader was een' Italiaan, de moeder eene inlandsche vrouw, Zij kwam als een zeer leelijk, mismaaft kind met een hazenmond ter wereld, zoodat men haar zes weken lang voor de oogen der lieden verborgen hield. De ijdelheid der moeder was daardoor zoo gekrenkt, dat zij het kind hare liefde onttrok, terwijl de vader daarentegen met bijzondere teederheid zich de ongelukkige dochter aantrok. Ook de overige broeders en zusters, die allen fraaije gezigten hadden, verachtten en mishandelden de leelijke bruine zuster, die zich dan ook zooveel mogelijk van hen afzonderde en zich eenzaam met hare pop bezig hield. Echter verhief een ernstige, vroeg gerijpte zin haar spoedig boven het kinderspel en vroegtijdig gevoelde zij het smartelijk contrast, waarin het leven der toenmalige Christenen tot het voorbeeld des Heeren en zijne Apostelen stond. Zij vroeg daarom gedurig, waar dan het land der Christenen was? en toen men haar beduid-

(*) Vergel. *la vie de Demoiselle Antoinette Bourignon, Amst.* 1683. en *het in- en uitwendig leven van jonkvrouwe A. Bourignon* door P. POIRET, Evang. Kirchenz. Maart 1837.

de, dat zij onder Christenen woonde, wilde zij het niet gelooven; want de hardheid, waarmede men haar behandelde, wilde niet bij de liefde passen, waarvan men haar voorpredikte, noch de weelde, welke haar omgaf, bij de armoede van Christus, waarvan men haar roemend vertelde. Intuschen zette zij zich bij het toenemen van hare jaren deze gedachten uit den zin en werd langzamerhand door hare oudere zusters in het wereldsche leven medegesleept. Wel gevoelde zij dikwijls gewetenswroegingen over hare toenemende laauwheid in de Godsdienst, doch zocht dezelve ware het mogelijk te stillen. Hare moeder wenschte haar uit te huwelijken. Doch ANTOINETTE gevoelde een' grooten tegenzin in den huwelijken staat, daar het huwelijk van hare ouders geenszins tot de gelukkige behoord had. Zij wilde daarover de stem van God zelve vernemen en deze bevestigde haar in haren tegenzin. Nu veranderde ook de tot hiertoe betoonde liefde des vaders in haat tegen het eigenzinnige meisje, dat hem de schoonste vaderlijke vreugde bedierf. ANTOINETTE wilde, om tegen alle verdere verzoeken beveiligd te zijn, in het klooster gaan. Maar haar vader zeide, dat hij haar liever ten grave wilde helpen dragen, dan zijne toestemming daartoe geven, en daar hij vast verzekerde, dat hij haar in allen gevalle geen uitzet naar het klooster zoude medegeven, toonde ook het klooster geen bijzonderen lust eene arme nieuweling bij zich op te nemen. ANTOINETTE werd nu eene non *buiten* het klooster, eene kluizenaarster. Zij zonderde zich in haar kamertje van de geheele wereld af en bad daar onder het storten van tranen tot God. Zij sliep op den harden houten vloer,

vastte, waakte dikwijls geheele nachten en droeg een haren boetkleed. Daarenboven bezocht zij de armen en de kranken en ging van de eene kerk in de andere. Bekommerd over het heil harer ziel, wist zij niet, waarmede zij den hemel verzoenen zoude. Wel had zij zich van geene groote zonden te beschuldigen, maar dat zij God met het hart verlaten had, was haar zonde genoeg, ja eigenlijke doodzonde. In haren zieleangst vroeg zij God, wat zij dan doen moest. Toen meende zij eene stem te vernemen: »*Voort naar de woestijn!*» Nu was ook het besluit genomen. De arme boeteling kocht zich stof voor een pelgrimskleed, een hoed en grove schoenen en verborg dit alles in hare kast. Doch des nachts maakte zij het kleed klaar en toen alles gereed was, dacht zij aan hare afreis. Deze moest des te meer verhaast worden, daar de komst van den bruidegom, dien de vader haar tegen haren zin wilde opdringen, op handen was. Omstreeks Paschen van het jaar 1636 stond de bedevaartgangster des morgens vroeg te 5 ure reisvaardig op den dorpel van het vaderlijk huis, dat zij voornemens was voor altijd te verlaten. Haar vader ontmoette haar in de deur en vroeg haar, waar zij zoo vroeg heen ging? *Naar de kerk* was het antwoord en voort was de dochter uit zijne oogen. Toen zij tegen het middaguur niet wederkeerde, werd hij ongerust. Hij zocht de dochter door de gansche stad, maar te vergeefs! Deze was in haar pelgrims gewaad ter poorte uitgetrokken, zonder nog te weten waarheen. Zij had eerst slechts een stuiwer willen medenemen, om onderweg een brood te koopen, maar toen zij reeds hare kamer verlaten had, meende zij eene stem te hooren; hoe?

rust uw geloof op een stuiver en niet op God alleen? En zoo wierp zij ook deze noodpenning weg, om zich geheel alleen in de armen van God te werpen. Evenzoo gaf zij zich ook geheel aan *zijne* leiding over ten opzigte van den weg, dien zij nemen zoude. Zij nam haren weg naar *Doornik*, waar zij te 10 ure des morgens vermoeid aankwam. Hare voeten waren vol blaren en builen, dewijl zij aan de harde pelgrims schoenen niet gewoon was. Nadat zij aldaar de kerk bezocht en de mis bijgewoond had, trok zij verder naar de provincie *Henegouwen*. Doch onder weg werd zij door een troep ruiters vervolgd, welken zij eerst onbekend voorbijgegaan was. De hoofdman nam haar bij zich op zijn paard en reed met haar tot het naaste dorp *Blaton*. Hier werd zij door den daar wonenden prediker aan de handen van hare vervolgers ontruikt. De prediker, een eerwaardig grijsaard, vernam naar haar voornemen. Zij openbaarde hem, dat zij eene woestijn opzocht, waar zij God wilde dienen. De geestelijke, die zelf reeds onderscheidene lotgevallen ondergaan had en van een vroeger man naar de wereld een streng beoefenaar der Godsvrucht geworden was, versterkte haar in haar voornemen en verborg haar ondertusschen in den kerktoeren, opdat zij voor de nasporingen der ruiters beveiligd mogt zijn, welke het huis van den prediker omsingelden en het dorp dreigden in brand te steken, wanneer men hun de gevangene niet uitleverde. De prediker meldde de zaak aan den aartsbisschop van *Kamerijk* VAN DER BURG, die in *Mons* zijn zetel had. Deze wilde niet toelaten, dat de bedevaartgangster zich verder in de eenzaamheid begaf, doch gaf den prediker vrijheid, op

het kerkhof van *Blaton* haar eene hut te bouwen, waarin zij God mogt dienen. Intusschen had de vader der arme dweepster door het gerucht kennis van haar verblijf gekregen. Hij maakte zich terstond op, om de verlorene dochter weder te krijgen en nam ook de zusters mede. ANTOINETTE wilde eerst geen harer bloedverwanten bij zich toelaten, eindelijk bewilligde zij in een gesprek met den vader. Deze overrede haar op allerlei wijze in het vaderlijk huis terug te keeren en ook de aartsbisschop deed het zijne. Eerst na lang tegenstreven gaf ANTOINETTE toe, onder voorwaarde echter, dat haar vader haar geheel aan hare neiging zoude overlaten en haar nooit meer van trouwen zoude spreken. De aartsbisschop zelf moest haar plegtig beloven, den vader tot de vervulling van deze belofte te vermanen en zich harer aan te nemen, ingeval de vader zijn woord niet mogt houden. Slechts met moeite kon men haar zoover brengen, dat zij haar opzienbarend pelgrimskleed tegen de gewone dragt verwisselde en zich in den wagen van haren vader plaatste, om met hem naar huis te rijden (*). Na hare terugkeering behoefde ANTOINETTE voor den spot der wereld niet bezorgd te zijn. Zij heette de woudzuster en werd van hare eigen zusters op allerlei wijze beschimpt en gehoond. Ook de vader noemde haar nu eens spottenderwijze eene heilige, dan schold hij haar in ernst voor eene huichelaarster en begon *tegen* zijn gegeven

(*) Om haar de plotselinge verandering te verligten, werd haar op raad der Capucijners vergund, nog eenigen tijd in het Augustijner klooster te *Doornik* te vertoeven, en dan eerst naar *Rijssel* terug te keeren, hetwelk dan ook na 4 of 5 maanden plaats had.

woord de huwelijks voorstellen te vernieuwen. Dat alles maakte het arme meisje slechts verwarder en versterkte haar in hare gedachten. Zij droeg sedert hare terugkeering in het vaderlijk huis een zwart treurgewaad en rigtte in hare kamer eene soort van kluizenarij op. Zij had door middel van een planken beschutsel een spelonk in de kamer daargesteld en daarin de wassen beelden van den heiligen ANTONIUS en van de boetvaardige MAGDALENA geplaatst. Des nachts rustte zij in een doodkist, zij sliep echter maar drie uren, den overigen tijd waakte en bad zij. Des daags bezocht zij armen en kranken, doch de kerken minder dan te voren: want zij geloofde den Heer beter in hare kluizenarij te dienen, tot welke niemand de toegang vergund was. Daarbij had zij menigmaal gezigten en waande onmiddellijke bevelen van God te krijgen, welke haar in de voortzetting van deze levenswijis versterkten. Doch slechts des te heviger drongen de aanvechtingen des Duivels op haar in, dien zij zelfs eenmaal zichtbaar in de gedaante van een' man voor hare spelonk zag treden en haar den ingang beletten. Zij stiet hem met beide handen van zich, dat hij op den grond viel als een pilaar, en zette hem den voet op den kop; toen was het haar, als trad zij op een ei; daarop rustte zij in hare spelonk en als zij den anderen morgen ontwaakte — was de gestalte verdwenen.

ANTOINETTE bespeurde intusschen gedurig weder de oude neiging, die haar uit het vaderlijk huis gedreven had. Op de knieën smeekte zij haren vader, haar naar den aartsbisschop te *Mons* te laten trekken, die haar de belofte gegeven had zich harer aan te nemen. De vader dreigde haar met

zijn vloed; maar de gardiaan der Capucijners, die een ooggetuige van dit tooneel was, beduidde den vader, dat zijn vloed haar niets schaden zoude, dewijl zij in de genade Gods stond. En zoo liet de vader haar vertrekken. Zoo ging zij dan nogmaals uit het vaderlijk huis, en kwam te *Mons* bij den aartsbisschop. Deze nam haar liefderijk op en wees haar naar een vrouwenklooster (St. Symphorien) te *Mons*. Hier bekeerde zij spoedig vier der daar aanwezige zusters, die zich nu bij haar voegden, om een afgezonderd geestelijk leven met elkander te leiden. Daartoe werd weder de vroeger door haar verlaten plaats bij de kerk van *Blaton* verkozen. ANTOINETTE kocht eene weduwe een morgen lands af, dat onmiddellijk aan de parochiekerk van *Blaton* paalde en hier moest het gebouw voor de nieuwe jonkvrouwen-orden opgericht worden. Doch de Jezuiten zochten de zaak te verhinderen. Zij hielden zoo lang bij den aartsbisschop aan, tot hij de gegeven toestemming introk, en ook de zusters, die zich met haar verbinden wilden, zagen weder van haar voornemen af. ANTOINETTE begaf zich nu naar *Luik*, doch keerde weder naar *Blaton* terug, waar na den dood van den aartsbisschop het verlangde zusterhuis nogtans gebouwd werd. Nu werd zij werkelijk door de lieden uit den omtrek als eene heilige vereerd. Men ging in bedevaart naar haar heen en trachtte stukken van hare kleederen te bekomen, om ze als reliquiën te bewaren. Des te vuriger bad de ootmoedige ziel tot God, dat Hij haar toch niet in de verzoeking der ijdelheid mogt laten vallen. Kort daarna trok zij weder van *Blaton* naar *Mons*, en reisde nog verschillende plaatsen rond, tot zij ein-

delijk weder naar *Rijssel* terugkeerde, om hare doodkranke moeder nog eenmaal te zien. De moeder voorzeide haar nog op haar sterfbed, dat zij nog veel zou te lijden hebben en scheidde daarna voor altijd van haar. ANTOINETTE wilde weder voorttrekken, maar haar vader bezwoer haar, bij hem te blijven en hem in zijnen weduwenaarsstaat bij te staan. Werkelijk scheen de kinderlijke liefde over de geestdrijverij gezegepraald te hebben. ANTOINETTE was toen 25 jaren oud; de lust voor huiselijke bezigheid, welke zij tot hiertoe geheel verwaarloosd had, scheen toch eenigermate bij haar plaats te grijpen. Zij begon voor haren vader de huishouding te besturen, en schoon zij nog voortdurend van hare gezigten (inzonderheid gedurende eene hevige krankheid, waarin zij verviel) te lijden had, zoo had veelligt toch bij eene verstandige behandeling van den kant des vaders het kwaad weggenomen of gematigd kunnen worden. Doch het scheen alsöf de vader tot haar ongeluk daar was. Reeds vóór hare krankheid had hij haar met nieuwe huwelijksvoorstellen bestormd en eindelijk had hij haar zelfs eene stiefmoeder in het huis gebragt. ANTOINETTE onderwierp zich eerst gewillig aan die nieuwe beproeving. Doch weldra kwam het tot nieuwe oneenigheden, die haar het langer blijven in het huis onmogelijk maakten. Ditmaal begaf zij zich in een ledig klooster in eene voorstad van *Rijssel*, waar zij, daar haar de vader haar moederlijk erfdeel niet geven wilde, in groote armoede leefde. Zij vervaardigde spelden, om haar onderhoud te verdienen en sliep op een strooleger; een meisje bragt haar wekelijks eenmaal brood en wat spijs of water om te wasschen. Zij zag bijna nie-

mand in hare eenzaamheid. Hare zuster bezocht haar slechts eenmaal des jaars. »Geheele dagen bragt zij (volgens de woorden van haren levensbeschrijver POIRET) zonder eten en drinken door in Goddelijke liefkozingen en wellusten.» Intusschen verweet haar de Geest dit zinnelijk welgevallen aan haar vroom gevoel en spoorde haar aan, God op zuiver geestelijke wijze te dienen, opdat de satan des te minder op haar zou vermogen. In dezen ligchaams- en gemoedstoestand schreef zij haar boekje over het eenzame leven. Intusschen werd zij door het binnenrukken der Franschen in de voorstad uit hare eenzaamheid verdreven en moest zich in *Rijsel* zelf bij de vrome zusters THIERRI ophouden, waar zij echter slechts op den grond een slecht leger vond, dat zelfs des nachts menigmaal met sneeuw bedekt werd. — Eindelijk stierf ook haar vader, die haar nog vóór zijnen dood zijn' zegen mededeelde, in het jaar 1648. Wegens de erfenis kwam zij in allerlei ongelegenheden en rechtsgedingen. Op zekeren dag nu ontmoette haar op de straat een man, die met belangstelling naar hare omstandigheden vernam en haar de gedachte wist in te boezemen, hoe veel verdienstelijker het ware, in plaats van in een klooster te gaan, zich de arme weezen aan te trekken, die door den krijg hunne goederen en ouders verloren hadden. Vele dorpen in den omtrek waren zonder predikers en Godsdienstig onderwijs, en daarom de pligt dubbel groot, om aan de verwaarloosde jeugd te gedenken. ANTOINETTE vroeg hem naar zijnen naam en vernam, dat hij geenszins een geleerde was, waarvoor zij hem uithoofde van zijne kiesche taal gehouden had, maar een eenvoudig landman uit den omtrek

en dat hij St. SAULIEU heette. Hij was — zoo verhaalde hij haar verder — vroeger soldaat geweest, doch had alle vermaken der wereld vaarwel gezegd en was nu een ijverig beminnaar der Godsdienst geworden. Hij bezocht de kerken vlijtig, lag in diepe Godsvrucht op de knieën, bezocht armen en zieken, ja trok midden in den winter op de straat zijn rok uit, om behoeftigen te kleeden. Genoeg, hij kwam ANTOINETTE als de vroomste man der wereld voor, en nogtans was hij de schijnheiligste huichelaar (*). Hij had ANTOINETTE werkelijk overreed, in gemeenschap met hem en een' koopman, JOHANNES STOPPART, een gesticht voor arme meisjes op te rigten, of veeleer een reeds bestaand gesticht van dien aard uit te breiden en het bestuur daarover op zich te nemen, en ANTOINETTE sloeg blijmoedig handen aan het werk. Hoe schoon en waardig had zij door zulk een liefdewerk uit hare dwceperij gered en voor het werkdadig Christendom weder gewonnen kunnen worden! Maar het was alsöf ook de ongunst der uitwendige omstandigheden moest medewerken, om haar gedurig weder uit een' geregelden werkring in de doolwegen harer dwceperijen te vervoeren! Had eens de dwaasheid en hardheid des vaders haar van den huiselijken haard verdreven, zoo was het thans de ontmaskerde eerloosheid van SAULIEU, die haar hare vreugde verstoorte en door zijne vermetele belagingen haren eigen goeden naam in een dubbelzinnig gerucht, ja zelfs haar leven in gevaar bragt. De ellendeling

(*) Hij had zich vroeger eenigen tijd bij een' kluizenaar opgehouden, die hem bij het afscheid profeteerde: mijn zoon! gij zult of geheel een engel of geheel een duivel worden!

stierf eindelijk in razernij en onder ijselijke verwenschingen. Intusschen had zich ook zoo ANTOINETTE in den werkkring van opvoedster niet lang tevreden bevonden. Zoo diep was de neiging tot dweeperij in haar geworteld. Alle uiterlijke orde, zoo als die in zulk een instituut volstrekt noodzakelijk is, kwam haar als een lastige band, als ijdel menschenwerk voor. Wanneer de dochters van het gesticht naar de communie gingen, beefde zij voor dezelve, dat zij onwaardig henengingen, en in de gezigten, die zij ook thans nog had, wilde zij van CHRISTUS zelven vernomen hebben, dat hij door deze communie meer beleedigd werd, dan door de Joden, die hem gekruisigd hadden. In het gemeen gevoelde zij eenen steeds grooteren tegenzin tegen al het uitwendige der Kerk, tegen de predikatie, de mis, de biecht enz. Om zooveel mogelijk hare neiging tot het kloosterleven te bevredigen, erlangde zij van het geestelijk bestuur, dat het meisjes-instituut in een eigenlijk klooster herschapen, dat is onder clausuur gesteld werd en de orde van den heiligen AUGUSTINUS verkreeg. Doch nu werden de Jezuiten, die reeds lang dat gesticht haatten, nog meer verbitterd en er kwam eene aanleiding bij, om het instituut en deszelfs bestuurster in een kwaad gerucht te brengen. De duivel had, heette het, de kinderen van het gesticht betooverd. Het was geen laster, welke de vijanden van het gesticht uitstrooiden; ANTOINETTE zelve geloofde aan die betoovering. Zij maakte deze ontdekking het eerst bij een meisje, dat zij wegens een misslag had laten opsluiten en dat, zoo als zij zelve beleed, met hulp van den duivel aan hare gevangenis ontsnukt was. Toen ANTOINETTE

verder onderzoek bij het meisje deed, vernam zij van haar, dat zij van kinds af met den duivel was verbonden geweest, dat hij haar beste en liefste vriend was en zij met hem in bestendigen omgang stond. — Het meisje werd uit het gesticht verwijderd; doch men weet, hoezulke dingen aanstekend werken. Spoedig verscheen er een tweede, een derde meisje, dat op dergelijke wijze beweerde met den duivel in verbond te staan, hetwelk het laatste zelfs door lidteekenen en gedeeltelijke ongevoeligheid van haar ligchaam als eene onloochenbare daadzaak zocht te bewijzen (*). Eindelijk werd het geheele gesticht aangestoken; niet slechts de 32 meisjes waren allen te zamen en ieder in het bijzonder betooverd, ook de katten, de hoenders en eenden van het klooster vielen den duivel ten buit, zelfs het brood in den oven wilde zich niet meer laten bakken, het vleesch in de pan zich niet meer laten braden, enz. Te vergeefs werd door de predikers uit den omtrek en de hierin bijzonder bedrevene Capucijners het exorcismus beproefd, de duivel dreef slechts den spot met de bezweringen. Eindelijk verscheen de satan in ligchamelijke gedaante aan ANTOINETTE zelve in de gestalte eener kleine lustige vrouw, die haar bespote en beschimpte. Nu trok zich de overheid de zaak aan. Er werd een onderzoek begonnen, hetwelk daarmede eindigde, dat ANTOINETTE nog te regter tijd de vlugt nam, eer het geregt zich van haar als tooveres meester maakte en het instituut van nu af aan de Jezuiten ter

(*) Uit de geschiedenis van het somnambulismus laten zich nog vele dergelijke voorbeelden bijbrengen, vergel. F. FISCHER, *der Somnambulismus*, Bazel 1839.

sturing overgegeven werd. Dit geschiedde in het jaar 1662. ANTOINETTE DE BOURIGNON begaf zich eerst naar *Gent*; daarna naar *Brussel* en naar *Mechelen*. Overal had zij weder openbaringen en gezigten, overal vond zij ook lieden, die haar aanhingen, en de zoodanigen die haar bestreden. Onder de eersten behoorde een geestelijk heer te *Mechelen*, met name VAN CORDT, die insgelijks bestuurder van een meisjes-instituut was. Ook hier vertoonden zich bij de aankomst van ANTOINETTE dezelfde spookgeschiedenissen en dezelfde wonderlijke voorvallen. VAN CORDT stemde steeds meer en meer met zijne geestelijke vriendin overeen, die van nu af ook als schrijfster voor het groote Godgeleerde publiek optrad. Tevens kwam haar geloof van dezen tijd af al meer en meer in tegenspraak met het Catholijk kerkgeloof en de Catholijke kerkgebruiken, en toch was zij tot nu toe nog uiterlijk met de Roomsche Kerk vereenigd. Doch ook deze laatste draad der gewoonte werd verbroken, nadat God haar geopenbaard had, *dat aan het onderscheid van Godsdiensten niets gelegen was, maar alleen aan de liefde en deugd, zonder opzigt tot de uitwendige geloofsbelijdenis*. Zoo maakte zij dan ook langer geen bedenking meer, zich op ketterischen bodem te vervoegen, en begaf zich werkelijk met haren vertrouweling VAN CORDT naar *Amsterdam* (*). Hier werd zij met LABADIE en de La-

(*) Deze abt BARTHOLOMEUS DE CORDT (de Court) had zich door de indijking van het ten jare 1634 verwoeste eiland (Hallig) *Nordstrand* eene aanspraak op hetzelfde verworven en bood ANTOINETTE DE BOURIGNON aan, om daar hare gemeente te verzamelen. Hij zelf stierf op dit eiland (1669), waar ook Jansenisten en leden van het oratorium zich nedergezet hadden en waar tot op den huidigen dag

badisten bekend, doch kon zich met hen zoo min vereenigen, als met de Kwakers en andere verschillende sekten, die in het verdraagzame *Holland* hun verblijf hadden. Ook met den beruchten dweeper QUIRINUS KUHLMAN, dien wij later zullen leeren kennen, kwam zij in aanraking; zij erkende *zijne* dweeperij met regt als dweeperij, terwijl zij aan de hare slechts des te sterker gehecht bleef. Daarentegen won zij eenige geleerden, als AMOS COMENIUS, SWAMMERDAM en meer anderen. Nadat zij *Amsterdam* verlaten had, hield zij zich eenigen tijd in het *Sleeswijksche* en *Holsteinsche* op. Daar intusschen steeds meer Hervormden op hare zijde kwamen, was het natuurlijk, dat nu ook de daar aanwezige predikers, zowel Lutherschen als Gereformeerden, tegen haar ijverden (*). Ook de Labadisten vereenigden zich nu met de orthodoxen tegen haar. Zij was genoodzaakt, het *Holsteinsche* te verlaten en zich op Deensch gebied, naar *Flensburg*, te begeven. Ook hier leed zij echter vervolgingen (†) en keerde naar het *Holsteinsche* terug. Van het jaar 1676 af leefde zij te *Hamburg*, waar zij schriften vervaardigde. Doch naauwelijks had zij daar een jaar in de stilte

de Catholijke Kerk nevens de Protestantsche eene gemeente heeft. Vergelijk daarover REUCHLIN *gesch. van Port Royal* S. 698 en bijlage XII.

(*) Een zeker prediker BURCHARD zocht te bewijzen, dat de door ANTOINETTE DE BOURIGNON ingevoerde ketterijen nog veel erger waren, dan alle om welke ooit lieden verbrand of onthoofd waren geworden.

(†) Hare drukkerij te *Husum* werd gesloten, de in dezelve gedrukte boeken ten deele verbrand. Zij zelve werd ter verantwoording geroepen, doch kon zich door eene algemeen gedane geloofsbelijdenis aan verdere vervolgingen onttrekken, ofschoon hare aanhangers in die streken veel te lijden hadden.

doorgebracht, of de predikers van *Hamburg* zonden in Junij 1677 eene deputatie naar den raad, welke meldde, dat er eene zekere ANTOINETTE DE BOURIGNON in de stad was, die lastering tegen God, CHRISTUS en de Maagd MARIA verbreidde, bijeenkomsten hield, eene nieuwe partij oprigtte en Godslasterlijke boeken schreef. Zij verzochten, dat het kwaad gestuit mogt worden. Men hield een huisonderzoek bij haar; de stadsdienaars, die men tot haar zond, vonden eenigen harer vrienden met geslotene deuren vergaderd en namen de daar gevondene boeken weg. ANTOINETTE was op een ontvangen wenk gevlugt. Nu ging zij naar *Oost-Vriesland*, waar zij eerst eenigen tijd het opzigt had over een armhuis, doch daarna ook deze werkzaamheid weder opgaf en alleen met gelijkgezinden, die zij bezocht, hare geestelijke gesprekken voortzette en nog onderscheidene boeken schreef. Ook daar was zij niet veilig. De beschuldigingen van tooverij lieten zich op nieuw hooren. Geen vast verblijf hebbende en ronddolende begaf zij zich van de eene plaats naar de andere, tot zij eindelijk op eene reis naar *Amsterdam* te *Franeker* ziek werd en aldaar, van al de haren verlaten, alleen van vreemde huislieden omgeven, die uit onkunde van de Fransche taal niet eens hare laatste woorden verstonden, den geest gaf op den 18den October 1680. Zij had verlangd, slechts als eene geringe maagd begraven te worden, doch toen zij reeds in de kist lag, kwam een voornaam man, die tot hare aanhangers behoorde, naar *Franeker*, die haar behoorlijk liet ter aarde bestellen. ANTOINETTE had nooit willen toestemmen, dat er eene beeldtenis van haar gemaakt werd; dit staat met de gering-

schatting van het uitwendige (namelijk met de gering-schatting van de stof) in verband, die aan alle Mystieken gemeen is. Naar de beschrijving harer vrienden en volgens de beeldtenis, welke door haar vriend POIRER uit het geheugen vervaardigd werd, was haar aangezicht (in weerwil van de vroegere misvorming in hare kindschheid) tamelijk welgevormd, haar blik opregt, goedaardig en geenszins somber, doch meest naar boven gekeerd (gelijk zulks bij somnambulische lieden het geval is), haar gang ernstig, hare overige houding ongedwongen. Zoo ver het uitwendige leven van deze merkwaardige vrouw. Overzien wij het nog eenmaal, zoo mogen wij wel, zonder haar onrecht te doen, zonder bedenking zeggen, dat zij van het begin tot het einde eene *dweester* was. Wanneer wij namelijk al datgene dweeperij noemen, wat zoowel van het gezond verstand als van de duidelijke leer en voorschriften der heilige Schrift verwijderd is, wat den mensch uit den hem door God aangewezen nuttigen werkkring tot een werkeloos en bespiegeld leven overbrengt, wat hem in het onzekere laat *dweepen* en *ronddolen*, zonder vasten grondslag waarvan men uitgaat, zonder duidelijk doel waarnaar men streeft, zoo vertoont ons het gansche leven van ANTOINETTE DE BOURIGNON eene reeks van de treurigste dweepachtige afdwalingen. Deze dweeperij had ten deele in den bodem der Catholijke Kerk, in het kluizenaars- en afgezonderd leven haar voedsel gevonden, doch zij was ook nog bijzonder vermeerderd deels door de ruwe en onzachte behandeling, welke ANTOINETTE ondervond, deels door de vervolgingen zelve en den voorzeker gedeeltelijk verbasterden toestand zoowel der Catho-

lijke als der Protestantsche Kerk. Als dweepster onderscheidde zij zich inzonderheid ook daardoor, dat het haar nevens de regte kennis ook aan de *regte practische liefde* ontbrak en aan de daaruit voortspruitende werkdadige kracht. Zij sprak wel veel van liefde en verzonk in liefdegevoel, deed ook wel den armen goed, ja zij wilde de geheele wereld heilig en zalig maken, maar wanneer zij handelen en werken moest, ontbrak haar overal die volharding, die overgegevenheid en dat geduld, welk het kenteeken der echte practische vroomheid is. Hoe voordeelig steekt in dit opzigt weder het Duitsch Piëtismus bij dit kranke Mysticismus af en wint juist bij deze vergelijking in achting en vertrouwen! Ook ANTOINETTE DE BOURIGNON werd wel even als AUGUSTUS HERMAN FRANCKE, de opvoedster van arme kinderen, maar hoe verschillend is het lot van beide ondernemingen. Terwijl de engelen Gods het weeshuis te *Halle* beschermden, waarde hier de duivel met zijn onzeker gespook rond en stoof alles weder uit elkander als kaf dat de wind verstrooit. Doch zou slechts het *gevolg* aan de eene plaats gelukkiger geweest zijn dan aan de andere? Voorzeker neen. Reeds in den aanleg toont zich hetzelfde verschil. Al wat ANTOINETTE in het werkdadig leven ondernam, de huiselijke zorg, de kranken- en armen-verzorging, dat alles ondernam zij altijd slechts met een' *halven* zin, met een *half* geweten, met eene *halve* liefde. Naauwelijks scheen een goede zaadkorrel in de aarde gelegd, of de verhitte verbeelding liet haar onkruid daarover opschieten en verstikte het. — Gelijk het haar aan de regte liefde ontbrak, zoo ontbrak het haar ook aan den regten ootmoed. Ook hier bleef het bij

woorden en gevoel. Zij verootmoedigde zich wel allerwegen in uiterlijke gebaren, maar juist achter dezen dubbelzinnigen ootmoed verborg zich de geestelijke hoogmoed, welke een karakteristiek kenmerk van alle dweeperij is. Wij hebben er vroeger opmerkzaam op gemaakt, hoe de behandeling die zij ondervond voorzeker veel schuld had aan hare verbijsteringen; maar die schuld was ook aan *hare* zijde. Zij *wilde* nu eenmaal martelaarster zijn en elk ook schijnbaar onregt, dat haar wedervoer, zag zij als een onregt jegens God aan. Deze bestendige prikkelbaarheid van haar wezen voerde haar bij al hare ondernemingen over de bepaalde grenzen der vrouwelijke natuur en deed haar geheel de bestemming miskennen, welke God in de natuur en in de heilige Schrift aan haar geslacht had aangewezen. Zoo was dan hare Godsdienst eene *eigenwilige*, gelijk de Apostel die noemt, en juist daarom des te gevaarlijker en zondiger. Oordeelen wij intusschen niet te hard over haar. Zij is ons medelijden in ruime mate waardig, en wanneer wij hare treurige geschiedenis met een rustig oog nog eenmaal overzien, zoo zullen wij ook een edeler en beter streven in haar niet miskennen, doch hetwelk helaas! geen regten uitweg vond en daarom verkwijnde.

Het was intusschen voor eenen *man* bewaard, de reinere elementen van haar wezen uit derzelver grove schors te voorschijn te brengen en ze zelfs in een soort van leerstelsel te brengen, en deze man was de Hervormde Godeleerde POIRET, die tot ANTOINETTE DE BOURIGNON in dergelijke betrekking trad, als wij later FENELON tot madame GUYON zullen zien treden, alleen dat POIRET zelf niet die hooge plaats

inneemt als FENELON. — POIRET was volgens de geschiedenis zijner jeugd niets minder dan een dweeper. Hij had noch gezigten, noch zulke aanvechtingen, als zij in het leven van ANTOINETTE DE BOURIGNON voorkomen. Zijn levensloop gaat eenen geheel gematigden, prozaïschen gang. Hij werd den 15den April 1646 te *Metz* geboren, waar zijn vader een zwaardveger was (*). Aanvankelijk tot beeldhouwer of plaatsnijder bestemd, waarvoor hij natuurlijken aanleg had, studeerde hij volgens den wensch zijner ouders in de Godgeleerdheid en wel in het jaar 1664 te *Bazel*. Wegens zijne ziekelijkheid kon hij echter de openbare voorlezingen slechts spaarzaam bezoeken en studeerde meest voor zich. Het meest hield hem toenmaals de Cartesiaansche wijsbegeerte bezig. In het jaar 1667 kwam hij naar *Hanau*, het volgende jaar naar *Heidelberg*. Daarna bekleedde hij aan verschillende oorden van den *Paltz* het predikambt, het laatst te *Anweiler* in *Tweebruggen*. Toevallig werd hij te *Frankfort* aan den Main met de schriften van THOMAS à KEMPIS en met een boek van ANTOINETTE DE BOURIGNON bekend, hetwelk ten titel voerde: »Licht der wereld.” Door deze schriften, bekent hij zelf, had zijn tot hiertoe onbevredigde geest eerst ware bevrediging gevonden, en van toen af zocht hij dan ook de persoonlijke kennis met ANTOINETTE DE BOURIGNON, met wie hij onder-tusschen in briefwisseling trad. Te *Hamburg*, waar de krijg in het jaar 1676 hem heengevoerd had, zag hij haar zelve en werd van toen af, na-

(*) Vergel. ARNOLD III, S. 463. BOUGINÉ Litterargesch. IV, 587 en *Biographie universelle* onder het artikel *Poiret*.

dat hij zijn ambt geheel had vaarwel gezegd, hare onafscheidelijke reisgenoot. Hij vergezelde haar op hare reizen en omdolingen en na haren dood begaf hij zich naar *Rijnsburg* in de nabijheid van *Leiden*, waar hij den 21sten Mei 1719 stierf.

Hoezeer POIRET ANTOINETTE DE BOURIGNON tegen alle aanvallen der vijanden in bescherming nam en hoe gunstig hij ook haar leven voorstelde, zoo vinden wij toch niet, dat hij in dezelfde ruwe dweeperijen zich verwarde; veeleer had zich de geest der Mystiek in hem eenigzins opgeklaard, zoodat er in zijne schriften nevens het bijzondere phantastische ook veel stichtelijks en behartigenswaardigs gevonden wordt. Daar POIRET in geen der zichtbare kerkgemeenschappen de ware Kerk erkende, zocht hij *deze* alleen in het *idée* vast te houden. Doch in plaats, gelijk de dweepers gewoonlijk deden, het seperatisme te prediken, helde veeleer POIRET weder tot het kerkelijke (niet tot het Godsdienstige) indifferentisme over. Hij hield het voor onnoodig, zich van de kerkelijke gemeenschap te scheiden, waarin men eenmaal leefde, daar men in iedere zalig kon worden, wanneer men slechts van den uiterlijken vorm afzag en zich louter aan het *idée* hield, welke bij den vorm ten grondslag ligt. Hij laakte het uit dien hoofde in de Hugenoeten (*), dat zij zoozeer weigerden, aan de mis der Catholijken deel te nemen en in het gemeen zooveel alarm om het uitwendige in de Kerk maakten. Het kwam toch niet op eenig leerstelsel of eene eerdienst aan,

(*) Zie deszelfs geschrift: *Gewetensrust* enz., van het begin af.

maar op de Godsdienstige gezindheid, waarvan beide slechts eene onvolkomene en nabij komende uitdrukking was. Dit zoekt hij onder anderen aanschouwelijk te maken in het vieren van het Avondmaal. De Catholijk, die zich voor de gewijde hostie nederwerpt, dewijl hij daarin den lichamelijken CHRISTUS ziet, is voor God even zoo aangenaam, als de Luthersche, die wel de hostie geene uitwendige eer bewijst, maar nogtans bij zijne communie CHRISTUS in het *brood* tegenwoordig gelooft, en niet minder aangenaam is hem de Gereformeerde, die wel de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het brood loochent, maar den Verlosser in den *hemel* tegenwoordig denkt en zich in het hart met hem vereenigt. Alle drie die vormen bedoelen de vereering van CHRISTUS en de vereeniging met Hem, schoon ook de wijze, waarop zij zich die vereeniging denken, verschillend is. Dit verschil, dewijl het niet het *wezen* der Godsdienst, maar derzelver *verschijningsvorm* betreft, heeft in de oogen van God niets te beduiden: want ook eene *verkeerde* dogmatische meening kan met een argelooze gezindheid bestaan, waarop het alleen aankomt. Een kind b. v. hetwelk gelooft, dat zijn aardsche vader alles ziet wat hij doet, en in dit geloof alles kwaads vermijdt, verkeert wel in eene dwaling, maar in eene onschuldige, schoone dwaling, die het zelfs heilzaam is. Zoo mag dus, volgens de leer van POIRET, de innerlijk gevorderde geest ook aan eene uiterlijk onvolkomene Godsdienst zich aansluiten; hij legt zich *datgene* innerlijk en geestelijk uit, wat de menigte uiterlijk opvat. In zulk eene gezindheid woonde ook CHRISTUS de Godsdienst der Joden bij, zonder in het bijgeloof zijner

volksgeenooten te deelen. Alle Godsdiensttwisten verwierp daarom POIRET als de uitdrukking van eene vleeschelijke gezindheid en van een » *Soldatengeloof*,” gelijk hij het treffend noemde (*). Doch dat blijkt hem het *ééne* noodige, dat men door den band des Geestes inwendig met *alle* heiligen en vromen, tot welke partij zij ook behooren, vereenigd zij en dat men zich op de liefde jegens God en den naaste beijvere. Waar *deze* gezindheid heerscht, evenveel in welke uitwendige gemeenschap en met welke uiterlijke vormen omgeven, daar is het *ware* Jeruzalem, waar zij niet heerscht, daar is Babylon. De overgang van het eene Babylon in het andere is waarlijk geene bekeering te noemen; slechts de verheffing tot in het hemelsche Jeruzalem, de verheffing des geestes van de doode uitwendige kerkvormen tot het *ware idée* der Kerk, en de reiniging en heiliging des harten, die in iedere Christelijke gemeenschap mogelijk is (†), is het einddoel van alle Godsdienstig streven, begin en einde van het *ware Christendom*.

(*) Even zoo veel beteekenend noemde hij de theologie der gewone staatskerkdienaren eene *keukentheologie* (*theologia culinaria*.)

(†) Verder dan de Christelijke gemeenschap strekte POIRET zijne verdraagzaamheid niet uit, daar volgens hem slechts *binnen het Christendom* het Godsdienstige leven zijne verwezentlijking vond.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

HET MYSTICISMUS EN DE SEKTEMAKERIJ IN DE DUITSCH-LUTHERSCHE KERK. QUIRINUS KUHLMAN EN DE PROFETEN. JOHANNES GICHTEL. FREDERIK BRECKLING. DE RAADT. UEBERFELDT. DE ENGELN-BROEDERSCHAP. JOHANNA LEADE EN DE PHILADELPHIËRS IN ENGELAND. FORDAGE, BROMLEY ENZ. JOHANNES GODTTFRIED ARNOLD, DE ADVOKAAT. DER MYSTIEKEN. OVER DWEEPERIJ.

Wij hebben in de laatste en voorlaatste bijeenkomsten de Godsdienstige sekten en ook bijzondere Mystieken leeren kennen, welke deels (zooals de Kwakers) uit de Engelsche, deels (zooals de Labadisten en de BOURIGNON gedeeltelijk ook POIRET) uit de Fransche natie voortgesproten zijn en welke daarom, ook daar waar zij van de Catholijke Kerk uitgingen, in naauwer aanraking met de Gereformeerde dan met de Luthersche geloofsbelijdenis kwamen. Wij wenden ons nu weder tot de *Duitsche* Lutherschen, om te zien, hoe hier nevens het Piëtismus, dat het naast tot de Duitsch Lutherse Kerk behoort, ook het Mysticismus zich opdeed of veeleer als een reeds vóór het Piëtismus

voorhanden element door nieuw gestichte sekten zich zocht voort te planten en op verschillende wegen zich zocht te beschaven.

Hebben wij in onze vroegere voordragten JAKOB BÖHM als een hoofdvertegenwoordiger der Duitsche Mystiek leeren kennen (*), zoo onderscheiden zich in ons tijdvak inzonderheid twee mannen, wier hoofden zich aan deze theosophische mystiek ontstoken hebben, QUIRINUS KUHLMAN en JOHANNES GEORGE GICHTEL. Deze beide mannen en hunne aanhangers willen wij vooreerst wat nader leeren kennen. In hetzelfde land, waar eens SCHWENKFELD bestaan had, in *Silesiën*, werd QUIRINUS KUHLMAN (KÜHLMAN) (†) geboren den 25sten Februarij 1654 te *Breslau*. Van zijne vroege jeugd weten wij slechts zooveel, dat nevens eenigen aanleg tot de dichtkunst ook de aanleg tot dweeperij zich vroeg bij hem openbaarde en ontwikkelde, zoodat zijn rector op het Magdalena-gymnasie zijner vaderstad hem profeteerde, dat hij eens een groot Godegeleerde of een groot ketter zou worden. Reeds in zijn dertiende jaar bespeurde hij in zich den eersten trek en verlangen naar God, en in deze gesteldheid schreef hij zijn eerste boek onder den titel van »hemelsche liefdekussen», waarop hij dan 5 jaren later als een achttienjarig jongeling door een gezig in een' naauweren omgang met God en de geesten wereld zich ingeleid waande. Dit gezig had hij

(*) Zie Voorl. D. IV. bl. 132 v. v.

(†) Verg. ARNOLD III. 49. 4—13. BAYLE *Dict. ADELUNG*, *Geschichte der menschlichen Narrheit* Bd. V. SCHRÖCKH, *Kirchengesch.* VIII. S. 399 ff. en deszelfs *Abbildungen und Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrter* Bd. II. S. 257 ff.

in eene doodelijke krankheid en wel op helderen middag. Hij zag zich van duivelen omringd, met wie hij dapper streed en eerst toen deze geweken waren, verscheen hem God met al zijne heiligen. Hij aanschouwde nog meer onuitsprekelijke dingen en dezelfde gezigten hadden ook tot herhaalde malen plaats, waarop ook zijne spoedige genezing volgde. Van toen af bespeurde KUHLMAN eene verandering in zijn geheele wezen. Voortdurend zag hij aan zijne linkerhand een rond schijnsel als van een' heilige, dat hij niet meer uit het oog verloor en zoo geloofde hij zich ook tot een' heilige geroepen. De wetenschappen zeide hij als iets ongoddelijks vaarwel, hetwelk hem ook weder later door een gezigt zinnebeeldig werd voorgesteld, terwijl hij zich plotselijk uit zijn studeervertrek weggevoerd en in eene helder verlichte ruimte verplaatst zag.

Hij had eerst te *Jena* in de regtsgeleerdheid gestudeerd en genoot daar den lof van een geleerd en vlijtig mensch. Hij had reeds den titel van keizerlijk *Poëta laureatus* verworven. Doch toen hij zich van *Jena* naar *Leiden* begeben had, om zich daar voor den doctoralen graad in de regtsgeleerdheid voor te bereiden, overviel hem een geweldige tegenzin tegen deze »duivelarijen der hoogeschool,” gelijk hij ze noemde, en tegen den »dwaazen en antichristelijken titel van doctor.” Hij was met de schriften van JAKOB BÖHM bekend geworden en in deze zocht hij nu alle wijsheid, hetwelk hij in zijn boek: »*de nieuw geïnspireerde Böhm*” en andere schriften aan den dag leide. Tegelijk maakte hij kennis met zekeren JOHANNES ROTH van *Amsterdam*, die zich op het voorzéggen toeleide en eerst een aanhanger van de sekte der Labadisten

geweest was, doch naderhand zijnen eigenen weg ging. Deze ROTH verkondigde onder anderen de aankomst van een nieuw Messiaansch rijk op aarde en daar toevallig zijn vader ZACHARIAS heette, zoo was het hem uitgemaakt, dat hij (ROTH) JOHANNES de Dooper was, die voor de komst van den Messias den weg moest bereiden. KUHLMAN erkende hem ook in deze eigenschap en voorzeide iets dergelijks. Evenzoo werd hij door de dweepachtige profetiën van eenen NIKOLAAS DRABICIUS en PAULUS FELGENHAUER (*) in zijne hooge gedachten van zich zelven bevestigd; waarop hij zich ook nog met den Jezuit pater ATHANASIUS KIRCHER vereenigde, die zich insgelijks met geheime kunsten en voorzeggingen ophield en den ijdel en dwaas eenigen tijd in zijnen waanzin ondersteunde. Na een langdurig verblijf in *Holland* reisde KUHLMAN, die intusschen eene oude weduwe getrouwd had, in *Engeland*, *Frankrijk* en elders rond en kwam zelfs in 1678 te *Constantinopel*, waar hij den grooten heer voor zijn nieuw Kuhlmannismus (gelijk hij zijne Godsdienst noemde) winnen wilde. Doch de groote heer wilde daarvan niets weten en KUHLMAN ontkwam ter naauwer nood het gevaar van gespitst te worden. Eenigen tijd daarna begaf hij zich naar *Rusland*, waar hij daarna werkelijk te *Moskau* een treurig einde nam, daar de aldaar aanwezige patriarch hem grijpen en na een kort regtsgeding den 4^{den} October in het jaar 1689 levend verbranden liet. Met hem stierf een zijner vrienden en aanhangers, CONRAAD NORDERMAN, denzelfden dood. Onder de talrijke

(*) Vergelijk over dit geheele bondgenootschap ADELUNGS Geschiedte der menschlichen Narrheit.

schriften van KUHLMAN is inzonderheid de zoogenoemde Kühlsalter merkwaardig, welke den volslagensten onzin in zulk eene verwarde, zich boven alle denk- en taalwetten stout verheffende schrijfwijze voordraagt, dat het inderdaad moeilijk is te weten, wat de arme man in zijne verbijstering gewild heeft. Zooveel laat zich uit het geheel afleiden, KUHLMAN hield zich voor een' vorst van God, voor den zoon van den Zone Gods, voor den stichter van eene nieuwe Jezus-monarchie die hij de vijfde monarchie der vromen, het Kuhlmanismus enz. noemde, en verlangde, dat alle wereldlijke en geestelijke vorsten der aarde hem als den koning van dit rijk zouden huldigen. Rome en Babylon, d. i. de geheele inhoud van alle wereldlijke en geestelijke magt, moesten voor deze zijne nieuwe heerschappij van het Kuhlmannismus zich verootmoedigen. Zulke grondstellingen waren het nu juist, welke hem in eenen argwanigen tijd als eenen ook staatkundig gevaarlijken dweeper den dood berokkenden (*). Van zijne geestdrijverijën wil ik hier slechts eenige weinige proeven in zijne eigene verwarde taal geven, zonder de uitlegging daarvan mij aan te matigen. Slechts daarop maak

(*) ARNOLD beschuldigd bijzonder den Lutherschen prediker te *Moskau*, MEINECKE, door hartstogtelijken ijver het doodvonnis van KUHLMAN bewerkt te hebben. Doch wanneer men ARNOLDS voorin genomenheid tegen al wat van de orthodoxen uitging in aanmerking neemt en bekent, hoe zeer toenmaals de Protestanten, die in *Rusland* slechts geduld waren alles vermijden moesten, om niet zelve voor eene staatkundig gevaarlijke sekte gehouden te worden, zoo zal men zachter oordeelen.

ik opmerkzaam, hoe het meeste om wonderlijke woordspeling, en voornamelijk om speligen met zijn' eigen' naam draait, waarop hij zeer verliefd moet geweest zijn. Men hoore : » KOHLMANN (zoo schrijft hij uit *Parijs* aan eenen vriend GEORGE WENDE te *Breslau* (*)) moet KUHLMAN zijn, valscheid de waarheid, KOHLMANN verdooft in de kolen; KUHLMANN verkoelt de wereld. De koeltijd van PETRUS verdooft den kooltijd van den paus. Is niet het mosterdzaad onder de kool het kleinste en wast het niet het hoogste? Het kleinste maakte het grootste te schande. Wat kool bij ons Silesiërs eigenlijk beteekent, is *blauw*. Niets blauwer heeft *Breslau* dan deszelfs vertreden kool. Niets blauwers draagt ooit ieder Breslauer. Blauwe kleur wijst op onschuld, of hare lichamelijkheid als het ware de gansche omtrek der wolken is." En zoo gaat het dan nog verder in het blauwe (zoo niet in het aschgrauwe) voort. Evenzoo speelde hij met zijnen voornaam QUIRINUS, daar QUIRINUS *Rome* gesticht had, daar onder den landvoogd QUIRINUS (CYRENIUS) CHRISTUS geboren was en tegelijk in dien naam het Grieksche woord *Kyrios* (Heer) begrepen was, gelijk hij dan ook het Mystieke vijftal in dezen naam veelvoudig wedervond. Even zoo ging hij zich te buiten in wonderlijke woordspelingen met betrekking tot de door hem gehoopte vereeniging der Joden en Christenen tot één volk van God. De Israëlieten moesten Jesueliten, Jesraeliten worden en dergelijken meer. Den naam van Jehovah als degene die is, was en zijn zal, bragt hij in het Duitsch op negenderlei wijze door de wonderlijkste

(*) Bij ABELUNG t. a. p. S. 56.

zamenstellingen en verzettingen : » Iswaswordt, Waswordtis, Iswordtwas enz.” Eindelijk zal het genoeg zijn, uit zijnen *Kuhlpsalter* een enkel vers mede te deelen, om zich van de ontstelde verbeelding des dweepers een volkomen denkbeeld te vormen :

Liebküsse JESUS süsse Triebe,
 Der süssten süssten süssten Liebe,
 Mit ewig süsserm Jesuskuss,
 Im ewig süssern Liebesfluss.
 Liebquelle JESUS liebe lieber,
 Je mehr sie quillet ewigst über,
 Je mehr sie ewigst dich liebküsst,
 Liebküssend ewigst dich durchsüsst,
 Durchsüssend ewigst dich umherzet,
 Umherzend ewigst in dich sterzet (4).

Niet veel beter, dan KUHLMANN, schoon ook niet zoo geheel verward als hij, verschijnt JOHANNES GEORGE GICHTEL, een man, dien KANNE in zijne levensbeschrijvingen van opgewekte Christenen » een' zonderlingen heilige,” maar nogtans een' *heilige* noemt, terwijl ADELUNG in zijne Geschiedenis der dwaasheid (Dl. VII) hem met eenen KÜHLMAN en consorten onder de dwazen plaatst (*). Het laatste is te veel gezegd, maar ook dat hij een heilige ge-

(4) Uithoofde van de geheel onverstaanbare taal geven wij het oorspronkelijke weder.

(*) Tusschen deze beide zeer verschillende voorstellingen houdt zich voorzeker die in het midden, welke de Berlijner Evangelische Kirchenzeitung, Sept. en Oct. 1834, gegeven heeft, ofschoon wij bij de beoordeeling van het Mysticismus, welks afdwalingen de schrijver te gelijk ook aan het rationalismus toekent, ons niet altijd met hem vereenigen kunnen.

weest is, moge zelfs na hetgene KANNE zelf ons aangaande hem medegedeeld heeft nog aan menigen twijfel onderhevig zijn.

JOHANNES GICHTEL werd 15 jaren voor KUHLMAN, in Maart des jaars 1638, dus nog tijdens den dertigjarigen krijg, te *Regensburg* geboren, waar zijn vader het ambt van schatmeester bediende en den roem van een' eerlijken en braven Duitscher genoot (*). Ook bij GICHTEL vertoonde zich de overhelling tot eene *zinnelijke* opgewekte vroomheid, even als bij KUHLMAN, zeer vroeg. Toen hij in zijn twaalfde jaar in de heilige Schrift las, dat MOZES, DAVID en andere heilige mannen persoonlijk met God gesproken hadden en God met hen, verlangde hij toenmaals nog in de onschuldige eenvoudigheid van zijn kinderlijk gemoed, dat hij toch ook eenmaal met den lieven God iets spreken mogt en sprak met een zijner makkers, een' armen knaap, daarover. Met dezen knaap of ook somwijlen alleen, wandelde hij dan op het vrije veld, om daar met God te spreken, of zij zetteden zich beiden te zamen in eene schans neder, waar niemand hen stoorde en wachtten met ten hemel gerigte blikken op de komst van God. Zij onderhielden daarbij een ijverig gebed of lieven ook een geestelijk lied aan; maar *nooit* wilde de lieve God komen en zich aan hen openbaren, waarop zij dan met bedroefde harten naar huis gingen. Maar ook thans liet de jonge GICHTEL niet af. Hij nam een gebedenboek en las of onder het open venster of op het vrije veld den lieven God luide daaruit voor, opdat Hij het des te beter konde hooren.

(*) Bij den intogt van FERDINAND III in *Regensburg* droeg hij mede den troonhemel en verblijdde zich van den kant des keizers over een genadig woord.

Wij zijn er verre af in deze kinderlijke beginse-
len reeds eene uitgemaakte dweeperij te willen vin-
den. Wie zich uit zijne jeugd de levendige in-
drukken herinnert, welke het verhalen van de ge-
sprekken van God met de vrome mannen der oudheid
op het kinderlijk hart maakten, wie zich in het
gemeen in dien onmiddellijken toestand weet terug
te verplaatsen, waarin het vrome kinderlijke geloof
nog heden ten dage tot zijnen God staat (zoodat
het even als ABRAHAM met hem spreekt als de eene
vriend met den anderen), die zal bij dit verhaal
veelligt wel glimlagchen, maar deze lach zal geen
spotlach, maar de lach van zoeten weemoed zijn,
welken ieder echt verschijnsel der voor ons ver-
dwenen kinderwereld ons afdwingt. Ware deze
aanleg tot vroomheid verstandig geleid geworden,
zoo had van GICHTEL voorzeker een man kunnen wor-
den tot heil en zegen der Kerk, schoon ook niet
» een heilige » naar KANNE's wijze. Maar zeker is
het, dat zulk eene vroegtijdig zich vertoonende
opwekbaarheid van het vroom gevoel eene dub-
bele opmerkzaamheid, eene zeer zorgvuldige op-
passing en leiding behoeft, wanneer zij niet in
dweeperij, ja in jeugdige huichelarij ontaarden
zal, waarbij de teedere bloesems der menschelijk-
heid versterven en dan voorzeker maar al te ligt
in een giftig kruid veranderen. In de school
maakte GICHTEL goede vorderingen, voornamelijk in
de talen. Hij noemde het Grieksch zijne moeder-
taal, Hebreeuwsch, Syrisch en Arabisch zijne zus-
ters. Echter bevredigde deze kennis hem zoomin
als de geleerde ANNA MARIA SCHUURMAN, zijn hart
verlangde naar *vrome* gemeenschap, welke de om-
gang met de overige speelmakkers hem niet aan-

bood, daar die knaap, met wien hij zamen gebeden en gezongen had, vroegtijdig gestorven was. Toen zag hij naar de gestichten der Catholijke Kerk om, waarvan zijne vaderstad *Regensburg* rijkelijk voorzien was en wilde monnik worden; echter kwam ook daarvan niets. Slechts met veel moeite kon hij eindelijk van zijnen vader verkrijgen, dat hij hem liet studeren en zoo kwam hij, ofschoon van alle geldmiddelen ontbloot, te *Straasburg*. Zijn bekrompen staat noodzaakte hem vroeg, zijn bijzonder vertrouwen op de wonderbare hulp van God te stellen, van welke hij ook bemoedigende bewijzen ontving. Gedurende zijn verblijf te *Straasburg* stierf zijn vader en de voogden drongen er op aan, dat GICHTEL, die hier in de filozofie en theologie gestudeerd had, zich in de regtsgeleerdheid zoude volmaken, tot welk oogmerk hij zich naar *Speyer* begaf, om zich aldaar bij het rijkskamergerigt onder de leiding van een' ervaren regtsgeleerde in het practische verder te oefenen. In zijne vaderstad teruggekeerd, maakte hij toevallig in een' boekwinkel kennis met een' man, die hem spoedig zijn geheel vertrouwen schonk en met wien hij gemeenschappelijk aan de wederoprigting van het ware Christendom dacht te arbeiden. Dit was een Oostenrijksch baron, de heer VAN WELTZ, die zich van zijne veelvuldige betrekkingen tot allerlei hoven en voorname lieden bedienen wilde, om voor het rijk Gods iets gewigtigs te doen, ja eene geheele hervorming daar te stellen en daartoe 12000 daalders bestemde. In het jaar 1664 verscheen er een door beiden gemeenschappelijk uitgegeven geschrift in druk, hetwelk zij aan de gezanten der Protestantsche rijksleden te *Regensburg* overhan-

digden en waarin zij op eene algemeene hervorming der Kerk en op eene terstond in het werk te stellen bekeering der Heidenen aandrongen. Die hervorming moest onder anderen ook daarin bestaan, dat in het vervolg bij het begeven van predikambten in het geheel niet op geleerdheid, maar enkel op de vroomheid gezien wierd, weshalve men even zoo goed handwerkslieden als gestudeerde personen kon aanstellen. Door deze grondstelling, welke datgene overdreven uitsprak, wat SPENER kort daarna meer bezonnen en juist daarom meer naar waarheid en juister uitdrukte, verwekten zij natuurlijk de luide tegenspraak der Godgeleerden en inzonderheid verklaarde zich de Regensburgsche superintendent URSINUS met alle kracht tegen het onbetamelijke van zulk eene vordering.

Aan GICHTEL en den baron WELTZ sloot zich spoedig nog een derde deelgenoot aan, die in het vervolg GICHTEL menig verdriet veroorzaakte; en dit was de in *Holland* levende Luthersche predikant FREDERIK BRECKLING, die wel met regt tot de grootste woelgeesten van dien tijd gerekend kan worden; ofschoon het hem, ook niet aan aanleg tot iets beters schijnt ontbroken te hebben. BRECKLING was, om hem slechts kort te karakteriseren, de zoon van een' dorpspredikant in het hertogdom *Sleeswijk* (*). Nadat hij op onderscheidene Duitsehe en Hollandsche universiteiten gestudeerd had, keerde hij naar zijn vaderland terug, met het *hoofd* wel vol mystieke en alchymistische denkbeelden; maar daarbij toch het hart op de regte plaats:

(*) Geboren te *Hendewith* in het jaar 1629. Vergelijk ADELUNG t. a. p. IV. S. 4 ff.

want toen hij den inval der Zweden de daar aanwezige superintendent KOCH uit vrees gevlugt was en zijne gemeente in den steek gelaten had, stelde deze BRECKLING zich vrijwillig in de bres, nam met toestemming van KOCH een geheel jaar al de predikatiën en bidstonden waar, zonder een kruizer te trekken, veeleer liet hij alle inkomsten en emolumenten aan den gevlugten superintendent over. Deze liet zich, toen het gevaar voorbij was, weder zien en liet nu zijnen heldenmoed ten aanzien van den armen dweeper blijken, dien hij nu met allen ijver van een' regtzinnige vervolgde, tot belooning der diensten, welke deze hem bewezen had. KOCH rustte niet vóór dat BRECKLING gevangen gezet werd. Doch deze ontsnapte naar *Ham-burg* en van daar naar *Holland*. Hier verbond hij zich met eenige andere dweepers, met LODEWIJK FREDERIK GIFTHEIL uit *Zwaben*, die zich voor den tweeden DAVID uitgaf, JOACHIM BETKE en anderen, en kreeg eindelijk eene aanstelling te *Zivol*. De behandeling, welke BRECKLING alzoo van de orthodoxe zijde ondervonden had, moest hem natuurlijk in de gedachte versterken, dat de heerschende Kerk een zondig Babel was en hij sloot zich daarom slechts des te ijveriger aan den baron WELTZ en GICHTEL aan. — De bemoeijingen van deze drie mannen waren nu daarheen gerigt, om eene *gemeenschap van Jezus* te stichten op het „*naderende groote Avondmaal*;" deze gemeenschap heette ook de vruchtdragende, de Apostolische gemeenschap van de orde des Gekruisigden en BRECKLING noemde zich den koninklijken priester en vrijheer in CHRISTUS en met zinspeling op zijnen naam den *brekende*, gelijk dan zulke woordspe-

lingen zoowel in den smaak van dien tijd als inzonderheid in den smaak der Mystieken vielen (*). Keeren wij tot GICHTEL terug. Deze ondervond dergelijke lotgevallen als BRECKLING. Hij had niet lang de grondstellingen van de nieuwe gemeenschap van JEZUS verbreid, toen hij eerst te *Neurenburg* gevangen genomen, vervolgens naar *Regensburg* gebracht en daar 13 weken opgesloten werd. Desgelijks werd hij ten gevolge van dit regtsgeding van zijn ambt van advokaat en van zijn burgerregt vervallen verklaard en eindelijk uit de stad gebannen. Zonder een penning geld, met een enkel kleed en vier verscheurde hemden — de goede had men hem alle ontnomen — stapte hij in het gestrengste van den winter ter poorte uit (†) en ging tot aan de knieën in de sneeuw. » Waarheen dan lieve God ? » zeide hij zuchtende, terwijl hij naar alle vier winden omzag, » wijs gij mij toch den weg, waarheen ik gaan moet, » en eene stem wees hem naar het Westen. Hij reisde dienvolgens in zuidwestelijke rigting voort en kwam te *Augsburg* en *Ulm*. Tot daartoe maakt de vervolgte op onze deelneming, ten minste op ons medelijden aanspraak en wanneer hij, van de geheele wereld verlaten, op de hulpe Gods vertrouwt, die, » ook de musschen onder den hemel voedt, » zoo ligt in dit vertrouwen, zelfs wanneer het met dweeperij mogt ge-

(*) Nog heden ten dage vinden wij deze willekeurige behandeling der oude en nieuwe talen, het spelen met woordafleidingen gelijkkluidende klanken enz. aan den kant der Mystieken, die hier zoo wel als in het gebied der natuur jagt maken op in het oog vallende analogiën enz.. KANNE zelf dient hiertoe ten bewijs.

(†) Een hem naderhand aangeboden Syndicaatambt sloeg hij af

paard gegaan zijn, iets grootschen en verhevens. Maar wanneer wij dan verder lezen, dat de reizende gelukzoeker zich geenszins met het voedsel van eene musch vergenoegde, maar dat hij » in alle steden, onbekommerd wie het zoude betalen, in de beste herbergen zijn' intrek nam en zich naast de overige voorname gasten aan tafel zette, ja ook wel nog gasten noodigde (*), » zoo schijnt ons dit op het zachtste uitgedrukt een vermetel vertrouwen op God te zijn, waaromtrent wij niet begrijpen, hoe men het als iets schoons en Christelijks aanprijzen kan. Hier scheiden juist de wegen tusschen het echte vertrouwen op God, zooals wij het bij eenen PAULUS GERHARDT, bij eenen SCRIVER, SPENER en FRANCKE gevonden hebben en de dweepachtige *vermetelheid* des geloofs, gelijk slechts de geestelijke hoogmoed die voortbrengen kan, welke zich niet meer schaamt om zich op kosten van anderen goed te doen en van de vroomheid een kussen der luiheid te maken; geheel tegen de Apostolische vermaning, dat wie niet arbeiden wil ook niet ete, en tegen het voorbeeld des Apostels, die niemand wilde lastig vallen, maar zijn eigen brood met eere verdiende. GICHTEL zocht wel is waar zijne vrome werkeloosheid te regtvaardigen door te zeggen, dat men toch ook de schildwachten betaalt, die verder niets doen, dan op wacht staan, en dat hij op schildwacht stond in het rijk Gods als een krijgsknecht van CHRISTUS (†). — En hadde hij ook ten laatste werkelijk slechts op schildwacht gestaan op een' bepaalden post! Maar zijne geheele levensgeschiedenis is een

(*) KANNE S. 36.

(†) Ibid. S. 145.

bestendig ronddwalen in avonturen en heeft in dit opzicht veel overeenkomst met het leven van ANTOINETTE DE BOURIGNON ; alleen dat zulk eene levenswijs een' *man* nog slechter staat dan eene vrouw. Zijn geheel Godsdienstig optreden ; zijn zielstrijd , zijne gebeden , zijne gezigten , zijne pogingen tot bekeering van anderen dragen gezamentlijk het stempel van het opgetogene , overspannene , overprikelde en verrukte en overal ontbreekt die weldadige adem en lucht der reine stille vroomheid , die edele harmonie des geestes , gelijk zij bij het leven van *waarlijk* opgewekte Christenen moet plaats hebben.

Wanneer wij b. v. hooren , hoe hij door het bekeeren van een ruwen vloeker in het bezit van een schoon paard komt , dat deze hem uit dank daarvoor schenkt , zoo geeft ons ook dit weder niet het beste denkbeeld van de eenvoudigheid en onbaatzuchtigheid van zijn streven en zoo liet zich nog het een en ander aanvoeren , dat 's mans schijn van heiligheid aanmerkelijk verduistert. Na verschillende lotgevallen , namelijk na een langdurig verblijf bij eenen geestelijke in het *Zwartewoud* (in *Gersbach*) en te *Weenen* , waar hij voor de belangen van den baron WELTZ zich ophield , vinden wij GICHTEL in het jaar 1667 te *Zwol* bij den reeds genoemden FREDERIK BRECKLING weder , wiens voorzanger en kapellaan hij eerst was en bij wien hij eindelijk de dienst van huisknecht waarnam. GICHTEL onderwierp zich zonder morren aan de luimen van BRECKLING ; maar verdient dit den naam van waren ootmoed ? Door deze onderdanigheid voedde hij toch slechts den geestelijken hoogmoed van BRECKLING , zonder in het minst een gewin voor zijnen

geest daaruit te trekken. Veeleer werd hij in BRECKLINGS onzuivere pogingen slechts dieper ingewikkeld en toen de geestelijke overheid van *Amsterdam* de afzetting van BRECKLING bewerkstelligde en GICHTEL zich verleiden liet, een verdedigingsschrift voor hem te vervaardigen, moest hij het zich laten welgeval-
 len, dat hij uit dien hoofde niet slechts in de gevangenis geworpen, maar aan de kaak gesteld en hem zijn smaadschrift door den scherprechter om den mond geslagen werd. Voor 25 jaren werd nu GICHTEL uit *Zwol* en de provincie *Overijssel* gebannen en zette hij in het jaar 1668 zijne pelgrimsreis verder voort. Hij begaf zich weder naar het Westen en wel regtstreeks naar *Amsterdam* zelf, waarheen hem ook BRECKLING volgde, doch met wien hij thans reeds niet regt meer overeenstemde en eindelijk geheel met hem brak. Te *Amsterdam* bereikte nu GICHTELS dweepachtige levenswijs den hoogsten trap. Boetedoeningen, waarbij hij zich op de uiterste verbreking des harten toeleide en waarin hij het tot een vervloeken van zich zelve voor God komen liet — menigvuldig nachtwaken en vasten, dan weder geestverrukkingen, waarin zich zijne geheele ziel in *eene* liefdevlam veranderd gevoelde, wisselden elkander af. Hij zonderde zich geheel in de eenzaamheid af, las niets meer dan den Bijbel en JAKOB BÖHM, en dezen nog meer dan genen. Zelfs het klavier, waarbij hij tot hiertoe gewoon was geestelijke liederen te zingen, moest thans wijken, dewijl hij ook de muziek voor iets zinnelijks en zondigs hield, dat » hij in zich dooden moest.” Insgelijks begon hij nu ook de openbare Godsdienst te mijden en liet liever, gelijk hij zich uitdrukte, » den Geest Gods *in zich* prediken.” De heilige

Schrift hield hij wel voortdurend in eere, doch meende echter dat zij » *onder den leermeester*, » d. i. onder den H. Geest stond, die *in ons* of veelmeer in *hem* en zijns gelijken sprak. Ook de uitwendige Sakramenten meende hij niet meer te behoeven. Hij bepaalde zich, om op bloot geestelijke wijze » in het innerlijkste huwelijk met den bruidegom zijner ziel zijn vleesch en zijn bloed te genieten en JESUS in zijn hart te noodigen, dat hij kwame en het Nachmaal met hem hield (*).» Maar dit was nog niet alles. Hij overreedde zich, de geesten van anderen in zich te kunnen verbannen en deze daardoor van hunne zonden en gebreken te kunnen verlossen. Zoo bad hij God, dat Hij den lustgeest van twee dochters zijner kennis, die zeer wereldschgezind waren, van haar nemen en *hem* opleggen mogt, opdat hij met dezen vreemden geest mogt strijden en haar daarvan verlossen. Vier dagen achter elkander werd hij nu door dien vreemden lustgeest dermate gekweld en vervolgd, dat hij geen gebed doen konde, zonder dat zich aan zijne verbeelding voorwerpen van wereldsche pracht, parelen, juweelen en versierselen vertoonden. Eindelijk keerde na een vurig gebed de rust tot hem weder en de pronkgeest was niet slechts van hem, maar van dat oogenblik af ook van de dochters geweken. Wij laten de geschiedenis daar. Maar in allen gevalle is *deze* wijze, om zich van zondige begeerten te reinigen, niet die, welke het Evangelie ons voorschrijft, volgens hetwelk geen mensch een ander als een zondoffer behoeft, daar er slechts *één* middelaar is tusschen God en de menschen,

(*) KANNE S. 65.

CHRISTUS, die zich zelven voor allen overgegeven en den geest der heiligmaking hun medegedeeld heeft. — Eene nog veel verfoeijelijker geschiedenis van dien aard had er na den dood van den oudsten broeder der beide zusters plaats. Deze, met name GABRIËL, had ten gevolge van een losbandig leven zich zelven om het leven gebragt. GICHTEL was over dezen dood ten hoogste ontroerd, des te meer, daar hij de ziel van den zelfmoordenaar voor eeuwig verloren hield. Doch nu vernam hij eene inwendige stem: » Gij moet die ziel redden ! » En nu streed GICHTEL 7 jaren lang een' moeilijken, harden strijd voor de *door hem* te verlossen ziel. Een geheel jaar lang werd hij alle nachten aan zijn ligchaam ontruikt en in de alleruiterste duisternis gevoerd, waar de te verlossen ziel met dezelfde » *toornkracht*, » waarmede zij zich van het ligchaam losgescheurd had, zich hem tegenwierp, tot dat eindelijk de liefde over den toorn zegèpraalde en de ziel uit haren ondragelijken kerker verlost werd. Nu werd zij op eens bekleed met wonder schoonen glans, die den glans van alle sterren overtrof, en ging in het paradijs en in de heilige lichtwereld, werwaarts ook de geest van haren bevrijder haar vergezelde.

GICHTEL geloofde in allen ernst en zijn nieuwste levensbeschrijver KANNE gelooft het met hem, dat hij werkelijk uit het ligchaam afwezig en zoowel in de hel der booze geesten als in die gevangenis tusschen tijd en eeuwigheid geweest was, waar CHRISTUS den geesten gepredikt had. Hij schildert de laatste plaats, den Hades, als eene plaats noch des lichts noch der duisternis, maar der eeuwige schemering, de hel daarentegen als eene plaats der

vertwijfeling en des angstes. Ook bij *deze* proef liet GICHTEL het echter niet berusten. Hij bad God, dat Hij hem toch ook de *overige* booze geesten schenken mogt, opdat hij ook voor *hen* ten vloek-offer worden konde. Maar die geesten dreven met hem den spot, toen hij de proef nam hen te bannen, even als zij ginds ANTOINETTE DE BOURIGNON bespot hadden, en zoo moest hij ondertusschen van zijne proefneming afzien.

Gelijk ANTOINETTE DE BOURIGNON, zoo had ook GICHTEL met diegenen te kampen, die hem tot het huwelijk bewegen wilden. Bij verschillende gelegenheden bad hij van God een teeken af. Maar zoodra zich een *gunstig* teeken aan hem vertoonde, hield hij het voor bedrog der hel, waarmede de duivel hem verzoeken wilde en slechts in die stemmen, welke hem het huwelijk afraadden, meende hij de ware stem van God te herkennen. Met de innige vurige liefde omtrent JEZUS, waaraan hij zich had overgegeven, kon en moest zich naar zijne meening geene aardsche liefde verdragen. Anders leert voorzeker ook hier de heilige Schrift, vooral wanneer wij niet enkele duistere plaatsen uit het verband rukken, maar den geheelen *inhoud* der Evangelisch-Apostolische leer behartigen. GICHTEL voerde nogtans eene soort van huishouding; hij leefde met eenige gelijkgezinde broeders te zamen; ook had hij drie kinderen van een' afgestorven vriend tot zich genomen, een' zoon en twee dochters. Doch de zoon wilde niet deugen en liet zich naar *Oostindien* inschepen, en toen de dochters groot waren en haar brood verdienen konden, gingen zij met ondank van haren pleegvader. Had GICHTEL reeds vroeger bij BRECKLING den bediende

gespeeld, zoo moest hij zich thans door zijne huishoudster laten tiranniseren, welke zich zelfs be-roemde, » dat zij met den vromen man doen kon wat zij wilde en geloofde dat wanneer zij hem hout kookte, hij zonder het te merken, met de vork toetasten zoude.” — Hij moest alleen ten *haren* believeu nog eene dienstmaagd houden, terwijl hij, wat *zijne* bediening betrof, er zijn vermaak in stelde zijn eigen knecht te zijn. Hoe zeer is toch zulk een zich zelven moedwillig op den hals gehaald huiskruis van den waren Christelijken ootmoed onderscheiden, welke overal naar Gods verordening zich schikt en over het geluk zich even zoo waardig weet te verheugen als in het ongeluk zich edel weet te gedragen! Ook met zijne *geestelijke* vrienden had GICHTEL menigen *strijd*. Niet allen waren naar zijnen zin. Met BRECKLING brak hij meer en meer, zoodat beide vrienden elkander op de straat niet meer groetten. Ja, BRECKLING ging in zijnen toorn tegen GICHTEL zoo ver, dat hij een eigenlijk gebed des toorns tegen hem hield en de wraak des hemels over den voormaligen geloofsbroeder af-smeekte. GICHTEL hield ook werkelijk de krankheid, waarin hij kort daarna verviel, voor een uitwerksel van dat gebed des toorns. Doch toen BRECKLING, die nu zelf krank werd, over zijn gedrag berouw gevoelde en GICHTEL om vergeving bidden liet, werd deze plotseling door eene onzichtbare hand uit het bed geligt en plat op den grond uitgestrekt, waardoor de magt des Satans gebroken was, echter, zoo als het schijnt, niet voor altijd: want ook later weder ontstond er nieuwe verdeeldheid tusschen hen beiden. Wie denkt hier niet aan de spreuk des Heeren (Luc. XI: 17.): een ieder koningrijk,

dat tegen zich zelven verdeeld is, wordt verwoest? Eveneens geraakte hij in onmin met zekeren Dr. DE RAADT (*), met wien hij zich ingelaten had en verbrak na tien jaren het zielverbond weder, dat hij eens in een plegtig oogenblik voor eeuwig met hem gesloten had. Voorzeker was GICHTEL bij deze verdeeldheden de onschuldige lijdende partij; maar de ligtzinnigheid, waarmede hij zulke verbindtenissen aanging, sleepte ten laatste de verdiende straf na zich. Eén bleef hem echter voortdurend getrouw en dit was een zekere J. W. UEBERFELDT, een koopman uit *Frankfort* en insgelijks een liefhebber van BÖHMS schriften, die ook GICHTELS leven beschreven heeft. Met dezen, die naar *Amsterdam* gekomen was, zette GICHTEL zijnen vromen strijd en oefeningen voort, met hem bad hij op de knieën voor de afgevalen vrienden, en bij vele lieden stond het gebed van beide mannen in zoo groot aanzien, dat men zich aan hunne voorbede uitdrukkelijk aanbeval. Maar bij al het overgeestelijk leven ontbrak het dan weder niet aan verzoeking. Van tijd tot tijd verscheen weder de booze vijand en zocht den armen GICHTEL te overtuigen, dat al zijn bidden te vergeefs was. » Daar neem dit mes, » fluisterde op zekeren dag de geest hem in, » en maak u op eens van uwe angsten los. » Reeds vroeger had GICHTEL eens door de leer der verkiezing tot vertwijfeling gebracht, aanstalten tot zelfmoord gemaakt, en wan-

(*) Welk een opgewonden mensch ook deze geweest is, blijkt uit eene plaats bij KANNE S. 427. Met waken en vasten had hij zijn vleesch willen kruisigen en daarbij zoo ijverig in het gebed geworsteld dat hij uit hoofde van het zweet wel zesmaal daags zijn hemd had moeten verwisselen! En die zelfde vrome heer was een brandwijnzuiper, vergel. KANNE, S. 435.

neer de nagel niet gebroken ware, waaraan hij zich wilde ophangen, zoo had hij die ijselijke daad werkelijk volvoerd. Wij zijn nu voorzeker verre af, zulke treurige, krankzinnige gemoedsstemmingen den Kranken zelven onvoorwaardelijk tot schuld te rekenen; maar *vragen* mogen wij toch, of eene vroomheid, die heden met PAULUS in den derden hemel opgetrokken is en morgen weder met JUDAS in verzoeking komt om de handen aan zich zelven te slaan, eene ware vroomheid uit den Geest van CHRISTUS zijn kan? Voorzeker heeft ook de betere en gevorderde Christen nog altijd te strijden en wee dengene, die opgehouden heeft te strijden; maar deze strijd zal zich toch anders en bedaarder toedragen en zal, wanneer eenmaal het *hart vast geworden is*, het niet meer als een pluimbal tusschen hemel en hel rondwerpen, gelijk hier het geval is. Bij een dergelijk worstelen in het gebed met God moeten wij onwillekeurig aan dat woord van SCHLEIERMACHER denken, dat hoe zeer ook de standvastigheid daarin te prijzen zij, echter meestal eene ontwrichting der ziel door dezen worstelstrijd veroorzaakt wordt, welke niet ligt eên verkwikkelijk en vrolijk wandelen voor God toelaat (*).

GICHTEL stierf in een ouderdom van 72 jaren, den 21sten Januarij 1710. Zijn dood was een zacht uitgaan, als dat van een licht. Er was menig edel streven in den man en inzonderheid schijnt op het einde van zijn leven het ruwere der dweeperij in hem zich eenigzins opgeklaard te hebben, ofschoon het hem ook toen niet aan menig treurig oogenblik ontbrak. Men heeft hem ook van eene onze-

(*) SCHLEIERMACHERS *Festpredigten* 1826. I. S. 63

delijke strekking willen beschuldigen, die zich achter het geestelijk masker der ingetogenheid verborgen had, doch tot *dit* oordeel zijn wij echter niet gerechtigd, en wij vergenoegen ons alzoo hem eenvoudig onder de dweepers te stellen. Veel meer grond had men, zijne aanhangers van eene vleeschelijke rigting te beschuldigen, die steunende op zijne begrippen aangaande de invoering van een geestelijk priesterdom naar de ordening van MELCHISEDEK, werkelijk zulk een priesterdom onder elkander invoeren wilden. Dit moest bestaan 1) in wederzijdsche heiliging door plaatsbekleedend gebed; doch ook 2) in den ongehuwden staat en de invoering van een *engelvormig* leven; waarom deze Gichtelianië (aanvankelijk onder UEBERFELDT'S leiding) ook den naam van *engelen-broeders* verkregen. Deze sekte had voornamelijk te *Amsterdam* en *Leiden* haren zetel, doch breidde zich ook naar andere streken meest onder den sluier des geheims en vergezeld van menige verkeerdheden uit. In *Berlijn*, *Maagdenburg*, *Noordhausen*, *Altona* werden leden van dezelve ontdekt en ook in *Zwitserland* werd hier en daar het zaad dezer leer gestrooid, dat nog tot op de nieuwste tijden in verschillende gestalten van het separatismus en der zoogenoemde nieuwgeloovigheid voortgang maakt.

Gelijk wij opgemerkt hebben, zijn het alzoo de beide hoofdideën, oprigting van MELCHISEDEK'S priesterdom en de ongehuwde engel-gelijkvormigheid, om welke zich de grondstellingen dezer sekte bewegen. Beide ideën gaan, gelijk men ligt ziet, de grenzen der Christelijk-Bijbelsche leer zeer te buiten. Terwijl naar de leer der Schrift CHRISTUS onze Hoogepriester is, die in den brief aan de He-

breërs met MELCHISEDEK vergeleken wordt, zoo matigen zich daarentegen de engelen-broeders aan, dit hoogepriesterlijk ambt uit *eigene* magtvolkomenheid te bekleeden. Gelijk GICHTEL voor anderen de helsche pijnen op zich nam en voor hen boette, zoo herhaalden nu ook zijne aanhangers die vermetele proef, om een plaatsbekleedend vloekoffer voor anderen te worden. Zij matigden zich aan, door *hunne* heiligheid den toorn Gods te bevredigen en voor anderen daardoor de verzoening te bewerken, hetwelk blijkbaar tot de leer der Catholijke Kerk aangaande eene overtollige verdienste der heiligen terugvoerde, welke door de Hervormers met regt was verworpen geworden. — Met dit denkbeeld van priesterlijke reinheid en waardigheid, waarmede zij zich bevoegd hielden in het allerheiligste te dringen en den sluier van het Goddelijk raadsbesluit op te ligten, hing dat van de engel-gelijkvormigheid naauw te zamen. Terwijl CHRISTUS zegt, dat de opgestanen van de dooden in den toestand van het andere leven den engelen gelijk zijn zullen, zoo pasten de Gichtelianen deze uitspraak reeds op *dit leven* toe en bragten daarmede het andere gezegde in verband: zij zullen noch trouwen noch ten huwelijk uitgegeven worden. Ook deze dwaling ten aanzien van de hoogere heiligheid van een ongeschuwd leven leide weder (slechts met nog veel grooter overspanning en tot onzin toe) tot de dwalingen der Roomsch-Catholijke Kerk terug, gelijk dan in het gemeen de stelregel, dat de uitersten elkander raken, ook hier weder bewaarheid wordt (*). De sekten en dweeperijen waren eigen-

(*) Zoo was toch ook reeds die ondergeschiktheid van het ge-

lijk uit eene *overspanning* van het Protestantismus, uit een *ultra-protestantismus* voortgekomen, waaraan ook het vaste, bestaande en wetmatige der *Protestantsche Kerk* niet voordeed. Doch daar deze tegenspraak tot het uiterste gedreven werd, moest dezelve overeenkomstig de wet der slingerbeweging welke ook in de *zedelijke* wereld hare toepassing vindt, naar het andere uiterste teruggeworpen worden, totdat het aan de meer bedaarde bemoeijingen der ware Protestantsche Godgeleerdheid gelukte, de rustige en naar zekere wetten ingerigte beweging van het Protestantisch beginsel op een zekerder weg te leiden, dan op dien, welke de dweepers betraden.

Wij willen thans nog eenige andere soortgelijke verschijnselen gedenken, die meer of min met de zoo even beschouwden in verband staan. Keeren wij van de Luthersche Kerk in *Duitschland* naar *Engeland* terug, waar wij met de geschiedenis der Kwakers begonnen waren, zoo vinden wij daar eene adellijke dame, JOHANNA LEADE, welke insgelijks als stichtster eener zoogenoemde Engelenbroederschap te voorschijn trad (*). Zij was uit het hertogdom *Norfolk* geboortig (1635) en toonde, gelijk zij zelve verhaalt, zeer vroeg aanleg tot melancholie. Zeven en twintig jaren lang had zij met haren bloedverwant, WILLEM LEADE, in den huwelijken staat geleefd; doch na deszelfs dood wijdde

schreven Woord *verwant* ten minste met de Catholijke leer en even zoo behoort de Pelagiaansche werkheiligheid hier zoowel als daar, slechts onder andere vormen, te huis.

(*) CORRODI, *Geschichte des Chiliasmus*, III S. 403 ff. ARNOLD, K. und K. Gesch. S. 199. h. 298 ff.

zij zich alleen aan CHRISTUS toe, dien zij tot haren hemelschen Bruidegom verkoos. Ook zij had, even als ANTOINETTE DE BOURIGNON, GICHTEL, KUHLMAN en anderen, gezigten. De eeuwige Wijsheid zelve verscheen haar eens op eene glansrijke wolk, begroette haar als de Maagd Gods en maakte zich aan haar als hare geestelijke moeder bekend. Bij eene tweede verschijning overhandigde zij haar een gouden boek met drie zegelen, waarin de wetten der wijsheid en de verordeningen van het paradijs vervat waren. De in verrukking opgetogene viel aan de voeten der hemelsche Wijsheid neder en beloofde haar gehoorzaamheid. Nu verscheen haar de Goddelijke ten derden male en wel ditmaal niet alleen, maar in gezelschap van maagdelijke engelen en vroeg haar, of zij niet in het gezelschap dezer hemelsche maagden wilde opgenomen worden? JOHANNA beantwoordde zulks met ja en werd op eene onuitsprekelijke wijze met de geesten des lichts vereenigd. De Wijsheid nam nu van haar afscheid, terwijl zij haar beloofde, dat zij haar voortaan niet meer zichtbaar verschijnen, maar haar op geestelijke en verborgen wijze de geheimen van het rijk Gods openbaren zou.

Van dezen tijd af sloot zich de hemelsch gelukzalige slechts aan weinige met haar gelijkgezinde mannen aan, met wie zij kennis gemaakt had. Onder deze vereerde zij inzonderheid een, die in de geschiedenis van het Mysticismus en van het gezigten zien niet zonder gewigt is, JOHANNES PORTAGE. Zij noemde hem haren geestelijken vader en woonde in zijn huis, zoolang hij leefde. Buiten hem behoorden nog inzonderheid THOMAS BROMLEY en nog eenige andere Engelschen (EDUARD HOOKER,

SPARROW, SABBERTON) tot hare uitverkorenen. Het gezelschap wies allengs op 100 leden en noemde zich het *Philadelphisch* gezelschap. JOHANNA LEADE bereikte den hoogen ouderdom van 81 jaren en verscheen nog na haren dood aan eene harer ver eersters, eene weduwe te *Utrecht*, in een treurge waad, terwijl op hare borst de gekruiste Verlosser nevens JOHANNES EN MARIA te zien waren.

Hare meeningen, die zij in hare schriften neder gesteld heeft, hangen met die harer vrienden PORDAGE EN BROMLEY naauw te zamen en wij willen daarom ook hier slechts het gemeenschappelijke hunner begrippen in oogenschouw nemen. Deze laten zich ligt in eene negatieve en positieve zijde ver deelen. In het *negative* stemmen de aanhangers van JOHANNA LEADE met alle dergelijke Mystieken daarin overeen, dat zij den historisch aanwezigen toestand der Kerk voor een bloot karrikatuur, voor eene nabootsing der *ware* Kerk, voor een' ten eenenmale bedorven, voor geene verbetering vatbaren toestand houden. » Van den tijd af, » zegt PORDAGE (*), » dat CHRISTUS aan het kruis gedood, de Apostelen gestorven en de afval ingekomen is, is er nooit eene ware Christelijke, zichtbare, verzamelde Kerk op aarde geweest, heeft ook nimmer kunnen zijn. » Al wat onder dien naam ontstaan is, zijn hem antichristelijke Kerken en alzoo kunnen er voor hem ook geene ware kerkedienaars bestaan. Evenals POIRET ziet ook PORDAGE in de zichtbare Kerk Babylon en in de geloofsverschillen der Godgeleerden een bewijs der Babylonische ver warring, waaraan de oprigting van het ware hemel-

(*) Bij ARNOLD S. 297.

sche Jeruzalem eerst een einde maken zal. Iets dergelijks beweerde JOHANNA LEADE in hare mystieke traktaatjes. Noch de Roomsche Catholijke Kerk, noch de Bisschoppelijk-Anglikaansche, noch de Presbyteriaansche, noch die der Wederdoopers, noch die der Chiliasten, noch ook die der Kwakers kon aan het ideaal voldoen, dat *zij* zich van de ware Kerk maakte of dat de gezigten haar ingaven. Merkwaardig is inzonderheid de oppositie tegen de Kwakers. De Kwakers hadden toch zelfs uit een gelijk beginsel al het uitwendige der Kerk verworpen en nogtans werden ook *zij* weder door JOHANNA LEADE en PORDAGE tot de antichristelijke sekten geteld (*), want slechts *hare* sekte moest de ware, slechts bij *haar* de sleutel des hemels te vinden zijn, die alle anderen buitensloot. En vragen wij nu, waarin bestond dan het *positieve*, het eigendommelijke *leerbegrip* dezer nieuwe Philadelphische gemeente, zoo bepaalt zich alles bij een wonderlijk systeem over Goddelijke uitvloeisels, zoo als zulks reeds de Gnostieken der eerste eeuwen kenden, en gelijk JAKOB BÖHM zulks op den Duitsch-protestantschen bodem overgeplant heeft, waarin bijzonder die hemelsche Sophia of Wijsheid, welke aan JOHANNA LEADE persoonlijk verschenen was, als de zelfopenbaring van God eene beduidende rol speelt. Vragen wij dan eindelijk verder naar de *geloofwaardigheid* dier

(*) Op gelijke wijze schimpte ook GICHTEL van zijnen kant op de Kwakers; «zij hadden uit den hoerenkelk gedronken, spraken uiterlijk veel van het inwendig licht en leefden als alle wereldkinderen in zorgen over hun voedsel, verzamelden schatten, mestten den buik; hun lust was *in astro veneris* en had in zijn rad boven zich den eigenzinnigen *Martem*.” Zie Evang. Kirchenz. t. a. p. S. 692.

leerbegrippen, zoo zijn het juist gezigten en weder gezigten, welke BORDAGE even goed als JOHANNA LEADE wilde deelachtig geworden zijn. Zoo verzekert hij, dat nadat hij reeds van zijn 41ste jaar af menigvuldige gezigten gehad had, hij in zijn 63ste jaar naar zijnen eeuwigen geest in de eeuwige wereld opgetrokken en *van het ligchaam, van de ziel en den natuurlijken geest* gescheiden was geworden, waarbij men billijk vragen mag, wat dan nog van zijn persoonlijk bewustzijn overgebleven was. Doch ik bespeur, dat ik mij veelligt reeds te lang bij de geschiedenis der sektemakers opgehouden heb en wil u met het verhaal van gezigten (*), die allen met elkander vrij veel overeenkomst hebben, even min vermoeijen, als met de bloote optelling van *namen*, welke ligt nog verdubbeld zouden kunnen worden. Een merkwaardiger persoon, JOHANNES CONRAAD DIPPEL, gelijk ook de Chiliast PETERSEN en zijne vrouw, staan reeds te zeer op de grenzen van het ons afgebakende tijdvak, dan dat wij hen niet liever voor de XVIII^{de} eeuw besparen zouden, in welker aanvang hunne hoofdzakelijkste werkzaamheid valt en aan welke zich dan nog die verdere keten aansluit, welke voornamelijk STILLING in zijnen *Theobald* vervolgt. Aan éenen Mystieker, die mede op de genoemde grenzen van ons tijdvak staat, moet ik echter *hier* nog gedenken, daar hij te gelijk de berigtgever, zoowel als de voorstander en verdediger van al die verschillende rigtingen geworden is, die zich van ouds tegen de heerschende, orthodoxe Kerk opgedaan hebben. Het is de schrijver van

(*) Wie aan het tot hiertoe medegedeelde niet genoeg heeft vindt in HORST's tooverbibliotheek nog meer.

de onpartijdige en nogtans zeer partijdige Kerk- en ketterhistorie, JOHAN GOTTFRIED ARNOLD. Geboren te *Annaberg* in het ertsgebergte van *Meissen*, den 5den September 1666 (*), kreeg GOTTFRIED ARNOLD van zijnen vader, een' schoolleeraar, eene geleerde opvoeding. Hij betrok in het jaar 1682 het gymnasium te *Gera* en in 1685 de universiteit te *Wittenberg*, waar hij zich op de wijsbegeerte, philologie en Godgeleerdheid toeleide. Vroeg vatte hij een' diepen afkeer tegen het woeste studentenleven aan de toenmalige universiteiten op, daar men »onder de *Heidensche* filozofen en studenten te *Athene* wel bezwaarlijk een zoo ongebonden, vleeschgezind, wild, ongeregeld leven ooit gevonden had, als bij onze zoogenoemde *Christelijke akademiën*." Voor deze ruwheid beveiligde hem vooral zijn vlijt in het studeren, die tot in het onmatige ging. Doch niet evenzoo beveiligde hem deze vlijt voor ijdelheid, maar groeide deze veeleer in hem tot een ylam van den harts-togt aan. Na volbragte studiën kwam ARNOLD te *Dresden* als hofmeester bij een keur-saksisch raadsheer. Hier werd hij met SPENER bekend, wiens *collegia pietatis* hij bezocht. Nadat hij daarna nog eene dergelijke plaats te *Quedlinburg* bekleed had, werd hij in het jaar 1697 als professor in de *geschiedenis*, die hij zich sedert langen tijd tot zijn geliefkoosd vak verkozen had, naar *Giessen* beroepen. Doch dezen post leide hij reeds een jaar daarna neder, dewijl hij aan zich bespeurd had, dat het zich bezig houden met de wetenschappen

(*) Vergel. REIZ, *Historie der Wiedergeborenen* IV, S 259 ff. en de algem. Encyclop. Th. V.

aan het heil zijner ziel eer hinderlijk dan bevorderlijk was geworden. Zulk een stap moet naar de individualiteit van dengene beoordeeld worden, die denzelven doet. Niet allen is alles oordeelbaar, en zoo zeker de verwerping der wetenschappen in het algemeen eene berispende dwaeperij is, zoo min mogen wij het *dengene* tot dwaeperij aanrekenen, die na zich met wetenschappelijke stoffen opgevuld te hebben zich in de stille rust der *beschouwing* wenscht terug te trekken. ARNOLD begaf zich alzoo weder naar *Quedlinburg*, werd naderhand hofprediker van de hertogin SOPHIA CHARLOTTE van *Saksen-Eisennch* te *Altstadt*, vervolgens sedert 1705 prediker en inspector te *Werben* in het *Oude-Mark* en eindelijk in 1707 prediker te *Perleberg* in de *Prenitzer Mark*, waar hij den 30sten Mei 1714 stierf. Dat ARNOLD overigens in zijn leven veel gestudeerd had, daarvan getuigen zijne Kerk- en ketterhistorie overvloedig. ARNOLD heeft met dit werk als een nieuw tijdvak begonnen, doordien hij het eerst het beginsel van een *onpartijdig onderzoek der geschiedenis* daargestelde. Tot hiertoe hadden zoowel Catholijken als Protestanten geen hoogere taak der geschiedenis gekend, dan verdedigingsschriften voor hunne partij te vervaardigen. Het gold voor pligt en verdienste, de lichtzijde der eigen partij overal te doen uitkomen en de schaduwzijde der tegenpartij zoo zwart mogelijk voor te stellen, doch zijn eigen gebreken op de beste wijze te bemantelen. Het goede bij de tegenpartij werd opzettelijk verzwegen, of wanneer men het niet verzwijgen konde, zocht men het ten minste verdacht te maken en te verkleinen. Genoeg, de *geschiedenis* stond even zoo goed

als de Schriftverklaring van dien tijd geheel ten dienste der strijdende partijen van de Kerk; zij was eene dienstmaagd van dezelve geworden en de geringste proef, om der tegenpartij gerechtigheid te laten wedervaren, gold als een onwettige opstand tegen de meesteres, als verraad tegen de waarheid. De ketters hadden bij Catholijken en Protestanten (naar eene oude grondstelling, die reeds TERTULLIANUS had voorgestaan) alle voorspraak verloren; men zag in hen de verklaardste vijanden der Kerk; men kon zich in het geheel niet voorstellen, hoe bij gedeeltelijke dwaling toch een opregt *streven* naar waarheid, ja zelfs ook menig *wezenlijk* waars bestaan kon. Evenzoo werd weder het Pausdom door de Protestanten reeds vooruit als het antichristendom beschouwd en verdoemd. Daardoor werd uit de geschiedenis alle beweging, alle ontwikkeling, alle verscheidenheid van schaduwingen, alle vooruitgang, alle leven verbannen; juist het schoonste en verhevenste, dat zij heeft, werd haar ontnomen en er bleef óf slechts het dorre geraamte óf het vergift van den hartstogt over. Doch gelijk nu de Mystieken in het *leerbegrip* meer leven zochten te brengen, zoo beproefde zulks ook ARNOLD met de *geschiedenis* der Kerk. Terwijl hij, evenals alle overige Mystieken, daarvan uitging, dat geene der *zigtbare* Kerken de ware en uitsluitende zij, maar dat de echte Kerk van CHRISTUS in de harten der vroomen van alle partijen woont, meende hij voornamelijk aan de ontwikkeling van het *inwendig* leven, dat voor de geschiedenis der bloote leerbegrippen en gebruiken zoo dikwijls veronachtzaamd werd, zijne opmerkzaamheid te moeten schenken, waarom hem dan al *die*

verschijnselen in de Kerk welkom waren, die, in tegenstelling met het doode en stijve, een nieuw leven te weeg bragten. Voorzeker gebeurde het hem nu, dat hij, terwijl hij de dwaling zijner voorvaders vermijden wilde, in eene tegenovergestelde verviel. Hij maakt wel de geschiedenis van de dienst der heerschende Kerkpartij vrij, maar de vrijgelatene bewoog zich nu ook eenigzins onge-manierd en revolutionair. Terwijl bij de oude orthodoxen de kettters vooruit onregt hadden, waren zij thans van hare zegepraal vooruit gewis, daar het hunne voorspraak van uit zijn *over- en buiten*-kerkelijk standpunt ligt was aan te toonen, hoe juist die mannen, welke door de zoogenoemde orthodoxen vervolgd, bespot en verdoemd waren geworden, het echte zout der aarde geweest waren, en nu kregen de orthodoxen op hunne beurt ongelijk. Zoo werd dan de op den titel beloofde onpartijdige Kerk- en ketterhistorie inderdaad partijdig uit loutere onpartijdigheid. Doch het *grondbeginsel* zelf, dat de geschiedschrijver boven de partijen staan moet, vond, schoon het ook door ARNOLD zelven geschonden werd, toch van nu af meer en meer toestemming en *dat* was altijd vooruitgang: want wie weet of de gematigde, onpartijdige, wijze historie-beschrijving, zooals die de Duitsche Kerk-geschiedenis aan haren MOSHEIM te danken heeft, ooit tot stand zou zijn gekomen, indien ARNOLD niet vooruitgegaan ware!

Wij besluiten hiermede onze afdeeling over de Mystieken en dweepers der XVII^{de} eeuw. Hoe onvolkomen ook de voorstelling daarvan zijn moge, zoo heeft zich aan ons toch wel nevens zekere altijd wederkeerende ideën eene tamelijke verschei-

denheid der individuen en eene even zoo groote verscheidenheid der *trappen* vertoond, langs welke het meer en minder der dweeperij zich vertoent. Een matigingspunt op dezen thermometer vast te stellen, valt voorzeker moeilijk; maar zekere kenteecken en kunnen toch opgegeven worden, naar welke het dweepachtige zich wat nader laat bepalen, en dat willen wij ten besluite nog nader beproeven.

Wij zouden onregt doen, iedere overhelling tot de Mystiek reeds als dweeperij te kenteecken. Ik herhaal het, tegenover de stijve orthodoxie der begrippen van dien tijd was eene op het *inwendige* leven aandringende, door de uiterlijke vormen heen brekende, levendige, bewegelijke geestes-theologie noodzakelijk, en zoo hebben wij dan reeds in de laatste bijeenkomst getoond, hoe de leer van een *inwendig* Woord en een *inwendig* licht, dat ter aanvulling van het uitwendige er nog bijkomt, in en op zich zelf nog geen dweeperij is. Het komt er slechts op aan, hoe dit opgevat, verstaan en aangewend wordt. Zoolang die zoogenoemde *inwendige* verlichting des Geestes niet *willekeurig* losgerukt en gescheiden wordt van de uitwendig in het geschreven Woord ons aangebodene leering en opwekking, ja zoolang aan het licht van de openbaring der heilige Schrift ook het licht van *onzen* geest (noemen wij het nu rede, gemoed of hoe wij willen) zich ontsteekt en op edele vrije wijze deszelfs stralen over den ganschen *inwendigen* mensch verspreidt, zoodat de doode letter der Schrift in geest en leven veranderd schijnt, zoolang is die schoone *harmonie* van ons geestelijk wezen voorhanden, die juist het tegendeel van alle dweeperij is. Eerst wanneer deze harmonie

gestoord, dit evenwigt weggerukt wordt, wanneer eene *ingebeelde* verlichting zich hoogmoedig op den troon zet, Schrift, rede en ervaring van zich stoot en als gevolg daarvan die *zinnelijk*-phantastische gestalte aanneemt, die naar buitengewone gezigten omziet, dewijl haar de gewone middelen der verlichting te gewoon zijn, dan eerst treedt de dweeperij in (*). De dweeper stelt doorgaans *die* verlichting, waarop *hij* zich beroemt, aan *die* verlichting, welke *alle menschen* door het natuurlijk licht der rede en *alle Christenen* door het geschreven Woord der *Schrift* deelachtig worden, vijandig tegenover; hij wil eene verlichting *voor zich*, waarmede de groote hoop niet verwaardigd wordt, hij wil een bevoorregte der Godheid zijn; waarom juist de geestelijke hoogmoed een karakteristiek kenmerk der dweeperij is. Dat toch niet *alle* menschen in gelijke mate geestelijk verlicht zijn en dat slechts *diegenen* het licht deelachtig worden, die *oogen* voor het licht hebben en voor deszelfs mededeeling ontvangbaar zijn, *dat* te beweren, is nog geen dweeperij. Maar terwijl hier slechts van *gezonde oogen* de rede is, die ieder tot de waarheid medebrengen *moet* en medebrengen *kan*, ziet de dweeper slechts door zijnen *bril*, die alleen voor *hem* en zijns gelijken geslepen is en

(*) Hoe ver was ook hierin weder de voortreffelijke SPENER van alle dweeperij verwijderd. Met gezigtenzieners, zegt hij, heb ik geen gemeenschap . . . en schoon ik wel niet volstrekt loochenen wil, dat God niet op buitengewone wijze uit tijdelijke oorzaken zich aan eenigen zijner vrienden nog heden ten dage in gezigten zou kunnen openbaren, ook niet zeggen kan, dat hij zulks volstrekt aan de laatste Kerk geweigerd heeft, zoo oordeel ik toch, dat men in geene zaak bijna gevaarlijker dwalen kan, dan in deze enz." Bij HENNICKE, S, 87, 88.

verduistert zich zoo den gewonen gezichts-einder, waarboven hij zich verheven waant, om zich in een nevelig schemerlicht te verliezen.

Dat verder onder de bestaande uitwendige Kerken geene de volmaakte zij, dat alzoo ook onze protestantsche Kerk in hare tegenwoordige gedaante geenszins de voldoende uitdrukking van datgene zij, wat CHRISTUS onder zijne Kerk verstond, *dat* te beweren, houd ik nog voor geene dweeperij; eerder zoude het tegendeel te beweren, aanmatigende dweeperij en onverdraagzaamheid zijn, gelijk dan inderdaad de toenmalige orthodoxen even goed hun fanatisme hadden, als de Mystieken. Maar dweeperij is het, wegens de onvolkomenheden der uitwendige Kerkgemeenschap, waarin men leeft, dezelve te verlaten, de weldaden, die men daaraan te danken heeft, voorbij te zien, de uitwendige genademiddelen, die zij ons aanbiedt, van zich te stooten en zich in ingebeelde zelfgenoegzaamheid van haar af te zonderen. Al het *Separatistische* is alzoo dweeperij, wanneer men onder Separatisme eene moedwillige en willekeurige scheiding van de groote gemeente verstaat. Maar volgens dit kon men vragen, of ook het Protestantisme dweeperij ware; want waarin bestond de Hervorming der XVI^{de} eeuw anders, dan in eene scheiding van de oude Kerk? — Doch hier is het onderscheid niet voorbij te zien, dat de Hervormers geenszins eene scheiding, maar eene *Hervorming* wilden, waarom zij ook den naam hebben, dat zij niet de gemeenschap, waarin zij leefden, vooruit als onherstelbaar opgaven, dat niet *zij* uit de oude Kerk uittraden, maar door *deze*, die nu eenmaal geene Hervorming wilde, uitgestooten en tot eene scheiding genood-

zaakt werden. Ook heeft het Protestantismus voortdurend de gemeenschap der sakramenten en een geordenden leeraarsstand aan de dweeperij als een' zekeren dam tegenovergesteld en heeft daaraan welgedaan; want de geschiedenis der dweeperijen heeft ons juist getoond, waar die terzijdestelling van alle orde heenleidt. Bovendien waren van ouds alle sekten, die zich van de Kerk afscheidden, met het doel om het inwendige in de plaats van het uitwendige te stellen, door zelfbedrog bevangen: want naauwelijks was de scheiding van de uitwendige Kerk volbragt, of zij zelve vervielen weder, bij de eerste proefneming om eene gemeente te stichten, in uitwendigheden en formaliteiten, dikwijls zelfs van den belagchelijksten aard, zooals ons zulks vooral de geschiedenis der Kwakers getoond heeft. Wij hebben daarmede het bewijs in de hand, dat het zuiver onmogelijk is, eene bloote *innerlijkheid* daar te stellen, die niet terstond weder in eenigen uiterlijken vorm te voorschijn treedt, en juist wanneer men uit vooringenomenheid met het innerlijke dien vorm met geweld terugdringen wil, komt dezelve ten laatste slechts des te scherper te voorschijn en munt dan in het leelijke, in het mismaakte en phantastische uit, terwijl de *zuivere* vroomheid ook overal op eene waardige en regelmatige uitdrukking van haar wezen bedacht is.

Dat verder alle vrome en met den echten geest bezielde gemoederen in alle verschillende uitwendige Kerken nog een hooger en band erkennen, welke zich verder dan de zichtbare Kerk uitstrekt, dat zij met het oog op het zich steeds grootscher ontwikkelende Godsrijk elkander in den geest de

hand bieden tot *één* verbond des geloofs en der liefde, hetwelk zich tot in de eeuwigheid uitstrekt, dat houd ik weder voor *geene* dweeperij, dat houd ik voor de verwezentlijking van datgeen, wat CHRISTUS gewild heeft, toen hij zeide, dat het *ééne kudde en één herder* moest worden; maar den tijd te willen bepalen, wanneer dit zoude geschieden, en datgene wat geestelijk gemeend is in uiterlijke teekenen en kenmerken te zoeken, het naar getallen en cijfers te willen berekenen, dat houd ik voorzeker voor eene wel onschuldige, maar toch altijd betreurenswaardige dweeperij.

Wat eindelijk *dat innig aansluiten van het gemeed* aan God en aan CHRISTUS, die mystieke gemeenschap des menschen met God betreft, zoo weet ik wel, dat velen reeds van dweeperij spreken, wanneer slechts van verre dit denkbeeld aangeduid wordt. Doch dan moesten wij het geheele Christendom voor dweeperij houden, welks hoogste taak het toch is, die gemeenschap te onderhouden en te bevorderen.

Tweederlei is het alleen, wat ook hier weder den dweeper van den niet dweeper onderscheidt, het *uitsluitende* en het *zinnelijke*. — Wie voor zich zelve *alleen* roemt op dezen hooger en omgang met God of slechts weinige vertrouwelingen dien waardig keurt, of wie de innigheid van het Godsdienstig leven naar de levendigheid en kracht van het zinnelijk gevoel afmeet; wie de *innerlijke Godsdienstige* betrekking tot God willekeurig losrukt van onze zedelijke betrekking naar buiten en van onze maatschappelijke pligten, terwijl toch juist beide met elkander verbonden is; wie alzoo *bidden* wil zonder te arbeiden, God liefhebben wil zon-

der de menschen lief te hebben, of zelfs deze om de vermeende liefde jegens God haat, veracht en vervolgt, ja *die* is een dweeper en een dweeper van de ergste soort. In hoe verre nu deze onderscheidene kenteekenen der dweeperij, zoo als ik ze hier heb trachten op te geven, zich werkelijk bij die mannen en sekten vertoond hebben, welke wij in deze en de vorige bijeenkomsten beschouwd hebben, laat ik u zelve over te onderzoeken. De verschillende wijzigingen en schakeringen zullen u niet ontgaan zijn en gij zult in het algemeen met mij overeenstemmen, wanneer ik ook op *dit* gebied een' zachteren vorm van een' harderen, een' meer helderen en beradenen van een' meer donkeren en onzuiveren, een' fijneren van een' groveren onderscheide.

Op het uiterste der dweeperij staat onbetwistbaar QUIRINUS KUHLMAN, die inderdaad verbijsd is in het verstand. Hem komen nabij FOX, GICHTEL, BRECKLING EN ANTOINETTE DE BOURIGNON, nevens JOHANNA LEADE EN PORDAGE, terwijl WILLIAM PENN EN LABADIE, ANNA MARIA SCHURMAN, POIRET EN ARNOLD reeds meer de gematigde luchtstreek naderen, waar wij nevens het voorzeker nog altijd weelderig gewas der verbeeldingskracht toch ook wel menigen schoonen bloesem, ja veellicht ook hier en daar eene goede *vrucht* gevonden hebben, die der opmerking waardig is.

ZESTIENDE VOORLEZING.

DE CATHOLIJKE KERK, BIJZONDER IN FRANKRIJK. JACQUES BÉ-
NIGNE BOSSUET. ZIJNE IDEALISTISCHE VERKLARING VAN HET
CATHOLICISMUS. ZIJNE BETREKKING TOT LEIBNITZ. VEREENI-
GINGSPROEF. CHRISTOPHE ROJAS DE SPINOLA. INNOCENTIUS XI,
EN DE GALLIKAANSCH KERK. CORNELIUS JANSEN EN HET JAN-
SENISMUS. ST. CYRAN. ARNAULD. PASCAL.

Wij hebben nu tot hiertoe verschillende rigtin-
gen van het Protestantismus leeren kennen, zoo als
zich hetzelfde in het tijdvak van den dertigjarigen
oorlog af tot aan het begin der XVIII^{de} eeuw ont-
wikkeld heeft. Wij hebben gezien, hoe zoowel in
de Luthersche als in de Gereformeerde Kerk die
oude strijdtheologie, welke van de tijden der Her-
vorming af nog in soldij der partijen stond, hare
posten nog altijd op dood en leven verdedigde en
menige verbitteringen en hatelikheden te weeg
bragt, die reeds vroeger het beeld van het Protes-
tantismus voor ons beneveld hadden. Maar dit be-
nevelde beeld heeft ons niet afgeschrikt ook naar
de schoonere en betere verschijnselen te vragen,
en daarvan hebben wij, Gode zij dank! de zooda-

nige ontmoet, die wij met vreugde als echte kinderen van den Evangelisch-Protestantschen geest begroetten. Hadden deze kinderen ook niet allen hetzelfde uitzigt, toonde ook het eene boven het andere een vrijer opener blik, een opgeruimder voorhoofd, het andere weder eene teederder, weekere natuur, altijd droegen zij toch den echten familietrek van het Protestantismus in zich; en wanneer wij reeds vroeger waarnemen konden, hoe het juist twee hoofd-rigtingen zijn, waarin zich het Protestantismus vertoont, zoodat in de eene het vrijzinnige, gematigde, verstandige, klare, in de andere het dieper liggende, krachtig Godsdienstige, positief geloovige heerscht, zoo hebben wij ook die beide rigtingen, die intusschen noodwendig bijeen behooren, in verschillende vermengingen wedergevonden. CALIXTUS in de Luthersche, SAMUEL WERENFELS in de Gereformeerde Kerk waren voor ons vertegenwoordigers der eerste rigting, terwijl wij bij hen op den grond eener stille, zachte vroomheid eene wijze gematigdheid zich zagen ontwikkelen. Daarentegen stelden ons PAULUS GERHARD en de meesten der liederendichters, zoo als SCRIVER en HEINRICH MULLER, doch voornamelijk SPENER en FRANCKE met hunnen aanhang die *positieve* magt in velerhande wijzigingen voor, doch zóó, dat zich eigenlijk geene strenge tegenstelling dezer beide rigtingen voordoet, maar dat zij elkander weder menigmaal ontmoeten; gelijk dan b. v. SPENER veelligt onder allen op de gelukkigste wijze de gematigdheid der Christelijke wijsheid, die wij bij de eene vonden, met de diepte des geloofs, die wij bij de anderen bewonderden, wist te verbinden. Hoe weldadig intusschen deze verscheidenheid der rigtingen in den eenen geest ons treffen

moet, zoo mogten wij ons toch niet verbergen, dat juist die *vrije* ontwikkeling, waarover de Protestantsche Kerk tegenover de Catholijke zich verheugt, ook weder *uitwassen* en *ontaarding* met zich gebragt heeft, die wij zelfs als zoodanig aanduiden moesten en die wij voornamelijk in de beide laatste bijeenkomsten zonder verschooning blootgelegd hebben. Aan die uitwassen der dweeperij en van het valsche Piëtismus, gelijk ook weder aan de tegenovergestelde afdwalingen van een eenzijdig verstand (die ook in deze periode bij de Socinianen (*) voortduurden) heeft zich nu de Catholijke Kerk van ouds gehouden, om de Protestantsche te bewijzen, dat zij als Kerk niets beteekent, en eerst in nieuweren tijd is deze manier van bewijzen weder opgewarmd geworden. Ik heb u reeds vroeger het woord van GÖRRES herinnerd, waarnaar de beide hoofdrihtingen, die wij zelve als bestaande erkennen moeten, ten uiterste opgevat en in het algemeen als Rationalismus en Piëtismus aangeduid worden, zoodat het het aanzien krijgt, alsöf onze Kerk noodzakelijk in die beide uitersten vervalte. Deze beschuldiging ware slechts dan gegrond, wanneer onze Kerk inderdaad slechts die beide uiterste einden en uitgangen daarstelde; maar dat tusschen

(*) In het jaar 1638 werden de Socinianen, die tot hier toe in *Zevenbergen* geduld waren, uit *Rakau* verdreven, dewijl kweekelingen uit hunne school zich aan een crucifix vergrepen hadden. Ook in *Pruisen* verschenen bevelen tegen hen en in 1658 werden zij uit *Polen* verdreven. In *Holland* vonden zij bescherming. Voor het overige waren onder hen zelve verscheiden partijen ontstaan, daar de eenen eene aanbidding van CHRISTUS in een' zekeren zin toelieten, anderen daarentegen strenger en consequenter zich daartegen verzetteden.

deze uitersten een *ligchaam* der gemeente leeft en zich beweegt, waarin, Gode zij dank! bij alle kranke verschijnselen in het bijzondere nog altijd een gezond hart klopt, hetwelk van eene bestaande levenskracht getuigt, dat voorzeker willen de vijanden niet toestemmen, die ook in onze dagen gretig op iederen aanval van koorts opmerkzaam zijn, om van het Protestantismus te zeggen: het is niet meer, laat ons de erfenis deelen. Doch de beschuldiging zoude ook bovendien de Catholijke Kerk slechts dan wél staan, wanneer de bewering, dat bij *haar* de volste overeenstemming in geloof, in bestuur, in leer, in gebruiken heerscht en altijd geheerscht heeft, zoo onvoorwaardelijk *waar* ware. Niet alsöf wij zulk eene dode eenvormigheid voor iets benijdenswaardigs hielden, maar slechts dewijl de Catholijke Kerk zelve zulk eene hooge waarde daaraan hecht en zich daarop beroemt, zoo mogen wij haar toch wel een bewijs voor deze bewering afvorderen. Doch nu kunnen wij geschiedkundig aanwijzen, dat het met deze algemeene eenvormigheid en gelijkheid binnen de Catholijke Kerk niet zoo letterlijk gesteld is, als hare vereerders het ons willen doen gelooven, en waarlijk tot *geluk* voor deze Kerk zelve is het zoo niet gesteld. Wat wij reeds vroeger opmerkten, moeten wij ook *hier* herhalen, de reformatorische rigting heeft zich ook *binnen* de Catholijke Kerk, schoon ook onder andere vormen dan in de Protestantsche Kerk, ver-toond, en ook hier nu eens op eene loffelijke, dan weder op eene mindere loffelijke wijze. Ook het *Catholicismus* heeft voortdurend de wet der beweegbaarheid, waaraan geene geschiedenis zich onttrekken kan, in zich ervaren en het behoort tot

de volledige ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus, dat wij zoowel deze bewegingen binnen de Catholijke Kerk, als ook in het gemeen het gedrag dezer Kerk tegenover het Protestantismus, nog wat nader beschouwen.

Eene volledige geschiedenis van het Catholicismus in al deszelfs bijzonderheden mag hier voorzeker niet verwacht worden, maar wel eene algemeene schets van het gedenkwaardigste in hetzelfde, opdat met het *tegenbeeld* ook het beeld zelf, dat wij ons van het Protestantismus ontwerpen willen, des te klaarder te voorschijn trede.

Onder de verschillende landen, welke met de Catholijke Kerk verbonden bleven, onderscheidt zich in den tijd, dien wij te beschouwen hebben, inzonderheid *een*, dat in zijne beweegbaarheid voor de geschiedenis der Catholijke Kerk eene nieuwe merkwaardige crisis daartelt, en dit is *Frankrijk*. Het tijdvak van LODEWIJK XIV is gelukkiger wijze niet alleen door de vervolging der Hugenooten bekend, maar ook door menige grootsche verschijnselen binnen de Catholijke Kerk. Terwijl het Catholijke *Duitschland* in dezen tijd bij het Protestantsche in geestelijke beschaving onbetwistbaar achterstond, onderscheidde zich daarentegen *Frankrijk* (dat moesten wij zonder nijd bekennen) door eene beschaving, die, schoon zij ook eenzijdig en ongenoegzaam was, toch altijd hare erkenenis verdient. Ja, de Fransche nationale beschaving had zelfs voor de Duitsch-Protestantsche, haren onmiskenbaren voorrang, voor zoverre het namelijk op het gebied van den *smaak*, de voorstelling, den redeneerkundigen vorm enz. betreft. Terwijl b. v. ook de betere en diepzinnige kanselredenaars der

Duitsch-Protestantsche Kerk van dien tijd een' slependen, met vreemde uitdrukkingen vermengden, langdradigen en gezwollen stijl hadden, prijken omstreeks denzelfden tijd in *Frankrijk* de BOURDALOUES, de MASSILLONS, de FLÉCHIERS, de BOSSUETS (*). Het is daarom wel der moeite waardig te zien, wat deze Gallikaansche Kerk in het tijdvak van LODEWIJK XIV in zich zelve daargesteld en hoe zij zich ten aanzien van het Protestantismus gedragen heeft.

Verschillende rigtingen hebben wij ook hier in oogenschouw te nemen: de eene, die zich meer als de apologetisch-conservative in den zin van aristocratische hierarchie, de andere, die zich meer als de polemisch-reformatorische in het gewaad van Augustinische gestrengheid doet kennen, en de derde, die zich meer in de stille bespiegeling, in het heiligdom des harten en van deszelfs inwendige openbaringen terugtrekt. Aan het hoofd der eersten zien wij een' man, dien zijne aanhangers zelfs in den rang eens kerkvaders verheven hebben en die aan den letterkundigen hemel van het tijdvak van LODEWIJK XIV als eene ster der eerste grootte licht, den grooten redenaar JACQUES BÉNIGNE BOSSUET. De tweede rigting vinden wij vooral in het Jansenismus vertegenwoordigd, of wanneer wij die aan personen verbinden wil, in St. CYRAN, ARNAULD en

(*) Wij spreken hier natuurlijk niet van den Christelijk-theologischen inhoud dezer predikatiën, wanneer de vergelijking met de Duitsche nogtans meest ten voordeele der laatsten uitvallen moest, maar alleen van den vorm, van de ronding, de classiciteit en sierlijkheid der uitdrukking, en dan moesten wij blind zijn, dezen voorrang niet te willen erkennen. Doch zelfs ware het ook onbillijk, ze naar derzelver inhoud als van weinig waarde te willen voorstellen, of dezelve alle Christelijkheid te willen ontzeggen.

PASCAL, en als vertegenwoordiger van de derde staat op het volkomenste FÉNÉLON daar, nevens eenen LA COMBE en de vrouw van GUYON. Laat ons eerst BOSSUETS karakter en zijne werkzaamheid wat nader beschouwen.

JACOBUS BENIGNUS (JACQUES BÉNIGNE) BOSSUET werd den 27sten September 1627 te *Dyon* geboren en door zijne in eer en aanzien staande ouders van zijne jeugd af aan de dienst der Kerk gewijd, en uit dien hoofde den Jezuiten ter opvoeding overgegeven. Hij studeerde te *Parijs* in de Godgeleerdheid en werd in het jaar 1652 doctor der Sorbonne. Door zijne schitterende, met het pronkgewaad der filozofie en der geleerdheid versierde welsprekenheid trok hij spoedig de bewondering van alle beschaafde lieden, voornamelijk aan het hof tot zich. De predikatie voor de vaste van het jaar 1666 en de adventspredikatiën van 1668 bezorgden hem in het jaar 1669 het bisdom van *Condom* (in *Gascogne*), gelijk hij dan ook door zijne lijkrede op den dood der koningin weduwe, evenals in het gemeen door de bloemen, die hij op de graven der grooten uitstrooide, zich *in die mate* den roem van een sierlijk redenaar verwierf, als zulks het eenvoudig karakter des Evangelies naauwelijks gedooft. Kort na zijne verheffing tot bisschop van *Condom* werd hij opvoeder van den dauphin, en in het jaar 1681 bezorgde hem de gunst des konings het in de nabijheid van *Parijs* gelegen bisdom van *Meaux*. In snelle opvolging werd hij met nog andere geestelijke en wereldlijke eereposten overladen. Hij werd hofprediker (aalmoezenier) der dauphine, later van de hertogin van Bourgondië, ook lid van den staatsraad en der ko-

ninklijke akademie. Eindelijk verwierf hij door zijne inleiding in de wereldgeschiedenis eenen even hoogen roem als door zijne predikatiën en stierf als een grijsaard van 77 jaren den 12^{den} April 1704 te *Parijs*. Men heeft BOSSUET menigmaal een *hoftheologant* genoemd en daardoor zijn wezen en karakter niet kwalijk afgeteekend. Doch men zoude onregt doen met deze uitdrukking eene volstrekt kwade voorstelling te willen verbinden. Aan eene edele rigting van den geest, aan zedelijke kracht, die het heerschend bederf met waardigheid tegentrad, ontbrak het den grooten BOSSUET niet, en zijn vrome ijver, dien hij bij onderscheidene gelegenheden betoonde, had zijnen wortel gewis niet alleen in de ingenomenheid met zich zelven of de geestelijke heerschzucht, ofschoon hij door deze hartstogten hier en daar beneveld mogt worden. Daarentegen aan die regte eenvoudigheid en zuiverheid des harten, die de Heer van de zijnen verlangt, aan die kinderlijkheid, waaraan het hemelrijk vooruit beloofd is, schijnt het den hoog verheven bisschop ten eenenmale ontbroken te hebben, hetwelk inzonderheid in zijne zamenvoeging met zijn tegenbeeld FÉNÉLON blijken zal. — Dat BOSSUET een huichelaar geweest zij, dat hij datgene zelf niet geloofd hebbe, wat hij in zijne predikatiën en schriften voordroeg (zooals VOLTAIRE hem beschuldigt), wie kan dit beweren, zonder zich zelven aan het verwijt van een liefdeloos en aanmatigend oordeel bloot te stellen? Doch dat hij bij de geslepenheid en buigzaamheid van zijnen geest zich naar het geloof zijner Kerk zich juist zoo wist te schikken, als het de toenmalige sierlijke beschaving scheen te verlangen, dat straalt voorzeker in zijne schriften,

zoo ver ik ze kenne, door. Voor ons doel moge het bijzonder ter regte plaatse zijn, de wijze, waarop hij het Catholijk geloofstelsel tegen het Protestantsche zocht te verdedigen en de vereeniging der Kerk te bewerken, wat nader te leeren kennen. Zulks geschiedde in zijn geschrift: *Exposition de la doctrine de l'église Catholique sur les matières de controverse*, dat hij nog als bisschop van Condom in het jaar 1671 vervaardigde, en hetwelk, tot verscheidene malen herdrukt, ook door de leden van beide Kerken zeer verschillend is beoordeeld geworden.

Reeds wat de buitenzijde van dit geschrift betreft, verraaft het overal den man van beschaving, van geest en smaak. Terwijl de Duitsche twistschriften van beide partijen uit dezen tijd door eene wanstaltige ruwheid, door eene vervelende wijdloopigheid en door dogmatische overdrijvingen zich onderscheiden, beveelt zich het geschrift van BOSSUET iederen lezer aan door deszelfs netheid en ronding, door de sierlijkheid van stijl en uitdrukking en door eene zekere gematigdheid en Fransche wellevendheid, die ook ten aanzien van den vijand met alle mogelijke kiesheid in acht genomen wordt. Terwijl anders de kampvechters van beide zijden hun vernuft in het uitvinden van nieuwe scheldwoorden ter aanduiding hunner vijanden uitputteden, vergenoegt zich BOSSUET voortdurend met de beleefde aanspraak: *Messieurs de la religion prétendu réformée*, achter welke zich eene wel is waar fijne ironie verborg. Hij schrijft ook den vijanden waarheidsliefde, billijkheid, gezond verstand en een' zin voor vroomheid toe, en geeft zich alle moeite, hun te bewijzen, dat hun afkeer van de Catholijke leer op een bloot

misverstand rust. Maar nu juist *hierin* moet de eerlijkheid en opregtheid in de *zaak* voor de wellevendheid en buigzaamheid in den *vorm* niet zelden wijken, zoo dat wij ten laatste toch bij de ruwere Duitsche polemieek er beter aan zijn, dan bij die fijngesponnen dialectiek, waarbij ons niet zelden de angst bekruipt, of niet in den *honing* der zoete rede eenig geheim vergift verborgen ligt? Of de schrijver zich zelven misleid, of hij tot wegneming van eigen twijfel het Catholicismus geidealiseerd heeft, dan of het een opzettelijk goochelspel, tegenover de Hervormden geweest is, laat ik daar, ofschoon het moeilijk is te gelooven, dat het BOSSUET aan scherpzinnigheid zou ontbroken hebben, om de naaktheid zijner bewijzen en het verschil van zijn stelsel met het *Roomsch-Catholijke* in te zien. Het is het beste, ons zelven nader met zijn gedrag bekend te maken. BOSSUET gaat in zijn geschrift van de onderstelling uit, dat de Protestanten met de Catholijken in de hoofdzaak overeenstemmen en dat de scheuring alleen door misverstand nog langer wordt onderhouden. De Catholijke Kerk maakt evenals de Protestantsche *God* tot het eenig voorwerp van aanbidding: want dat de Catholijken de heiligen en de beelden aanbidden, is eene beschuldiging, welke de Trentsche leer niet verdient. De heiligen in den hemel, zegt BOSSUET, zijn slechts onze voorbidders op dezelfde wijze als de geloovigen op aarde. Wilden wij de voorbede der heiligen verwerpen, zoo moesten wij ook de voorbede onzer medechristenen in dit leven verwerpen, welke toch het Evangelie aanprijst en die ook de Protestanten aannemen. Onze eigenlijke middelaar en hoogepriester blijft voorzeker

CHRISTUS alleen, die door zijne gebeden onze voorspraak is bij den Vader, maar zoomin *zijne* verdienste daardoor te kort gedaan wordt, wanneer op aarde een levende broeder voor den anderen bidt, zoomin kan ook zijne verdienste daardoor te kort gedaan worden, wanneer in den hemel een reeds meer volmaakte broeder voor ons die voorbêde verrigt. — BOSSUET stelt alzoo de heiligen der Catholijke Kerk in ééne lijn met de geloovigen op aarde; maar juist daardoor vervalscht hij de Catholijke Kerkleer, welke uitdrukkelijk zegt, dat de *heiligen* en hunne gebeden God *aangenamer* zijn, dan de menschen en hunne gebeden (*). Evenzoo willekeurig beperkt hij de voorstelling van de wetenschap, welke de heiligen bezitten zouden, wanneer hij zegt, dat het nog nimmer een' Catholijk ingevallen is te beweren, dat de heiligen onze behoeften uit zich zelve *kennen*; dat men veeleer aannemen moet, dat God ze hun telkenmale eerst door engelen of anders door eene onmiddellijke openbaring te kennen geeft. Deze verklaring is die van BOSSUET, maar niet die van het Trenter Concilie, dat ten minste *daarover* zwijgt (†). — Dat dit concilie verder de vereering der beelden niet als eene volstreckte aanbidding van dezelve beschouwd wil hebben, is voorzeker waar, doch ook *hier* zocht BOSSUET ware het mogelijk den zin van het concilie te verzwakken. Hij gaat al die legenden van wonderdadige beelden en reliquiën voorbij, welke juist eene zoo rijke bron van het bijgeloof aan de eene en van den eigenbaat

(*) Volgens de uitspraak van het concilie van *Trente*, die BOSSUET zelf aanhaalt p. 21. (Volgens de uitgave van PAR. 1686. 12.)

(†) Vergel. daarover de 25ste zitting (naar de Duitsche overzetting van EGLI, *Lucern* 1825. 4. 314. ff. en de 22e zitting, kanon 6. Aldaar S. 246.

aan de andere zijde geworden zijn, en ziet in de reliquiëndienst niets anders, dan eene menschelijke gewoonte, om de nagedachtenis van geliefde personen door het bewaren van zulke uitwendige teekenen te vereeren. Ja, daar het concilie zelf deze dienst der heiligen en der beelden alleen *goed* en *nuttig*, niet *noodzakelijk* genoemd³ had, zoo geeft BOSSUET niet onduidelijk te verstaan, dat de Catholijke Kerk aan deze dingen geene zoo groote waarde hecht en dat men elkander daarover bij eenige billijkheid spoedig verstaan zal. Even zoo ligt stelt het de welsprekende en bedreven bisschop bij de vereffening van het hoofdverschil der beide Kerken ten aanzien van de *leer der regtvaardiging*. De Catholijke Kerk, beweert hij, leidt zoo goed als de Protestantsche alle heil van CHRISTUS af, en wanneer zij aan de goede werken ook eenige waarde hecht, zoo moest men bedenken, dat de goede werken zelve weder een werk van CHRISTUS waren, hetwelk hij in de geloovigen voortbrengt. God vergeeft ons de zonden voorzeker alleen om CHRISTUS wille; maar deze vergeving was eene dubbele, de eene onvoorwaardelijk, die wij bij den Doop ontvangen (de vergeving, die zich tot de erfzonde bepaalt), de andere voorwaardelijk, die ons voor werkelijk begane zonden ten deel valt. Hier had het nu den Verlosser behaagd, de vergeving der zonden, die wij Hem *alleen* te danken hebben, aan zekere oefeningen en verrigtingen te verbinden, welke Hij van ons verlangt; *van daar* de noodzakelijkheid van genoegdoende werken van den kant der geloovigen, welke de Kerk het regt had voor te schrijven. Van deze vooronderstelling uitgaande regtvaardigt BOSSUET ook de leer van het vagevuur,

daar de afgescheidene zielen ook na den dood nog de hun opgelegde boetedoeningen te ondergaan hadden, waarvan zij echter door gebeden en offers bevrijd konden worden, dewijl de aflaten, welke de Kerk het regt had den levenden te vergunnen, zich ook tot de dooden uitstrekten. Wijselijk zocht hier BOSSUET elke aanstootelijke voorstelling van het vagevuur af te weren, door te verklaren, dat de Kerk omtrent de natuur van dit vuur niets bepaald had. Doch al die boetedoeningen, aflaten enz. zijn opgesloten in de verdienste van CHRISTUS en rusten op dezelve, zoodat zij, wel verre van die te verminderen, dezelve in de oogen der geloovigen verhoogden, gelijk de vruchten des booms den boom zelve tot eer verstreken. Hierin geeft eigenlijk BOSSUET niets nieuws, iets dergelijks had de Catholijke Kerk altijd geleerd; maar met al hare theorie had zij nimmer vermogt, de *practijk* zelve te veranderen, die toch maar al te handtastelijk de grofste werkheiligheid en de uitwendigheid in zedelijke dingen voorstond.

De meeste moeite geeft zich BOSSUET in de leer van de Sakramenten en inzonderheid in de leer van het misoffer, dat hij met regt als het middelpunt der Catholijke leer beschouwt, en wij moeten toestemmen, dat wat hij ter verklaring van deze verborgenheid bijbrengt, geestig en geheel geschikt is, om de verbeelding aangenaam te streelen, waarbij wij dan voorzeker van alle verdere Bijbelsche-theologische bevestiging der leer moeten afzien. De Catholijke Kerk, welke zich aan de werkelijke opvatting der instellingswoorden houdt, zegt BOSSUET, gelijkt met hare leerstelsels en instellingen aan den wandelaar, die zich op den grooten weg bevindt,

en het ware dwaas, zoodanig een te vragen, waarom gaat gij dezen weg? Veeleer moeten *diegenen* rekenschap geven, welke van den grooten weg afwijken en eigenwillig voetpaden inslaan, die in plaats van de letterlijke eene figuurlijke beteekenis voorstaan. CHRISTUS heeft zich in het Avondmaal zelf voor ons geofferd en Hij wil, dat wij voortaan, tot een levendig getuigenis hieromtrent, van dit offer vleesch eten zullen. God had den Joden in het Oude Testament verboden, van het offer te eten, dat voor hunne zonden aangebragt werd, om hun aan te duiden, dat de ware verzoening voor de zonde niet in het gebod ligt, noch in het bloed der dieren. Maar daar nu door CHRISTUS de ware verzoening vervuld is, zoo moeten wij ook dat offer als eene *werkelijke* spijs in ons opnemen. Even zoo had God den Joden het gebruik van het bloed verboden, maar wij moeten het bloed van CHRISTUS drinken ten teeken, dat het Oude Verbond voor het *nieuwe* geweken is. Doch om ons de vrees te benemen, die wij bij het werkelijk eten van het ligchaam van CHRISTUS en bij het drinken van zijn bloed ondervinden zouden, wanneer deze in hunne wezentlijke gedaante voor onze zinnen traden, heeft God, uit aanmerking van onze zwakheid, het ligchaam en bloed des Heeren ingekleed in den vorm van eene aardsche spijs en van een' aardschen drank, zonder echter de wezentlijkheid van het ligchaam en bloed zelve te vernietigen. Zulk een wonder behoeft ons evenmin te verwonderen, als wanneer CHRISTUS kranken geneest, of dooden opwekt, of zonden vergeeft door een enkel woord. Om nu de Protestanten voor dit gevoelen te winnen, gaat BOSSUET ook hier weder van het overeenstemmende

van alle drie geloofsbelijdenissen uit en zoekt te toonen, hoe de consequente achtervolging van dit overeenstemmende noodwendig tot het Catholijke gevoelen leiden moet. Alle drie geloofsbelijdenissen erkennen toch, dat CHRISTUS in het *Avondmaal* tegenwoordig is; de Gereformeerden wel is waar nemen slechts eene geestelijke tegenwoordigheid aan; maar die geestelijke tegenwoordigheid van een *ligchaam* is eene tegenstrijdigheid, die de Lutherschen met regt vermijden, daar zij eene *werkelijke* tegenwoordigheid van het ligchaam voorstaan. Doch de Lutherschen blijven ter halver weg staan, terwijl de Catholijke Kerk het wonderbare tot het uiterste punt drijft en alzoo daaraan eerst regt verschaft. In het gemeen roemt BOSSUET zeer op het *consequente* van het Catholijk leerbegrip. Volgens *hem* bestaan er slechts twee wegen, de weg van het zich gelijk blijvend ongeloof en die van het zich gelijkblijvend geloof. Den laatsten vervolgt de Catholijke Kerk, die zich streng aan het gezag houdt, zonder met de menschelijke rede te onderhandelen, den laatsten vervolgen de ongelooovigen, die zich slechts aan de rede houden en het gezag versmaden. Een middelweg bestaat er niet en daarom blijft ook het Protestantismus niets over, dan *of* zich geheel in de armen van het ongeloof te werpen, *of* in den schoot der Catholijke Kerk terug te keeren.

Zulk een beslissend *of of*, met alle kracht van welsprekendheid ondersteund, moest voorzeker groote uitwerking bij diegenen doen, die zich meer door de kracht van een begaafden geest lieten overreden, dan dat zij het geduld zouden gehad hebben om het werk des onderzoeks rustig op zich te

nemen. Zoo zou voornamelijk de groote veldheer TURENNE door het geschrift van BOSSUET weder voor de Catholijke Kerk gewonnen zijn geworden. En inderdaad bestaat er veelligt geen kunstgreep, die meer vermag, dan het onvoorwaardelijk voorstellen van tegenstellingen, en het streng vasthouden der gevolgen, die men uit dezelve trekt, zoodat men den vijand geen andere keus laat, dan tusschen deze beide te kiezen en hem zoekt te overreden dat er volstrekt geen derde bestaat. Deze beslissende handelwijze is altijd zeer bedriegelijk voor het bloot combinerend verstand en op dit Godsdienstig gebied is reeds veel misbruik daarmede gedreven geworden. Doch het zal den dieperen blik van den Godsdienstigen onderzoeker *nimmer* bedriegen; want deze weet, dat juist dat derde, hetwelk men verlooquent, doch dat niet door een mechanisch denkproces gevonden kan worden, maar zorgvuldig van de bedekselen der dwaling ontdaan en als door een onmiddellijk instinct gevoeld, door een' gelukkigen greep aangegrepen worden moet, de eigenlijke waarheid is, die zich achter de drogredenen der strijders, als de zon achter de nevelen, verbergt. Voor het overige leed het geschrift van BOSSUET ook beduidenden tegenspraak. Hoe buigzaam anders de Jezuiten zich toonden in het schikken naar vreemde Godsdienststelsels, zoo verhieven toch juist eenige Godgeleerden uit deze orde, als voornamelijk de beroemde MAIMBOURG, hunne stemmen tegen BOSSUETS vertoog, schoon zij ook sluw genoeg zijn persoon zochten te verschoonen. — Met regt toonde MAIMBOURG, hoe deze bemiddelingsproef noch de eene noch de andere partij bevredigde en maakte op het gevaar opmerkzaam, dat de Catholijke leer zelve

VI. I

bij deze willekeurige uitleggingen liep. Van den anderen kant voorzeker bezorgde ook weder de stelling van BOSSUET hem den bijval van aanzienlijke prelaten en kardinalen en zelfs paus INNOCENTIUS XI gaf in twee brieven zijn welgevallen te kennen (*).

Van de Protestantsche zijde ontbrak het insgelijks niet aan wederleggingsproeven, ofschoon het merkwaardig blijft, dat drie van de mannen, die tegen BOSSUET opgestaan waren, naderhand echter tot de Catholijke Kerk overgingen (†), en zoo het volslagendst getuigenis van het overwigt huns vijands afleiden.

Gewigtig is ook nog, de betrekking, waarin de beroemde LEIBNITZ tot BOSSUET gestaan en het oordeel, dat hij over zijne bemiddelingsproeven geveld heeft, nader te leeren kennen.

LEIBNITZ, op wiens persoon en wijsgeerige gevoelens wij nog later zullen terugkomen, had, even als vóór hem CALIXTUS, insgelijks zich de moeite gegeven, de vereeniging der Kerk te beproeven, en dit streven bragt hem ook met BOSSUET in aanraking.

Wij moeten den draad dezer vereenigingsproef hier weder opvatten, om de stelling van den Duitschen wijsgeer tot den grooten Franschen bisschop daarnaar te kunnen waarden. LEIBNITZ leefde van het jaar 1676 aan het Brunswijksch-Hanoversche hof. Omstreeks dien zelfden tijd beijverde zich

(*) De gezamentlijke actenstukken zijn geplaatst voor de uitgave, waarvan ik mij bediend heb.

(†) Zie SCHRÖCKH VII, S. 282. Het waren BRUEYS, LA BASTIDE en ROGIER.

inzonderheid keizer LEOPOLD door den bisschop van *Weenersch Neustadt*, CHRISTOFFEL ROJAS (ROXAS) DE SPINOLA, een geboren Spanjaard, de Duitsche hoven te bewegen, om tot de Catholijke Kerk terug te keeren. Met keizerlijke volmagten voorzien, reisde SPINOLA 20 jaren lang bij de verschillende hoven rond en liet zich ook met aanzienlijke Godgeleerden en predikers in gesprekken in. Een bijzonder gevolg beloofde hij zich bij het genoemde Brunswijksche hof, waar de Luthersche abt MOLANUS van *Loccum*, wien de onderhandelingen met hem van den kant der beide regerende vorsten JOHAN FREDERIK (*) en ERNST AUGUST opgedragen waren, tot toegevendheid jegens de Catholijken zeer geneigd scheen. Inderdaad zocht ook SPINOLA den overgang der Protestanten door menigvuldige vergunningen zoo gemakkelijk mogelijk te maken, waarbij hij intusschen plomper te werk ging, dan de fijne BOSSUET. Deze moest nu, evenals ook LEIBNITZ, mede in de zaak der vereeniging betrokken worden, daar beiden partijen aan het oordeel van zulke groote mannen zeer veel moest gelegen zijn. Reeds vroeger had nu LEIBNITZ uit eigen beweging met den dichter PELISSON (denzelfden, dien de proselietenkast in beweging bragt) brieven over dit onderwerp gewisseld en diezelfde briefwisseling zette hij, op last van zijnen vorst, na PELISSONS dood met BOSSUET voort. Men heeft LEIBNITZ beschuldigd, dat hij ten aanzien van zijnen vijand eene te groote toegevendheid bewezen, dat hij eene geheime ingenomenheid met de Catholijke Kerk verraden had, ja zelfs in

(*) Deze was in het jaar 1651 reeds Catholijk geworden, zie Voorl. D. V. bl. 476.

het geheim tot dezelve overgegaan was en vele Catholijken hebben tot op den huidigen dag zich daar veel op laten voorstaan; voornamelijk was in nieuwere tijd veel spraak van een nagelaten handschrift van LEIBNITZ (*) ten voordeele van het Catholicismus; doch het is nog in het geheel niet bewezen, dat dat geschrift, hetwelk LA MENNAIS voor 20 jaren met grooten triomf openbaar maakte, werkelijk de leer van LEIBNITZ behelst, en bovendien hebben wij zoo vele andere beslissende uitdrukkingen van LEIBNITZ, welke toereikend zijn, om dit vermoeden ter zijde te stellen. Voorzeker dacht LEIBNITZ over menige geschilpunten gematigder dan de groote hoop der algemeene wederleggende Godgeleerden, maar hij wist wel hoe ver hij in het toegeven te gaan had, en toen BOSSUET hem met zijn aartsbischooppelijk gezag overbluffen wilde, toonde hij zich ten minste als Duitsch Protestant. »Ik antwoordde hem,» zegt hij zelf, »met nadruk en vastheid en nam een' even hoogen toon aan als hij, om hem te toonen, dat ik, hoe groot een controversist hij ook ware, zijne fijne kunsten te goed kende, om door dezelve verrast te worden.» — »Men heeft somwijlen van mij (zegt hij verder) geloofd, dat ik eene groote neiging tot de Roomsche Kerk had, dewijl ik zekere meeningen van hare leeraars tegen de overdrevene beschuldigingen der onzen niet geheel onaannemelijk verklaarde. Doch toen men verder gaan en mij overreden wilde, dat ik op hunne zijde komen moest, heb ik hun wel getoond dat ik daarvan verre ver-

(*) *Systema theologicum Leibnitii*. Zie daarover THOLUCKS *literarischen Anzeiger* 1833. No. 62.

wijderd was!" En insgelijks oordeelde hij dan ook over het besproken boek van BOSSUET alzoo, dat hij wel de schoonheid en kracht van uitdrukking daarin bewonderde, maar ook beleet, dat wanneer hij als beoefenaar der logica en wiskunde de daarin ontwikkelde gronden begon te toetsen, hem deze weder onder de handen verdwenen en hij *datgene* daar niet in bewezen vond, wat er in bewezen moest worden.

Nog in een ander geschrift zocht BOSSUET het Protestantismus te bestrijden, in zijne geschiedenis der *veranderingen van het Protestantsch leerbegrip*. Deze veranderingen, welke de Protestantsche leer voorzeker in het bijzondere ondergaan had, moesten een bewijs zijn van de onwaarheid van het geheel. Doch wij beweren, dat deze veranderingen in den aard van het Protestantismus liggen en behoeven ons alzoo in geene verdere verklaring in te laten.

Daar wij nu BOSSUET van de eene zijde als verdediger der Catholijke leer hebben leeren kennen, zoo mogen wij hem toch niet als een' onvoorwaardelijk vasal van den paus beschouwen. Veeleer leefde ook in BOSSUET, schoon ook geen protestantsch, echter een protesterend element, dat zich in de verdediging van de vrijheden der Gallikaansche Kerk, tegenover de Roomsche Curie, openbaarde (*).

Zoo zeer namelijk LODEWIJK XIV de Hugenooten vervolgde en daardoor een goed bewijs van Catho-

(*) Het was hetzelfde *aristocratische* beginsel, dat reeds vóór de Hervorming in eenen D'AILLY en GERSON op het concilie van *Constance* den paus aan de eene zijde, even als den Hervormingsijver van HUSS aan de andere zijde tegentrad.

licismus meende te geven, zoo zeer zocht hij zijne wereldlijke magt volkomenheid, tegenover de aanmatigingen van *Rome*, te handhaven en hierin ondersteunde hem BOSSUET, die de onderwerping aan de landsheeren verder dreef, dan de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid jegens den paus het eenen orthodoxen kerkvorst scheen toe te laten. De pausen INNOCENTIUS X, ALEXANDER VII, CLEMENS IX (*) en X, hadden in de staatkunde het Spaansche belang, ten spijt van het Fransche, behartigd en daardoor den toorn van LODEWIJK opgewekt. Deze wreekte zich daarover door onophoudelijk inbreuk te maken op de geestelijke magt. Eigenmagtig trok hij geestelijke goederen in, onderdrukte de eene of andere orde en belastte de inkomsten der Kerk op verschillende wijzen. Nu vond hij eindelijk aan paus INNOCENTIUS XI een' magtigen, en wij mogen wel zeggen een' waardigen vijand. INNOCENTIUS uit den huize Odeschalchi van Como, die tot in zijn 25ste jaar, de krijgskundige loopbaan gevolgd en eerst later zich aan de dienst der Kerk gewijd had, geraakte in September des jaars 1676 op den stoel van PETRUS. Hij behoorde tot die pausen, welke door ingetogenheid en gestrengheid het pauselijk gezag op de zedelijke grondslagen zocht terug te brengen, waarvan misdadige voorgangers het hadden nedergeworpen. Den roofzuchtigen koning stelde hij daarom eenvoudig zijne Apostolische waardigheid tegenover; driemaal herhaalde hij aan hem de vermaning, de vrijheden der Kerk niet aan te tasten. Doch toen deze geen gehoor gaf, verklaar-

(*) Schoon ook niet deze zelf, echter degenen die hem omringden, zie RANKE, *geschichte der Päpste* III, S. 160.

de hij alle middelen te zullen gebruiken, die God in zijne hand gesteld had. » Geen gevaar, geen storm zou hij daarbij vreezen, in het kruis van CHRISTUS alleen zag hij zijnen roem (*).”

LODEWIJK deed daarentegen in het jaar 1681 zijne geestelijkheid op eene Synode te *Parijs* bijeenkomen. De vergaderde aartsbisschoppen en bisschoppen, vijf en dertig in getal, en even zoo veel afgevaardigden van den tweeden rang, deden in den geest des konings uitspraak en stelden bij deze gelegenheid de beroemde vier artikelen op, welke onder den naam van de vier grondregelen der Gallicaansche geestelijkheid bekend zijn. De drie eerste waren niet nieuw. Zij betroffen de onafhankelijkheid der wereldlijke magt van de geestelijke, de opperheerschappij van een concilie boven den paus en de onschendbaarheid der gebruiken en gewoonten van de Gallikaansche Kerk. Doch de vierde regel was stouter dan de overigen, daar dezelve, openbaar in tegenspraak met de tot hiertoe bestaande gevoelens van het Catholicismus, ook het geestelijk gezag van den paus beperkte; want er werd dus vastgesteld: » Zelfs in vragen des geloofs is de beslissing van den paus niet onverbeterlijk zonder de goedkeuring der Kerk.” Aan deze grondregelen had inzonderheid BOSSUET aandeel, ja, hij vervaardigde op last des konings nog eene uitvoeriger verdediging dezer grondregelen. Doch het bleef niet bij woorden en betoogen. Op die zelfde grondregelen steunende, bezette veeleer *Frankrijks* gewapende magt het graafschap *Avignon* en rukte, nadat de strijd zich nog verder ver-

(*) RANKE t. a. p. S. 463.

wikkeld had (*), tot *Rome* toe voort. » Zij komen met ros en wagen, » zeide de onverschrokken paus, » doch wij zullen wandelen in den naam des Heeren (†).» INNOCENTIUS weck geen voet breed en bleef het stelsel van *Rome* en zijne eigene grondstellingen getrouw tot zijnen dood toe (1689). Eerst onder zijne opvolgers, ALEXANDER VIII en INNOCENTIUS XII, werd de betrekking tusschen *Frankrijk* en den Roomschen stoel trapswijze hersteld.

Wij weten inderdaad niet, of wij in het gegeven geval over BOSSUETS Protestantismus ons verheugen moeten. Het bemoeijen van de wereldlijke magt met geestelijke dingen, gelijk LODEWIJK het beproefde, vindt wel is waar eene analogie in bijzondere gedeelten der geschiedenis van het Protestantismus (het heeft veel overeenkomst met het gedrag van HENDRIK VIII), maar zulks behoort waarlijk niet tot de lichtzijde van hetzelfde, vooral wanneer wij aan LODEWIJKS persoon denken, bij wien de Kerk gewis minder verzorgd was, dan onder de bescherming van eenen INNOCENTIUS. De verwisseling der geestelijke suprematie tegen de wereldlijke despotie was zeker geen winst, waarover zich *Frankrijk*, of waarover zich zelfs het Pro-

(*) Dit geschiedde inzonderheid door den strijd over de zoogenaemde *vrijheid van inkwartiering* (*franchise*, Ital. *franchigia*). Volgens een oud gebruik dienden namelijk de woningen der vreemde gezanten te *Rome* voor misdadigers enz. tot schuilplaatsen. INNOCENTIUS, wien het om strenge orde en handhaving van het regt in den Kerkelijken Staat te doen was, kon en wilde dit misbruik niet langer dulden, doch *Frankrijk* zich een vermeend voorregt niet laten ontnemen, waarvan echter de andere mogendheden vrijwillig afstand deden. LODEWIJK zond daarom in 1687 den marquis van LAVARDIN naar *Rome* en ondersteunde hem met de bovengenoemde krijgsmagt.

(*) RANKE t. a. p.

testantismus had mogen verblijden, dat aan LODERWIJK en zijne dragonders een veel geduchter vijand had dan aan de pausen van dien tijd (*).

Van een veel verblijdender, schoon ook niet volkomen bevredigende zijde verschijnt ons het protestantsch element binnen de Catholijke Kerk in het *Jansenismus*, tot welks geschiedenis wij overgaan.

Van uit de *Nederlanden* kwam de strijd in *Frankrijk*. CORNELIUS JANSEN (†), professor in de Godgeleerdheid te *Leuven*, naderhand bisschop van *Yperen*, was door de aanhoudende en naauwgezet-

(*) Gewigtig zijn mij daarom de woorden van een' nieuwen schrijver voorgekomen, die hetzelfde gevoelens nog bepaalder dus uitsprekt: » De geheele tegenwoordige ondergang der Catholijke geestelijkheid in *Frankrijk*, zoowel als de vervreemding des volks van de Godsdienst, rust op twee punten: op de onmiddellijke vereeniging der hoogere geestelijkheid en hare afhankelijkheid van een despotiek hof, dat schier door matressen geregeerd werd, en op de onderdrukking der Gereformeerde Kerk." Dr. HERMAN REUCHLIN, *Geschichte von Port-Royal; der Kampf des reformirten und des jesuittischen Katholicismus unter LUDWIG XIII und XIV.* 4 Bd. Hamb. 1839. 8. — Het spijt mij zeer, deze diepgaande en ook over verwante takken zich grondig verbreidende monographie eerst na de voltooiing der mondelijke voordragten tot mijne leering mij te hebben kunnen ten nutte maken en zie mij daarom genoodzaakt, ook bij de uitgave van het handschrift meest slechts in aanmerkingen daarop terug te komen en slechts weinig in den tekst daarnaar te kunnen aanvullen en vermelden. De mede aangekondigde beschrijving van *Port-Royal* van SAINTE-BEUVE is mij nog niet onder het oog gekomen.

(†) Geboren in het jaar 1585. De naam is volgens eene thans nog op de kusten der Noordzee verbreide gewoonte zamengesteld uit *Jans* zoon. Zijne geboorteplaats is het dorp *Acquoi* in het Hollandsch graafschap *Leerdam*. De Jezuïten beweerden, dat de ouders van JANSEN Gereformeerd geweest waren, terwijl de Jansenisten en de meer onpartijdigen de Catholiciteit zijner familie staande houden. REUCHLIN t. a. p. S. 304.

te beoefening van den heiligen AUGUSTINUS tot de overtuiging gekomen, dat de leer van dezen kerkvader omtrent de genade en den vrijen wil onder de handen van deschoolsche Godgeleerden op velerlei wijze was verminkt geworden, waarom hij zich geroepen achtte, deze leer, aan welker onderzoek hij zijn half leven gewijd had (*), weder in hare geheele gestrengheid, zonder te zien op de gevolgen, voor te dragen, waarin de Protestanten (met name de Gereformeerden) dezelve reeds sedert de dagen van LUTHER en CALVIJN gewoon waren voor te stellen (†). Het geschrift van JANSEN verscheen eerst na zijnen dood, in het jaar 1640 (§), en maakte groot opzien. Voor alle andere Catholijke Godgeleerden traden de Jezuïten tegen JANSEN en zijne leer op en overreedden den toenmaligen paus URBANUS VIII, onderscheidene stellingen van dezelve te veroordeelen. De zaak werd spoedig partijzaak, bijzonder in *Frankrijk*, waar een jeugd- en akademievriend van JANSEN, JOHANNES DU VERGIER DE HAURANNE (**), abt van

(*) Hij had in een tijdvak van 22 jaren AUGUSTINUS niet minder dan tienmaal geheel en deszelfs werken tegen de Pelagianen dertigmaal gelezen, en den heilige zelven dikwijls onder tranen om zijnen bijstand gesmeekt (een psychologische tegenhanger tot MELANCHTON bij het vervaardigen der Augsburgsche Confessie !)

(†) Daarom maakten ook de Jezuïten op den naam Jansenius het anagramma: *Calvini sensus in ore*. REUCHLIN S. 337.

(§) *Cornelii Jansenii, Episcopi Iprensis, Augustinus, sen doctrina S. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina, adversus Pelagianos et Massilienses*. III. Eene beschrijving van het werk vindt men bij REUCHLIN S. 345 ff. en Beil. VII.

(**) » Den bijnaam *Hauranne*, de goedige, weldadige, had zijn grootvader tijdens een hongersnood door ondersteuning der noodlijdenden verworven. » » Gelijk men weet is tegenwoordig een der eerwaardigste staatkundige karakters van *Frankrijk* een DU VERGIER DE HAURANNE, gelijk het in het gemeen opmerkelijk voor het tegenwoordig

het Benedictijnerklooster van *St. Cyran*, de studiën en de grondbeginselen van zijnen vriend deelde, en om wien zich spoedig een kring van mannen sloot, die door hooge deugdelijkheid hunner gevoelens, door den ernst hunner vroomheid, als ook door hunne grondige wetenschappelijke vorming geroepen schenen, een nieuw leven in de Catholijke Kerk te verwekken en aan de pogingender Jezuiten een vasten dam tegenover te stellen. Het vereenigingspunt dezer mannen en ook der hun gelijkgezinde vrouwen werd spoedig het vrouwelijk Cistercienserklooster *Port-Royal des Champs* nabij *Versailles*, en later het nieuwe *Port-Royal* te *Parijs* zelve, waarheen het klooster verplaatst werd (*). De voornaamste leden van het genootschap waren behalve den genoemden abt van *St. Cyran* de abdis van *Port-Royal* JACQUELINE MARIE ANGELICA ARNAULD en haar broeder ANTON ARNAULD, met nog andere leden dezer familie (†), verder PETRUS NICOLE, ANTON LE MAITRE, DE SACY, PASCAL, TILLEMONT, QUESTNEL, de beroemde RACINE en nog andere uitstekende mannen. Alle dezen werden onder den naam van *Jansenisten* begrepen en als eene partij verketterd, die in het geheim met de *Calvinisten* heulde. De beschuldiging was intusschen slechts in zooverre gegrond, als werkelijk de leer der Jan-

tijdvak is, dat de oude parlementaire namen van BIGNON, PASQUIER, MOLE' wederom onder de gewigtigste genoemd worden." Woorden van REUCHLIN, S. 307.

(*) Echter werd ook weder *Port-Royal des Champs* een toevlugtsoord voor de leden van het genootschap (Eremiten). Zie REUCHLIN.

(†) Zie de stam-tafel en uitvoerige geschiedenis van dezelve bij REUCHLIN.

senisten met die der Calvinisten, met betrekking tot de verkiezing en wat daarmede in verband staat, in de hoofdzaak overeenstemde (*); in andere leerstukken daarentegen, als b. v. in de leer aangaande de Kerk en het Sakrament der mis hielden zich de Jansenisten streng aan de Catholijke voorstelling en deden zich zelfs tevens als hevige tegenstanders der Protestanten kennen. Zij waren en bleven alzoo Catholijken, alleen met dit onderscheid, dat zij de leer der genade in hare geheele strengheid voorstelden en tegen de ruime zedekunde der Jezuiten eene ernstige strenge zedelijkheid, welke aan die der Duitsche Piëtisten doet denken, overstelden. Van *deze* zijde verdienen zij als Catholijke Protestanten aangemerkt en in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus als een tegenbeeld beschouwd te worden, dat tot belangrijke vergelijkingen leiden kan. In de geschiedenis van den uitwendigen strijd en van de bijzondere personen kunnen wij ons hier niet te diep inlaten. Ik breng slechts enkele dingen in het midden. De bewegingen hadden nog onder RICHELIEU haren aanvang genomen. De abt van St. *Cyran* werd wegens zijne leer en onomkoopbaarheid op bevel van den kardinaal in de gevangenis te *Vincennes* geworpen, maar ook van uit den kerker zette hij zijne werkzaamheid in het leeren en bekeeren voort. Zijn geloofsstelsel was als dat van zijnen vriend JANSEN het Augustijnsche. Alle heil verwachtte hij van de genadewerkingen Gods

(*) De kleinere dogmatische verschillen ten aanzien van de leer der regtvaardiging enz. verdwijnen bij eene wat algemeener beschouwing.

in het binnenste. » Wanneer God eene ziel redden wil, » zeide hij, » zoo vangt hij inwendig aan. Is het *hart* slechts eenmaal veranderd, wordt slechts eerst waar *berouw* gevoeld, zoo volgt al het andere van zelf. Gelijk een arts slechts de bewegingen en innerlijke werkingen der natuur heeft na te gaan, zoo moeten ook de artsen der ziel de werkingen der genade volgen (*).»

Na den dood van RICHELIEU erlangde ST. CYRAN zijne vrijheid weder. Hij werd nu als een heilige vereerd, met een JOHANNES *den Dooper* gelijk gesteld, ja met den opgestanen CHRISTUS zelven vergeleken, die zich weder aan zijne discipelen vertoonde, en toen hij weinige maanden daarna in October 1643 stierf, » kwamen (volgens de uitdrukking der Jansenisten) zijne leerlingen als jonge arenden van onder zijne vleugelen te voorschijn, erfgenamen zijner deugd en vroomheid, die datgene wat zij van hem ontvingen, weder aan anderen overleverden. ELIAS liet ELIZA's na, die zijn werk voortzetteden. (†).»

Onder dezen muntte inzonderheid ANTON ARNAULD uit, die in zijne bestrijding der Jezuiten de voorganger van PASCAL werd en eene halve eeuw lang het hoofd der Jansenistische partij was, een man vol geest en kracht, streng in zijne zeden, opgeruimd van gemoed en bij alle vertrouwen, dat hij

(*) RANKE, Geschichte der Päpste Bd. III, S. 440. Vergel. REUCHLIN S. 498. Hij nam intusschen meer de politieke zijde der Kerk in oogenschouw, terwijl JANSEN de dogmatische beschouwde. Hem werd het boek: *Aurelius* toegeschreven, waarin de grondstellingen van het episcopaat tegenover het Jezuitisch papismus verdeeld worden.

(†) Volgens RANKE t. a. p. en REUCHLIN S. 485 en 504.

in zijne overtuiging stelde, nederigen bescheiden (*). Hij bereikte een' hoogen ouderdom. Nog in zijn 80ste jaar had hij de Psalmen van buiten geleerd, om zijne ziel een waardig onderwerp van overdenking te kunnen verschaffen, wanneer hem de bezwaren van den ouderdom tot verderen arbeid ongeschikt zouden maken (†). Hij behield al de kracht en levendigheid van zijnen geest tot de laatste oogenblikken van zijn leven toe, dat op een dorp bij *Luik* in het jaar 1694 eindigde. Volgens zijnen wensch werd zijn hart naar *Port Royal* gebragt, waar het in de kerk als eene heilige reliqui bewaard werd. Zulk een moedig verdediger des geloofs ARNAULD was en zoo zeer hij in dit geloof het Protestantismus nabij kwam, zulk een ijverig Catholijk was hij, wanneer het de bestrijding der *wezentlijke* Protestanten gold. Niet slechts voerde hij met den hervormden prediker JEAN CLAUDE een' wijdloopigen strijd over het Avondmaal, waarin hij het Catholijk gevoelen tegen het Hervormde verdedigde, maar ook in andere schriften tastte hij de leer der Hervormden als eene voor de zeden gevaarlijke, goddelooze leer aan. En toch naderde hij ook weder de Protestantsche grondstellingen *daarin*, dat hij het lezen van den Bijbel in de volkstalen aanbeval en in tegenspraak met het verbieden van den Bijbel door de pausen en Jezuiten, als een noodzakelijk middel ter zaligheid aanpreef.

(*) Het meeste opzien maakte zijn geschrift, dat hij in zijn 30ste jaar uitgaf: *de la fréquente communion*, waarin hij zich tegen de werkelijkheid der ceremoniën, welke de Jezuiten bevorderden, ernstig verzette. Zie REUCHLIN S. 524 ff. en vergel. SCHRÖCKH's *Biographien* 2 Bd.

(†) SCHRÖCKH's *Biographien* II S. 224.

Wij zien alzoo hoe wonderlijk in dezen tijd nog altijd Protestantsche en Catholijke grondbeginselen door een gemengd waren en hoe dezelfde tegenstellingen, welke eene eeuw te voren de Kerken uiteen gedreven hadden, in de verschillende geloofsbelijdenissen wedergevonden werden.

Bijna gelijktijdig met ARNAULD werkte ook de groote PASCAL in een' gelijken geest.

BLAISE PASCAL (*) is geboren den 19den Junij 1623 te *Clermont* in *Auvergne*, waar zijn vader president van het daar aanwezig schattingscollegie was. Deze vader, een wetenschappelijk gevormd man, wijdde, daar de moeder vroeg gestorven was, aan de opvoeding van zijnen zoon zijne geheele opmerkzaamheid. Reeds als kind verried PASCAL groote bekwaamheden en bragt door zijne vragen, die altijd tot den laatsten grond der dingen zochten door te dringen, ieder in verbazing. Toen de jonge PASCAL zijn achtste jaar bereikt had, trok de vader met zijne familie naar *Parijs* en was ook de eenige leermeester van zijnen zoon. Een door en door geleerd man, wilde hij ook het onderrigt naar eene strenge methode inrigten, doch de vroeg ontwikkelde geest van den zoon brak spoedig door de gestelde palen heen. Bekend is het in het oog vallend verschijnsel, volgens hetwelk de twaalfjarige

(*) Vergel. de Biographie zijner zuster, Mad. PÉRIER, voor de uitgave zijner *Pensées*, *Amst.* 1712, als ook de korte *Notice* voor de stereotyp uitgave derzelve; BAYLE en de *Biographie universelle* en REUCHLIN S. 631 ff. De dissertatie van RUST de *Blasio Pascale* had ik niet bij de hand. — S. BEUVE (bij REUCHLIN) noemt PASCAL *le genie de Port-Royal*, waarschijnlijk in eene sijne dubbelzinnigheid; hij was de uitstekendste geest (het genie *par excellence*) en tevens de genius, de beschermengel der inrigting.

knaap, nog eer het onderrigt des vaders tot de geometrie gevorderd was, de grondbeginselen dezer wetenschap uit eigen denkkraft ontwikkelde, daar hij de twee en dertig eerste stellingen van EUCLIDES met eene kool aan den wand zijner kamer teekende, zonder ooit te voren EUCLIDES of een dergelijk boek gezien te hebben (*). De vader, door dit verschijnsel blijde verrast, draalde nu ook niet langer, den zoon verder in de studie der wiskunde in te leiden, waarvoor hij zijnen aanleg zoo lusterrijk aan den dag gelegd had, en binnen vier jaren was de leerling reeds zoover gevorderd, dat hij als 16 jarig jongeling met een werk over de kegelsnede te voorschijn trad, hetwelk de beroemde DESCARTES als een meesterstuk roemde. Nu had PASCAL geen rust meer voordat hij het hoogste gedaan had. Dag en nacht peinsde hij over nieuwe uitvindingen, en voornamelijk hield hem gedurende zijn verblijf te *Rouaan*, werwaarts hij zijn vader had moeten volgen, de uitvinding van een rekenmachine bezig, dat hij in zijn 19de jaar tot stand bragt. Maar reeds thans had PASCALS gezondheid door de veelvuldige inspanningen een' geweldigen knak gekregen, en hij zelf belijdt, dat hij sedert zijn 18de jaar nooit van ligchamelijk lijden bevrijd geweest was. Nogtans arbeidde hij met weinige tusschenpoozen onvermoeid voort, en voegde bij de mathematische studien ook die der natuurkunde, tot hij eindelijk op eene geweldige wijze uit zijne

(*) Gelijk hij eigen uitvinder was in de wiskunde, zoo ook later in de Godgeleerdheid. De Jansenist DE SACY getuigt van hem, dat hij, zonder de kerkvaders gelezen te hebben, uit zich zelven op dezelfde waarheden gekomen was. REUCHLIN S. 576.

tot hiertoe bewandelde loopbaan gerukt en van het wetenschappelijk naar het Godsdienstig gebied heen gewezen werd. Een doodelijke schrik veroorzaakte hem (ten minste volgens eenige berigten) deze nieuwe levensrigting (*). Het was in het jaar 1654, dus in zijn 31ste levensjaar, dat hij over de brug van *Neuilly* reed en de paarden schuw werden, zoodat hij reeds eene prooi van den afgrond meende te zijn, waarover de brug heenvoerde. Alleen door een wonder geloofde hij zich gered. Maar de gedruisch makende afgrond opende zich gedurig voor het oog van zijnen geest en de eens ondervonden schrik werkte hevig op zijn geheele zenuwgestel terug. Groote mannen hebben dikwerf in zulke geweldige gebeurtenissen een' wenk des hemels gevonden, die hun lot besliste. Zoo was het met LUTHER in den bliksemstraal, die aan zijne zijde nederviel, zoo met PASCAL in het voorval bij *Neuilly*. Had hij reeds vroeger zijnen geest vooral aan de beschonwing der hemelsche dingen gewijd, zoo moest dit van nu af, zijne uitsluitende bezigheid worden. In de wetenschap zag hij (evenals in de Evangelische Kerk ANNA MARIA SCHUURMAN en ARNOLD) een valstrik der ijdelheid. Hij zeide daarom de wereldsche studiën bijna geheel vaarwel, hoe onschuldig en genoegelijk zij ook waren (†). Aan de vermaken der wereld had hij zich bovendien nooit overgegeven, maar ook de eenvoudigste veraangenamingen des levens zeide hij nu vaarwel

(*) Echter vermeldt Mad. PERIER deze omstandigheid niet. Volgens BAYLE en anderen zeide hij reeds van zijn 24ste jaar de wetenschappen vaarwel.

(†) Echter zette hij eenige navorschingen, zooals die over de *roulette* (de wet der rollende lichamen) vlijtig voort.

en leide zich zelfs gewelddadige boetedoeningen op. Niet slechts ontzeide hij zich alles, wat in het minste de zinnen streelt (gelijk hij het dan reeds voor eene gevaarlijke zinnelijkheid hield, eene spijs smakelijk te vinden), maar hij vond zelfs bijzondere kwellingen voor zijn ligchaam uit. Volgens de getuigenis zijner zuster, madame PÉRIER, die zijn leven beschreven heeft, droeg hij een' ijzeren gordel met prikkelen om het lijf, welke hij van tijd tot tijd in het vleesch drukte, om zich voor ijdele gedachten te bewaren. Hij bezorgde zelf zijne keuken, zijn bed, zijne kleeding en wilde geene bediening aannemen. Veeleer werd hij de dienaar der armen. Hij hield het voor onregt, om zijn voordeel wille naar de geschiktste arbeiders om te zien; veeleer moest men vragen, welke de *armste* waren en dezen wat te verdienen geven, eene grondstelling voorzeker, die de tegenwoordige voorstanders der nijverheid bezwaarlijk zullen billijken! Ook meende hij (insgelijks in tegenstelling met de rigting van onzen tegenwoordigen tijd), dat de verzorging der armen in *ziekenhuizen* en *armengestichten* nog geen bewijs van Christelijke liefde was; men moest veeleer de armen *door* de armoede dienen (*), de armoede met hen deelen, arm worden om hunnen wil, gelijk CHRISTUS arm werd om onzen wil, in hunne ellende hen opzoeken en troosten. *Dat* was de echte zin van JEZUS, dien hij van zijne volgelingen verlangt. Een gevoelen voorzeker, dat men eer als overspannen veroordeelt, dan dat men zich de *kern* van hetzelfde zou toeëigenen! Ook wilde PASCAL de grootste onbaatzuchtigheid bij de

(*) «Il faut servir les pauvres pauvrement.»

menschenliefde in acht genomen hebben , waarom hij zelfs alle *natuurlijke* en *persoonlijke* genegenheid voor andere menschen , alle verkleefdheid aan een *schepsel* voor iets zondigs hield , dat de regte liefde eer verhinderde , die slechts eene liefde *in* en *uit* God zijn moest. Zoo nam hij volgens de getuigenis van zijne eigene zuster zelfs jegens zijne broeders en zusters eene schijnbare koelheid in acht , om niet in de *reine* liefde gestoord te worden , die God en alle menschen toekwam. Benevens de werken van weldadigheid , die hij in den geest zijner Kerk uitoefende , nam PASCAL ook de gebruiken dezer Kerk met de grootste naauwgezetheid in acht. Zijne zuster verhaalt van hem , hoe hij inzonderheid in den laatsten tijd van zijn leven met bijzonder vermaak de tempelen bezocht en de heilige reliquiën eer bewezen had. In zijnen zakalmanak teekende hij al die plaatsen aan , waar op den een of anderen dag bijzondere Godsdienstverrigtingen gehouden werden en vervulde daar met de grootste naauwgezetheid en stiptheid alles , wat de ritus der Kerk voorschrijft , zoodat een vroom persoon bij deze gelegenheid tot de uitroeping zich bewogen vond : » Gods genade vertoont zich bij groote geesten in kleine dingen , terwijl zij bij de gewone geesten zich door iets groots en buitengewoons openbaart. » Deze kinderlijke eenvoudigheid , waarmede hij de Godsdienst zijner Kerk in het hart bewaarde en in het leven uitoefende , verraste zelfs zijnen biechtvader , die van eenen zoo *grooten* geest deze schikkelijkheid niet verwacht had. Doch deze schikkelijkheid was van de eerste indrukken van PASCALS jeugd oorspronkelijk. Zijn vader had hem *zoo zeer* de Catholijke Godsdienst als eene van God geopen-

baarde op het hart gedrukt, en hem dezelve als zoodanig voorgesteld, die boven allen twijfel en aanvallen verheven was, dat PASCAL bij zijne grootte tegen al het overige opwegende scherpzinnigheid ook *nooit* in verzoeking kwam, aan de waarheid derzelve te twifelen en zich alzo al dien strijd bespaarde, door welken anders verder denkende menschen gemeenlijk moesten heen worstelen, hetzij zij Catholijken of Protestanten waren.

Gelijk zijn leven, dat overigens bij zijne ziekelijkheid een *aanhoudend sterven* genoemd mag worden, zoo was ook zijn einde. Hij had uit barmhartigheid een arm man met zijne geheele familie in zijn huis genomen. Een dezer kinderen kreeg de kinderziekte. Daar nu de zuster van PASCAL uit vrees voor besmetting het huis van haren broeder meed, kon deze het niet over het hart krijgen, den armen man met zijn krank kind uit het huis te wijzen; maar hij verliet, zelf reeds in hoogen graad krank en aangetast, het huis en ging bij zijne zuster inwonen, in wier huis hij ook stierf. Hij had hartelijk naar het Sakrament verlangd; doch de artsen hadden die verrigting gedurig trachten te verschuiven, dewijl zij betering hoopten. Doch deze kwam niet en toen zich spoedig een bewustelooze toestand bij hem vertoonde, welke de mededeeling van het Sakrament onmogelijk maakte, geloofden de zijnen reeds, hem zonder de vertroostingen der Godsdienst te moeten zien sterven. Doch zie daar! nog eenmaal keert de bewustheid bij den kranke weder, hij rigt zich op, de priester treedt met de Sakramenten voor stervenden tot zijn leger; hij communiceert, ontvangt het laatste oliezel en spreekt met de geloofsbelijdenis der Kerk tegelijk het ver-

trouwen uit, *dat God hem nooit verlaten zoude*. Dit waren zijne laatste woorden. Hij zonk in zijn kussen terug, het bewustzijn werd door stuip trekkingen verstikt, die nog 24 uren aanhielden, tot dat hij ten 4 ure des morgens den geest gaf, den 19^{den} Augustus 1669, in een' ouderdom van niet meer dan 59 jaren en 2 maanden.

Wij hebben vrome Protestanten, van Luthersche en Gereformeerde belijdenis, zien sterven. Zou de dood van een' vromen Catholijk, die tot de grootste denkers van zijnen tijd behoorde, minder stichtelijk voor ons zijn? Gewis was het dezelfde kracht des Evangelies, welke PASCAL in het lijden en sterven oprigtte, die wij bij eenen GUSTAAF ADOLF, bij eenen PAULUS GERHARD, bij eenen SCRIVER, SPENER, FRANCKE, NEANDER, bij eenen keurvorst FREDERIK WILHELM en bij zijne gemalin LOUISA HENRIETTA gelijk ook bij vele andere vromen van dezen tijd zich werkzaam zagen betoonen. Deze kracht Gods, om zalig te maken allen die daaraan gelooven, kende ook PASCAL zeer goed, en schoon hij ook geloovig aan de leerstellingen zijner Kerk vasthield, zoo hield hij toch bovenal aan den *grond* vast, waarop ook de Catholijke Kerk van den aanvang af gebouwd werd en waarop zich de Protestant-sche weder van nieuws af gebouwd heeft. Even als zijn geestverwant ARNAULD, zoo achtte ook *hij* den Bijbel buitengemeen hoog en daaruit schepte hij dan in gemeenschap met de vromen onder de Protestanten den troost, dien de wereld niet geven kan. » De heilige Schrift, zeide hij met regt, was niet eene wetenschap voor het verstand (*esprit*), maar voor het *hart* en slechts voor diegenen ver-

staanbaar, die een opregt hart daartoe medebren-gen; de anderen vonden daarin slechts duisternis."

Het was alzoo voorzeker geene Farizeeuwsche eigengeregtigheid, maar alleen de erkenenis van dat-gene, wat de genade Gods in hem werkte, wan-neer hij van zich zelve het volgende getuigde: »ik bemin de armoede, dewijl CHRISTUS ze bemin-d heeft. Ik bemin de goederen dezer wereld, dewijl zij mij een middel aan de hand geven, om de el-lendigen te helpen. Ik bewaar trouw jegens ieder. Dengenen, die mij beleedigen, vergeld ik geen kwaad met kwaad, maar ik wensch hun eene ge-moedsgesteldheid, als de mijne, wanneer men van de meeste menschen noch goed noch kwaad onder-vindt. Ik bevlijtig mij, altijd ongeveinsd, opregt en trouw te zijn jegens een ieder en heb een teeder hart jegens diegenen, welke God naauwer met mij verbonden heeft, en of ik alleen ben of in het aangezigt der menschen, zoo heb ik bij al mijne handelingen God voor oogen, die ze beoordeelen zal en wien ik mijn streven en trachten gewijd heb. Dat zijn mijne gevoelens, en dagelijks loof ik mijnen Verlosser, die deze gevoelens in mij gelegd en uit een mensch vol zwakheid, vol ellende, vol be-geerte, hoogmoed en eergierigheid een nieuw mensch geschapen heeft, die van al die euvelen bevrijd is door de kracht der genade, waaraan ik alles te danken heb, terwijl ik van mij zelve niets hebbe dan ellende en afschuwelijkheid."

Men heeft PASCALS vroomheid een kranke vroomheid genoemd; ik mogt liever zeggen, het was de vroomheid van een' kranke, en zoo moge zij ook het allernaast bij dergelijk beproefde menschen sym-pathie verwekken. Voorzeker is het te ver gegaan,

wanneer PASCAL beweerde , dat de krankheid de eigenlijke *natuur* der Christenen is. Hij besloot dit daaruit, dewijl wij in krankheden *dat* gedwongen zijn , wat wij in gezonden toestand *vrijwillig* zijn moesten , gehoorzaam , vredelievend , zijn eigen wil verzakende. Intusschen is deze *passieve* deugd niet de eenige , welke het Christendom van ons verlangt , het allerminst wanneer zij ons afgedwongen wordt door de omstandigheden. Krankheid en gezondheid zijn zoo min als armoede en rijkdom , als leven en dood de voorwaarden der vroomheid , maar het is die *zin* , welken PAULUS had en hem zeggen deed : » Ik weet vernederd te worden , ik weet ook overvloed te hebben , allezins en in allen ben ik onderwezen , beide verzadigd te zijn en honger te lijden , beide overvloed te hebben en gebrek te lijden. Ik vermag alle dingen door CHRISTUS die mij kracht geeft.”

Doch dezen zin had ook onze PASCAL en nergens sprak hij dien schooner uit , dan in het gebed , dat bij zijne diepzinnige *Pensées* gevoegd is : » Ik verlang van U , o God ! noch gezondheid , noch krankheid , noch leven , noch dood ; maar alleen , dat *Gij* beschikt over mijne gezondheid , over mijne krankheid , over mijn leven , zoowel als over mijn dood , tot Uwe eere en tot mijn heil . . . Geef mij , neem mij , maar maak mijnen wil aan den uwen gelijk , dat ik in volkomene onderwerping en in heilig vertrouwen mij gewenne , de beschikkingen Uwer eeuwige Voorzienigheid te verwachten en alles te vereeren , wat van U komt.”

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

LUTHER EN PASCAL. DE PROVINCIAALBRIEVEN. ZEDELEER DER JEZUITEN. VOORTZETTING VAN DEN JANSENISTEN-STRIJD. PORT-ROYAL. VERGELIJKING VAN HET JANSENISMUS MET HET PIËTISMUS. HET QUIËTISMUS. MICHAËL MOLINOS. DE GUYON EN LA COMBE. FÉNÉLON.

Schoon wij in de vorige bijeenkomst den grooten PASCAL in de belijdenis van het Catholijk geloof hebben zien sterven, zoo mag ons dit niet terughouden, ook tevens de reformatorisch-protestantsche zijde in dit merkwaardig karakter op te merken en deze *mede* in onze geschiedenis van het Protestantismus in te vlechten. Wij moeten elkander slechts over de begrippen verstaan. Verstaan wij onder het Protestantismus het in deszelfs dogmatische volkomenheid voor ons staande leerstelsel, zooals het zich tegen dat der Catholijke Kerk overstelde, zoo behoort PASCAL voorzeker niet tot de Protestanten, maar veeleer tot hunne vijanden, gelijk de Jansenisten in het gemeen. Doch keeren wij tot den grond en oorsprong der Hervorming terug, vragen wij: *wat* heeft de Hervorming te voorschijn gebracht,

wat heeft voornamelijk eenen LUTHER het eerst in het strijdperk gevoerd, zoo was het de door den aflatkraam omgekeerde heilsorde, waartegen hij een krachtig levendig geloof, het was de ontstelde en tot onzedelijkheid ontaarde zedeleer, waartegen hij een ernstiger zin en strenger eischen van het geweten overstelde. Op dezen practischen grond vinden wij PASCAL weder, wiens uitwendige lotgevallen zelfs met die van LUTHER eenige overeenkomst hebben. PASCAL had tegen de Jezuiten en hunne ruime zedeleer een' dergelijken strijd te verduren, als LUTHER tegen TETZEL. Toen LUTHER dien strijd begon, was hij voor het overige nog even goed Catholijk als PASCAL het tot aan zijn einde bleef, en wanneer wij daarom van een Protestantsch element in PASCALS wezen spreken, zoo denken wij juist daarbij voornamelijk aan zijne polemieek tegen de *verderfelijke zedeleer* der Jezuiten. Het is onbetwistbaar dat vernuftig boek, hetwelk onder den naam van *Provinciales* bekend is en dat het eerst in het jaar 1656 onder den aangenomen naam van LOUIS DE MONTALTE verscheen (*), hetwelk naast de *Pensées* den naam van PASCAL onsterfelijk gemaakt heeft. PASCAL kleepte zijne satyre in den vorm van brieven in. Hij zocht inzonderheid het dubbelzinnig, achter uitvlugten en ontwijkingen zich verbergend gedrag der Jezuiten, dat zich op de leerstellingen hunner aanzienlijkste schrijvers grondde, in een helder licht te stellen, waarbij voorzeker niet vergeten mag worden, dat niet al die gevolgen, welke PASCAL uit deze stelling-

(*) Lettres écrites par LOUIS MONTALTE à un provincial de ses amis. Deze vriend was PERRIER, de zwager van PASCAL. MONTALTE noemt hij zich naar zijn bergachtig vaderland *Auvergne*. Zie REUCHLIN S. 633.

gen trekt, werkelijk door alle leden der orde gemaakt zijn geworden en PASCAL zelf neemt zich tegen dit misverstand in acht. Echter waren er zelfs enkele mannen uit de orde der Jezuiten, als de Jezuit LOUIS BOURDALOUE, welke door voorbeeldige vroomheid te midden van eene bedorvene eeuw uitmunten. Het moge intusschen hier de plaats zijn, de *zedeleer der Jezuiten*, in tegenstelling met die der Jansenisten, wat uitvoeriger te behandelen, voornamelijk met betrekking tot PASCALS provinciaalbrieven.

Men zoude den stichter der orde, LOYOLA, gewis onregt doen, wanneer men hem beschuldigen wilde, dat hij met bewustzijn en opzet eene ligtvaardige zedeleer in de Kerk heeft willen invoeren. Wie *zijn* leven en dat zijner eerste leerlingen en aanhangers kent, zal deze beschuldiging niet licht uitspreken (*). Maar dat bij allen gedeeltelijk goeden wil en bij alle opoffering van mannen, die zich aan het hoofd der orde stelden, daaraan zich spoedig onder den invloed der tijdsomstandigheden een wereldsche en verwereldlijkende geest mededeelde, kan niet ontkend worden. De groote *werkzaamheid* der orde, die met de *beschouwelijkheid* der vroegere monnikorden een wonderlijk contrast oplevert, moest ten laatste daarheen leiden, om alles slechts tot het uitwendig *doel* te bepalen, en de bereiking van zulk een, als loffelijk voorgesteld doel, waartoe voornamelijk de bekeering der Protestanten en van alle niet-Catholijken behoorde, tot de eenige zich ver-

(*) LOYOLA was aan de latere zedeleer der Jezuiten veelligt even onschuldig, als de vroegere tucht der Kerk aan den aflaatkraam.

der om niets bekommerende taak der zedekunde te maken. Dit voerde van zelf tot die gevaarlijke leer, welke overigens niet de Jezuiten het eerst ingevoerd hebben, dat *het doel de middelen heiligt*, of dat het bij alle handelingen op het oogmerk aankomt, waarmede zij geschieden. Men ziet in de leer der Jezuiten, hoe zich alles, het meest ware en heilzame, onder de handen der menschen in iets onwaars en verderfelijks laat verkeeren. Dat een duidelijk erkend *werkelijk* goed doel ook opregt vervolgd worden moet, en dat, wie dit goede doel wil, ook noodwendig de middelen moet willen, die daartoe leiden, ja dat deze middelen, juist dewijl zij tot het goede en regte leiden, ook nooit slecht zijn kunnen, dat alzoo inderdaad het heilige doel ook de middelen zelve *heiligt*, d. i. dat het alle onheilige middelen uitsluit, is eene stelling, welker regtmatigheid ook de echt Christelijke zedeleer zal moeten erkennen. Eveneens is het waar, dat bij al onze handelingen niet zoozeer de uitwendige handeling zelve, gelijk zij zich vertoont, als wel de *gezindheid*, waarmede zij geschiedt, in aanmerking komt en dat de mensch naar *deze* te beoordeelen is. Dit is zelfs de ware Protestantsche grondstelling. Doch in plaats van doel en middel, gezindheid en daad in derzelver *innerlijk* verband, in derzelver innerlijke noodwendige eenheid op te vatten, rukten de Jezuiten beide willekeurig uit een, stelden hier het doel daar de middelen, hier de gezindheid en daar de handeling en stelden zich zoo de mogelijkheid voor, dat ook *slechte* middelen tot een goed doel leiden, dat ook *verwerpelijke* handelingen bij eene *schijnbaar* goede en onschuldige gezindheid bestaan kon-

den. Daar kwamen dan voorzeker zulke zedelijke monstra uit te voorschijn, als de brieven van PASCAL ze ons doen kennen, zoodat het b. v. geen zonde is, iemand in een tweegevecht te dooden, zoodra men slechts het oogmerk heeft, zijne eer daarbij te redden, doch niet zich te wreken; of dat men onbevreesd eene onwaarheid zeggen mag, wanneer men slechts in stilte zich iets anders daarbij denkt, dan hetgene men uitspreekt (de zoogenoemde *achterhouding*, *reservatio mentis*). Daardoor werd natuurlijk alle zedeleer, al wat trouw en geloof heet, omvergeworpen en alles aan eene daarvoor in plaats gestelde gewetens-leer prijs gegeven, die voor ieder bijzonder geval weder een bijzondere regel en voor iederen regel weder eene uitzondering weet. Het grondelooze en onzekere der Jezuitische zedeleer kwam het duidelijkst te voorschijn in de leer van het zoogenoemd *Probabilismus*, die ook PASCAL met scherpe wapenen aangetast heeft. Het Probabilismus is met andere woorden een zedelijk Scepticismus, eene zedelijke twijfelzucht, welke met het twijfelen aan alle zedelijke waarheid in het gemeen eindigt. Deszelfs grondstelling is deze, dat er eigenlijk *geene* grondbeginselen bestaan maar dat men het, in plaats van tot de waarheid, slechts tot de waarschijnlijkheid brengt in de kennis van het zedelijke. En deze waarschijnlijkheid zelve, waarnaar moet zij zich rigten? Alleen naar de meening van anderen. Iedere handelwijze, die de uitspraak van eenig voornaam leeraar voor zich heeft, is probabel, en gesteld ook dat de uitspraak van eenig ander voornaam leeraar dezelve wedersprak, zoo mag men haar toch niet als valsch opgeven, maar men kan gerust tus-

schen beider gezag kiezen, in de overtuiging, dat men niet geheel slecht kiezen zal. Dit steunen op dit uitwendig gezag, zelfs daar, waar het met zich zelf in tegenspraak is, staat weder zoo naauw in verband met den geheelen uiterlijken en te gelijk hierarchisch-slaafschen geest van het Jezuitismus, dat men zich verwonderen moest, wanneer het anders ware. De blinde uiterlijke gehoorzaamheid jegens het *menschelijk* gezag is het hoogste beginsel der Jezuitische zedeleer, en *daaruit* kon zich nooit eene zelfstandige zedelijke gezindheid ontwikkelen. Tegenover deze ruime, onzekere zedeleer der Jezuiten, trad nu lijnregt de strenge leer der Jansenisten te voorschijn, tot welke ARNAULD en PASCAL behoorden. Deze Jansenistische zedeleer rustte geheel en al op de leer van AUGUSTINUS aangaande het menschelijk grondbederf en het niet vrije van onzen natuurlijken wil, en deed te gelijk de strengste vorderingen aan den wil van elk bijzonder persoon, en juist daarin kwam zij met de *Protestantsche* leer overeen. Ik moet hier eene opmerking maken, die inderdaad eenig nadenken verdient. Men heeft het Augustijnsche stelsel niet zonder eenigen schijn beschuldigd, dat het de zedelijkheid verstoort, daar het alle toerekening en verantwoordelijkheid opheft. En inderdaad schijnt eene leer, welke den mensch de kracht ontzegt, zich vrijwillig tot het goede te schikken en alles van de genade en voorbeschikking Gods afhankelijk maakt, tot de gevaarlijke gevolgtrekking te leiden, dat het derhalve onverschillig is of de mensch zich van zijnen kant bevlijtigt of niet; is hij tot de zaligheid bestemd, wel en goed, zoo wordt hij zalig zonder zijn toedoen, en is hij tot

de verdoemenis verordend, zoo helpt hem ook geene boetvaardigheid en geen streven. Wij willen ook niet ontkennen dat deze gevaarlijke gevolgtrekking hier en daar gemaakt is geworden en daarom het bedenkelijke der Augustijnsche leer geenszins loochenen, vooral wanneer zij door ongeschikte handen aangevat wordt. Maar *dit* eischt met dit al de historische waarheid, te bekennen, dat doorgaans *die* mannen en partijen, welke het leerstelsel van AUGUSTINUS toegedaan waren, juist *die* waren, welke door strengere zedelijkheid uitmunten, terwijl die, welke de menschelijke vrijheid schijnbaar hooger stellen, gewoonlijk geene schitterende vruchten van dezelve zien lieten. Van waar komt dit wel? Ik stel mij de zaak dus voor. Theoretisch hebben voorzeker diegenen onregt, welke den mensch alle kracht ontzeggen, om tot het goede te besluiten, of toch ten minste voor de Goddelijke roepstem, die tot hem komt, zich te ontsluiten; maar daar deze theoretische dwaling niets anders is dan de bloote eenzijdige voorstelling en overdrijving eener Godsdienstige *waarheid*, namelijk van *die* waarheid, dat wij voorzeker zonder *God* niets vermogen, zoo kan deze dwaling bij werkelijk *vrome* menschen nooit practisch gevaarlijk worden; want daar zij met afstand van alle eigene verdienste, en volgens *hunne* meening zelfs willenloos aan de Goddelijke aandrijving zich overgeven, kunnen zij toch niet anders dan goed en edel handelen en beschamen door deze stille, overgegevene, ootmoedige deugd zelfs menigmaal diegenen, welke in trotsch gevoel van hunne eigene vrijheid zich ook naar believeu hun eigen wet maken en daarom even zoo vele nederlagen hunner zedelijke kracht

als zegepralen derzelve beleven. AUGUSTINUS, na zijne bekeering, LUTHER en de Hervormers in het gemeen, de Piëtisten in de Protestantsche en even zoo de Jansenisten in de Catholijke Kerk, zijn ons sprekende bewijzen voor deze bewering. — Doch dit verschijnsel rust wezentlijk daarop, dat door de eenen de vrijheid nog te dikwijls met de *willekeur* verwisseld en door de anderen de werkingen Gods en de daden en gezindheden der menschen te ruw als blijvende tegenstellingen opgevat worden, terwijl toch bij de waarlijk vromen en wedergeborenen beide *in* en *met* elkander werken moet, daar toch ook in den Verlosser zelve de menschelijke wil geen andere was dan de wil des Vaders. Daar nu ook *wij* slechts waarlijk vrij worden, in zooverre de Zoon ons *vrij* maakt, d. i. in zooverre *zijne* gezindheid meer en meer de onze wordt, zoo is het klaar, dat genade en vrijheid elkander niet uitsluiten, maar veeleer slechts de twee uitdrukkingen van *één* Godsdienstig- zedelijk leven zijn, de eene van de Godsdienstige, de andere van de zedelijke zijde. Wanneer nu het Jansenismus juist door dit aansluiten aan de Augustijnsche dogmatiek eene verwantschapping met het Protestantismus heeft, zoo heeft het die ook nog van eene andere zijde, ofschoon slechts in beperkter mate, namelijk van de zijde der oppositie, welke het tegen het menschelijk gezag en voornamelijk tegen de *oppermagt van den paus* daarstelt. Wel erkenden de Jansenisten de opperheerschappij van den bisschop te *Rome*, evenals alle overige Catholijken; doch toen de beslissingen van den pauselijken stoel *ongunstig* voor de leer van JANSENIUS uitvielen, geraakte de volstrek-

te onderwerping aan dezen stoel in strijd met de dogmatische overtuiging.

Reeds met den aanvang van den strijd had namelijk URBANUS VIII eenige beweringen van JANSENIUS afgekeurd. Nog bepaalder verklaarde zich INNOCENTIUS X in eene bul, daar hij 5 stellingen uit de leer van JANSENIUS opzamelde, die hij als ergerlijke, godslasterlijke en kettersche stellingen aanduidde. Deze stellingen hadden betrekking op de menschelijke bedorvenheid, welke de Jansenisten in den strengsten zin beweerden, op de werkingen der genade, de verkiezing enz. (*). Tegen de veroordeeling dezer stellingen durfden de Jansenisten niet onvoorwaardelijk zich verzetten, zonder de onfeilbaarheid van den paus te loochenen en daardoor zich vormelijk op het Protestantsche standpunt te plaatsen, hetwelk zij van hunnen kant vermijden wilden. Zij verklaarden uit dien hoofde, dat de paus voorzeker het regt had, de genoemde stellingen te veroordeelen, doch beweerden tevens, dat die stellingen niet de eigenlijke leerstellingen van JANSENIUS waren, of dat JANSENIUS ze niet in dien zin geschreven had, in welken de paus ze veroordeelde. *Onfeilbaar* bleef dus de pausslechts in zooverre, als hij van de daadzaak wel onderrigt was; doch juist het laatste ontkenden de Jansenisten. Zij konden alzoo hetzelfde beproeven, wat reeds vóór hen andere Catholijken gedaan hadden, zij konden zich van den *kwalijk* onderrigten paus op den beter te onderrigten paus beroepen. Doch ook deze uitweg werd hun door de pauselijke ver-

(*) De bul (*in eminenti*) kreeg op Pinksteren 1653 de vormelijke sanktie; gedrukt bij REUCHLIN S. 606 ff.

klaringen afgesneden, welke daarop uitkwamen, dat de paus *in alle opzigten* de stellingen van JANSENIUS regt verstaan en ze juist in *dien* zin veroordeeld had, in welken zij oorspronkelijk geschreven waren geworden. Reeds INNOCENTIUS zelf gaf deze verklaring (in September 1654) en insgelijks gaf ze zijn opvolger ALEXANDER VII. Deze herhaalde tevens de veroordeeling der leerstellingen en zocht het daarheen te brengen, dat alle geestelijken van *Frankrijk* deze pauselijke constitutie aannemen moesten, op verbeurte van hunne ambten. Doch nu protesteerden de Jansenisten op nieuw, daar zij den paus het regt ontzelden, over eene *daadzaak* te beslissen. Of eene dogmatische stelling aan en voor zich zelve waar en kerkelijk was of niet, dat, meenden zij, kon voorzeker de paus beslissen. Zulk eene vraag noemden zij eene regtsvraag (*question de droit*). Doch of een bepaald individu die leer had welke men het te laste leide of niet, of een bepaald boek eene leerstelling zoo uitsprak of niet, dat was eene daadvraag (*question de fait*), waarover den paus geene beslissing toekwam. Wij moeten nu bekennen, wanneer deze onderscheiding van de Jezuiten afkomstig ware, wij zouden ze hunner waardig vinden. Doch ditmaal zijn het de vrome Jansenisten, die met deze spitsvindige onderscheiding hun Catholijk geweten trachtten gerust te stellen, terwijl zij met andere woorden in het algemeen en in de theorie de onfeilbaarheid van den paus erkenden; doch in het bijzonder geval en in de bestaande werkelijkheid dezelve ontkenden, dewijl zij hun ongelegen kwam. Maar waartoe diende zulk eene afgetrokken, algemeene onfeilbaarheid, die in het werke-

lijke leven, in bijzondere gevallen aan dwaling onderworpen was? Zij daalde tot een' ijdelen nimbus, tot een' blooten vorm af (*). Zoo daarom iets, geeft dit ons regt tot de bewering, dat het Jansenismus in deszelfs voortgang tot het Protestantismus ten halven wege was blijven staan. Met den *één*en voet (den dogmatischen) stond het in het Protestantismus, met den anderen wikkelde het zich tot zijne eigene schade in het net der Catholijke gewetensvragen en der Jezuitische zedeleer, die het zelf afkeurde. Doch die zelfde Jezuitische zedeleer kwam dan ook weder den pauselijken stoel voortreffelijk te stade. Nadat de strijd over *question de fait* en *question de droit* zich al meer en meer verward en verweekeld en menige gewelddadigheden teweeg gebragt had, hakte de anders achtenswaardige paus CLEMENS IX den knoop daarmede door, dat hij in het jaar 1669 den Jansenisten vergunde, de pauselijke constitutie van zijnen voorganger met eene *achterhouding* te onderteekenen, die zoo Jezuitisch als mogelijk was; namelijk zij moesten de pauselijke bul wel *opregt*, maar niet *eenvoudig* en *onvoorwaardelijk* onderteekenen (*sincèrement*, doch niet *purement et simplement*). Dat heet toch wel met andere woorden opregt en toch niet zoo geheel opregt; er moest hun eene *achterdeur* openblijven, doch die naar omstandigheden ook voor *dengene* weder tot *valdeur* worden kon-

(*) Ook REUCHLIN zinspeelt S. 627, 28 op de tegenstrijdigheid, waarin de Jansenisten (in weêrwil van de verhevenheid van hunnen geest en de opregtheid van hunne gezindheid) zich wikkelden: want «de daadzaak en de geloofswet laten zich nimmer in de op hare overlevering rustende Catholijke Kerk scheiden.»

de, die zich daardoor meende te redden. Men noemde dien vrede den Clementijnschen; het was een verachtelijke schijnvrede en de strijd duurde alzoo ook onder de volgende pausen (INNOCENTIUS XI en CLEMENS XI voort. LODEWIJK XIV vervolgde de Jansenisten evenzoo ijverig, als de Hugenooten, en nadat hij *deze* uit het land gejaagd had, rustte hij niet voordat ook het laatste bolwerk der Jansenisten vernietigd was. Het klooster Port-Royal werd in het begin der XVIII^{de} eeuw in de jaren 1708—10, op aandrang der Jezuitengeslacht en zelfs de lijken dereerwaardige vromen, die daar begraven lagen, werden niet verschoond; de meesten der overgeblevenen vlugttten naar de *Nederlanden*, het vaderland van het Jansenismus en het toevlugtsoord van zoovele sekten. Maarook in *Frankrijk* zelf nam de strijd geen einde, doch ontvlamde slechts weder op nieuw van verschijnselen vergezeld, welke niet meer tot onze tegenwoordige beschouwing behooren.

Men heeft het *Jansenismus* menigmaal met het *Piëtismus* gelijkgesteld en inderdaad rusten beide verschijnselen op een' en denzelfden dogmatischen hoofdgrond. Doch daar ik u reeds vroeger herinnerd heb, dat er tusschen beiden toch nog een belangrijk onderscheid bestaat, hetwelk zoowel in de verscheidenheid der belijdenissen als der nationaliteit zijnen grond heeft, zoo zal zich dit onderscheid thans met redelijke klaarheid aan ons oog vertoonen. Reeds wat het dogmatische betreft, vinden wij bij het Jansenismus, in weêrwil van alle Augustijnsche geloofsstrengheid, toch ook weder eene soort van Pelagiaansehe werkheiligheid, zoo als wij die bij het Duitsche Piëtismus niet aan-

treffen. Ik herinner u slechts den ijzeren gordel van PASCAL. Zulk een' zoude noch SPENER noch FRANCKE gedragen hebben. Doch terwijl deze tucht des *ligchaams* bij het Jansenismus aan de Catholijke ascetica doet denken, zoo vinden wij daarentegen bij het Duitsche Piëtismus eene strengere tucht des *geestes*, die, zoo gij wilt, zelfs eene eenzijdiger rigting neemt, dan bij de Jansenisten. Het Piëtisnuus kan noch dramatische schrijvers, als eene RACINE, noch satyrische, als eenen PASCAL aanwijzen (*). Het Duitsche Piëtisnuus bleef toch van den invloed der kunst ook op het gebied der taalkundige voorstelling met weinige uitzondering uitgesloten, terwijl het Fransche Jansenismus juist in de schoonheid van stijl en in de handhaving eener beschaafde en sierlijke voordragt zijnen wereldlijken triomf zag, ja zelfs de ijdelheid, die het daarbij bezielde, niet altijd wist te verbergen. Ook waren de vijanden, waarmede de Jansenisten te doen hadden, andere en fijneren lieden, dan de orthodoxe wederleggers, met wie de Piëtisten streden; om aan ander louter confessioneel onderscheid niet te gedenken.

Gelijk intusschen nevens het Duitsch-Protestantsch Piëtismus ook het *Mysticismus* weder zijn' eigen loop had, zoo vinden wij ook in de Catholijke Kerk nevens de Jansenistische nog eene andere rigting, die wel met haar in de dogmatische grond-

(*) Vernuft en satyre zijn de gezworen doodvijanden van het Piëtismus. Het brengt het ten hoogste tot den humor. Scherts en geheimzinnige uitdrukkingen, zooals de Jansenisten zich jegens hunne tegenpartij veroorloofden (zie b. v. REUCHLIN S. 677), zouden de Piëtisten, reeds uit strengen eerbied voor de waarheid, zich nimmer veroorloofd hebben.

stemming verwant is , maar die toch weder hare bijzondere geschiedenis heeft en met de algemeene geschiedenis van het Mysticismus in het naauwst verband staat ; het is het *Quiëtismus*.

MICHAËL MOLINOS , een Spaansch wereldlijk priester , uit *Saragossa* geboortig , en doctor der Godgeleerdheid , gaf in het jaar 1675 te *Rome* , waar hij zich , zonder een verder ambt te bekleeden , op hield , een Godvruchtig boek onder den titel : *geestelijke wegwijzer* in het licht , hetwelk in onderscheidene talen overgezet werd , en waaraan zelf AUGUST HERMAN FRANCKE , die het in het Latijn overzette , zijnen bijval niet weigeren konde. Het was geheel in den geest van die diepere mystiek des harten geschreven , welke er minder op uit is , de verborgenheden des geloofs te willen kennen en verklaren , dan met de geheele kracht en innigheid des gemoeds in dezelve weg te zinken , in het aanschouwen van het Goddelijke zich als het ware te verliezen en het eigen Ik geheel in God op te lossen. Van de juiste opmerking uitgaande , dat al onze voorstellingen , onze woorden en begrippen niet genoegzaam zijn , om het Goddelijke op eene waardige wijze aan te duiden en geene onzer daden waardig is , God te prijzen en te verheerlijken , verlangde MOLINOS een geheel stilhouden der ziel , eene volstreckte rust en vergeting van zich zelven , die niets voor God *verdienen* , ja zelfs niets van hem *bidden* en *verlangen* , maar alles slechts van Hem *verwachten* wil : eene gezindheid , die eigenlijk van God niets anders begeert dan Hem zelven en in dit zalig gevoel van God een ongemeen genoegen vindt. Tot hiertoe klinkt alles schoon en stichtelijk. Doch MOLINOS hield zich daarmede niet te

vreden. Hij ging zoover, dat hij beweerde, dat *dat* het beste gebed was, hetwelk geene woorden, ja hetwelk zelfs geene gedachten had, maar waarbij zich de ziel volkomen lijdend gedroeg, zoodat zij zich gedurende het gebed niet eens van het bidden bewust was. — Dit was nu reeds eene gevaarlijke overdrijving, die ten laatste, uit louteren ijver om *regt* te bidden, *in het geheel* niet meer bad. Nog gevaarlijker was de andere bewering, dat zelfs de ziel zich over hare zonden niet moest verontrusten, dewijl reeds in dit mishagen over de zonde een geheime hoogmoed zich openbaarde, die niet voor God als een zondaar wilde verschijnen, wien het ergerde, als zondaar bevonden te worden. Veeleer moesten ook de zonden ons tot heil verstrekken, daar God naar zijne onuitsprekelijke wijsheid niet alleen uit onze deugden, maar ook uit onze gebreken hemelladders wist te vormen. — Deze reine lijdelijkheid, welke zich van alle denken, van alle streven, van allen strijd onthoudt, noemde MOLINOS de zalige duisternis der ziel en het geestelijk martelaarschap. In de Godgeleerde taal kreeg zij den naam van *Quiëtismus* van het Latijnsche *quies* (*rust*).

Het laat zich denken, dat de Roomsche-Catholijke Kerk zulk eene leer, welke dien overeenkomstig ook alle uiterlijke heilsinrigtingen en alle voorgeschrevene boetedoeningen en Godvruchtige oefeningen verwierp en gering achtte, niet goedkeuren konde, zoodat zij in de haar ten grond liggende innerlijkheid reeds een geheim Protestantsch vergift vermoeden moest, dat aan het Jansenismus verwant was, ja deszelfs grondstellingen regt eigenlijk tot het uiterste dreef.

Merkwaardiger wijze zat intusschen juist toenmaals een man op den pauselijken stoel, wiens strenge Godsdienstige grondstellingen beter bij het Augustijnsche Godsdienststelsel der Jansenisten, dan bij het Pelagiaansche der Jezuiten paste, wier gevaarlijke zedeleer hij opentlijk afkeurde. INNOCENTIUS XI namelijk had reeds als kardinaal ODESCHALCHI het boek van MOLINOS zeer stichtelijk gevonden en hij wachtte zich daarom als paus wel, de zaak uit zich zelven ter spraak te brengen. Doch het duurde niet lang, of hij werd door anderen gedrongen om het boek van MOLINOS te veroordeelen en wel waren het ook hier weder de Jezuiten, die het vuur aanstookten. De koninklijke biechtvader, PÈRE LA CHAISE, liet door den Franschen gezant, den kardinaal d' ETRÉES, een onderzoek instellen, dat nu de paus genoodzaakt was door zijn aanzien te ondersteunen, hoezeer hij ook hoopte, den aangeklaagde te kunnen redden. Doch de magt der *Kerk* (of der Jezuiten) was sterker dan de persoonlijke stemming en neiging van den paus. MOLINOS werd in het jaar 1685 een gevangene der Inquisitie. Twee jaren duurde zijn regtsgeding en dit werd in het jaar 1687 daarmede ten einde gebragt, dat de schrijver van het kettersch boek in de kleeding van een' boeteling met eene brandende waskaars in de hand in eene kerk te *Rome* gebragt werd; waar hij eerst de verhandelingen van zijn regtsgeding aanhooren en daarna zijne dwalingen afzweren moest. Gedurende het aflezen van deze dwalingen riepen vele stemmen, gebelgd over den inhoud derzelven: ten vure! ten vure! (*al fuoco*). MOLINOS deed de afzwering met een opgeruimd gelaat en ontving de absolutie; echter werd hij niet

losgelaten, maar in een' kerker van het Dominica-
ner klooster bewaard, waar hij in het jaar 1696
stierf (*). — Zijne leer werd intusschen niet met
hem verstikt. Meer opzien dan hij zelf maakte
thans in *Frankrijk* eene vrouw, welke in de ge-
schiedenis der Catholijke Mystiek een des te gewig-
tiger plaats inneemt, als met hare lotgevallen die
van eenen man verbonden zijn, dien de Catholijke
Kerk veelligt met nog grooter regt dan BOSSUET on-
der de eersten harer kerklichten telt. JEANNE MARIE
BOUVIÈRES DE LA MOTHE GUYON is de merkwaardige
vrouw, met wier leven en gevoelens wij ons be-
kend moeten maken, om te gelijk aan den draad
dezer geschiedenis den grooten persoon van FÉNÉLON
te gemoet gevoerd te worden.

JEANNE MARIE BOUVIÈRES DE LA MOTHE, die haar
leven zelve beschrijft, hetwelk overigens met dat
van ANTOINETTE DE BOURIGNON veel overeenkomst
heeft (†), werd den 13^{den} April 1648 te *Montargis*
in de provincie *Orleans* uit adellijke ouders gebo-
ren. Zij had reeds vroeg veel lichamelijk lijden,
ofschoon zij een mooi kind was; ja, haar gansche
leven was, gelijk zij zelve getuigt, een zamen-
weefsel van lijden. Ook zij beklagt zich, even

(*) De hem opgelegde boete bestond daarin, dat hij dagelijks
tweemaal den rozenkrans bidden, eens het geloof opzeggen, drie-
maal in iedere week vasten, viermaal in het jaar ter biecht gaan
en zoo dikwijls het heilig Avondmaal ontvangen moest, als het zijn
biechtvader van hem zoude verlangen. Inderdaad eene allopathische
kuur! Hij moest juist het tegendeel van *dat* doen, wat hij geleerd
had, de innerlijkheid van zijn streven door de uiterlijkheid der boe-
tedoeningen verdringen. Vergel. SCHRÖCKH VII. S. 53 ff.

(†) *La vie de Madame de la Mothe Guyon, écrite par elle-
même.* 3 Voll.

als ANTOINETTE DE BOURIGNON, over achterstelling achter hare broeders en zusters en over onregtvaardige behandeling van den kant der haren. Reeds als kind kwamen haar onderscheidene ongelukken over, doch die ook bijzondere bewaringen met zich voerden. Zoo viel zij eens in een' kelder, een andermaal in een riool, een derdemaal van boven eene koets op de straat, zonder dat zij beduidend letsel bekomen had. Hare opvoeding was eene kloosterlijke opvoeding bij de Ursulinen en spoedig toonde ook de kleine kweekeling aanleg voor deze levenswijs. Het nonnenkleed naar toenmalig gebruik te dragen streelde hare kinderlijke ijdelheid; echter had zij ook reeds vroeg met twijfelingen te strijden. Zij geloofde, dat men haar slechts daarom van de hel verteld had, om haar vrees aan te jagen. Doch toen haar eens een vreeselijk droombeeld verscheen, waarin haar de hel met de levendigste kleuren afgemaald was, zag zij daarin een bewijs van de werkelijkheid der zaak en klaagde zich in de biecht zoozeer over haar ongeloof aan, dat de biechtvader er zich over verbaasde. Het lezen der heilige Schrift werd hare geliefkoosde bezigheid en daar zij een gelukkig geheugen had, kende zij de meeste geschiedenissen van dezelve van buiten (*). Daarbij kwam nog bijzonder het lezen der schriften van den heiligen FRANS VAN SALES, die bij de Catholijk-Fransche Mystieken een dergelijke brandstof werd, als JAKOB BÖHM bij de Duitsch-Lutherische. Bovendien oefende zij vlijtig de werken van barmhartigheid en begon zich ook allerlei kastij-

(*) Dezelfde kracht van geheugen hebben wij ook bij GICHTEL gevonden. Zie boven.

dingen op te leggen. Toen zij in het leven van Madame CHANTAL, de vriendin van den heiligen FRANS VAN SALES, gelezen had, hoe deze met een gloeiend ijzer den naam van JEZUS op haar hart gedrukt had, nam zij een vel papier waarop zij dien heiligen naam met groote letteren schreef en hechtte voorts het vel met bloedige steken aan de huid. Hare vereering van de orde der Visitantinen, welke FRANS VAN SALES en Madame CHANTAL gesticht hadden, was zoo groot, dat zij tegen den wil harer ouders plannen beraamde om in dezelve te treden. Ja, zij veroorloofde zich, om tot haar doel te geraken, een vroom bedrog, daar zij de handteekening van hare moeder namaakte, om de bestuurster van het klooster te doen gelooven, dat zij de ouderlijke toestemming had. Doch het bedrog werd ontdekt en zoo kon zij zoo min als eens ANTOINETTE DE BOURIGNON haren wil in dit opzigt doorzetten. Ja, terwijl het de laatste gelukt was, zich aan de huwelijksplannen van haren vader standvastig te onttrekken, zoo was JEANNE MARIE niet zoo gelukkig. In een' zeer jongen ouderdom, toen zij haar 16de jaar nog niet bereikt had, werd zij aan den man verloofd, naar wien zij den naam van GUYON draagt. Met dezen leefde zij in een twaalfjarigen hoogst ongelukkigen echt. Dezelfde ontevredenheid met degenen die haar omringden vertoont zich bij haar evenals bij ANTOINETTE DE BOURIGNON; overal ziet zij zich achtergesteld, vervolgd, miskend, versmaad. Haar man was ziekelijk, hare schoonmoeder twistgierig, hare kinderen stuursch, zelfs een harer zonen stond tegen haar op met eene fierheid welke geen kind betaamde. Hoeveel zij zelve daarvan de schuld was, zegt zij wel niet uitdrukkelijk. Doch dat zij be-

stendig slechts in vrome beschouwingen zwelgen wilde en zich aan iedere huiselijke zorg zocht te onttrekken, kon juist niet het middel zijn, om den huiselijken vrede te bewaren en de opvoeding harer kinderen te bevorderen. Wij behoeven slechts iets van hare bekentenissen te vernemen, om ons te overtuigen, op welke dwaalwegen zij zich bij al haar streven naar dieper innerlijkheid bevond. Zoo wilde zij zich eens met een mes de tong afsnijden (*), om met hare huisgenooten niet meer te moeten spreken, dewijl die gesprekken haar te wereldsch waren. En toch zat de wereld zelve nog zeer diep in haar hart: want zij belijdt zeer openhartig, hoe zij om dien zelfden tijd hare schoonheid in ijdele zelfbewondering ten toon gesteld had en hoe zij dikwijls ter kerk gegaan was, niet om te bidden, maar om gezien te worden. Daarvoor boette zij voorzeker dan weder door onnatuurlijke kwellingen van zich zelve. Zij geeselde zich met ijzeren haken ten bloede toe, droeg boetkleederen en gordels van dezelfde soort als PASCAL, verscheurde zich met doornen, leide zich brandnetels op de huid, slokte coloquinten in plaats van voedzame spijs in, hongerde zich uit, vulde de schoenen met steenen en oefende zich op eene heldhaftige wijze in de overwinning van allen afkeer (†). Op een' anderen tijd liet zij zich al hare goede tanden uittrekken, terwijl zij de bedorvene met opzet staan liet, om zoo door dubbele smart gekweld te

(*) Een tegenhanger tot GICHTEL, die zich verhangen wilde. De neiging tot zelfmoord en tot zelfverminking staat met de dweepachtige overdrijving in het geestelijke in naauw verband.

(†) Vergel. Vie de Mad. GUYON I. p. 88 met p. 177.

worden. Ook goot zij zich heet loot of zegellak op het ligchaam en ergerde zich wanneer de smart niet grooter was, dan zij zich die voorgesteld had. Haar grootste lijden was, gelijk zij zelve zeide, geen lijden te hebben, haar grootste martelaarschap dat, geene martelares te kunnen worden (*). Ja, zoo-
 ver ging zij in hare begeerte naar lijden, dat zij zelfs onder heete tranen bad, dat God haar toch uit barmhartigheid in de hel mogt doen komen, gelijk Hij anderen uit straf daarheen veroordeelde (†). In het vervolg zag zij voorzeker het onnoodige de-
 zzer kwellingen van zich zelve in, ja reeds onder deze proeven maakte zij de juiste opmerking, dat alle kruis, hetwelk de mensch *zich eigenwillig oplegt*, geen echt kruis was, en dat slechts dat kruis, hetwelk de Heer ons zelf oplegt, ons heilzaam werd (§).

In het gemeen verkeerde de goede dweepster regt diep in het (Pelagiaansch) waangeloof, dat de Roomsche Kerk ook menigmaal in betere en edeler naturen aankweekte, alsof de mensch door zulke uiterlijke werken Gods genade verwerven konde, gelijk zij dan ook met groot zelfbehagen al die weldaden optelt, welke zij aan armen en zieken uitoefende.

Intusschen begon bij haar reeds om dezen tijd al het uiterlijke voor den innerlijken zin te verdwijnen. Zij verloor zich somwijlen zoo in de liefde Gods, dat wanneer zij in een boek lezen wilde, zij geen regel meer voor zich brengen konde en haar het boek uit de hand viel (**). » Ik

(*) Verg. Vie de Mad. GUYON. I, p. 448, 449.

(†) Ibid. p. 226. (§) Ibid. p. 477.

(**) Ibid. p. 442 en 227.

konde, betuigt zij verder, noch van God noch van CHRISTUS spreken, zonder buiten mij zelve verplaatst te worden. Mijne woordelijke gebeden, die ik gewoon was te spreken, kon ik niet meer opzeggen. Naauwelijks opende ik den mond daartoe, of de liefde maakte zich dermate van mij meester, dat ik in een diep stilzwijgen en in een' zielevrede verzonk, dien niets in staat was uit te spreken (*).” Dat daarbij het uitwendige leven als een droom en schaduw haar voorbijzweefde, dat zij alles vergat, wat men haar zeide of opdroeg en hare verdieping naar binnen even zoovele verstrooijing na zich sleepte, wanneer het de uitwendige opmerkzaamheid gold, laat zich van zelf denken en juist daarin lag eene hoofdbron van de wanorde in haar huwelijk (†). Deze vrome spelery hoe zeer steekt zij tegen het practische Christendom af, en hoezeer is dit in zich verzonken *Quiëtismus* van het levenskrachtige naar buiten werkende *Piëtismus* onderscheiden!

Verschillende omstandigheden werkten er intuschen toe mede, om in Mad. GUYON zulk eene dweepachtige gemoedsstemming aan te kweeken. Onderscheidene krankheden, inzonderheid de kinderziekte, waardoor zij niet alleen hare vorige schoonheid, maar ook een gedeelte van haar gezigt verloor, het verlies eener geliefde dochter, leiden haar bij het zelfverkozen kruis een nieuw kruis op. Doch onder de personen, die een' beslissenden invloed op haar uitoefenden, zijn inzonderheid de *moeder* GRANGE, priorin van een vrouwenklooster te *Parijs* en de superior der Barnabieten te *Thonon* (in *Chablais*), FRANS DE LA COMBE, te noemen. Met de eerste had zij te *Parijs* ken-

(*) Verg. Vie de Mad. GUYON I p. 424. (†) Ibid. p. 457.

nis gemaakt, en zich door haar laten overreden, een jaar vóór den dood van haren man, zich met het beeld van het kind JEZUS als haren geestelijken echtgenoot te laten trouwen, hetwelk door een vormelijk contract en onder allerlei Godsdienstige plegtigheden geschiedde. Met père LA COMBE (dien zij reeds vroeger had leeren kennen) onderhield zij na den dood van haren man eene onafgebrokene briefwisseling en door *hem* geraakte zij te gelijk op *die* hoogte van het Mysticismus, waarop BOSSUET en FÉNÉLON haar aantroffen. Terwijl zij namelijk al meer en meer van alle uiterlijk streven naar gerechtigheid afzag, trok zij zich louter in de verborgenste diepten der inwendige wereld terug, waarbij haar alles, wat in gedachten, woorden of werken zich uitdrukt, uit de bewustheid verdween. Ja reeds het zich bewust worden van zich zelve verstoorde haar den reinen zaligen vrede Gods, de volkomen rust in God. Deze vrede Gods of Godvrede (*Paix-Dieu*), dien Mad. GUYON eerst sedert hare verbinding met LA COMBE volkomen wilde verkrijgen hebben, onderscheidt zij weder van den blooten vrede Gods (*Paix de Dieu*), die haar slechts de voorbode van den eersten geweest was (*). Het behoort in het gemeen tot het wezen van het Mysticismus, in zulke dingen eene scherpzinnigheid van gevoel te toonen, welke de inwendigste toestanden der ziel tot in al die duizend verschijnenselen nagaat, die voor het gewone oog van den bezonnen verstandschristen verdwijnen. Wij konden deze soort van Godsdienstig denken een geestelijk somnambulismus noemen, die de natuurlijke oogen

(*) Verg. Vie de Mad. GUYON I. . p. 263.

van het verstand sluit, om door den harkuil of de vingertoppen van een hoogg gespannen gevoel te lezen. Maar juist daarom is ook dit verschijnsel krankaardig; want zoo zeker het is, dat het bloote zoogenoemd gezond menschenverstand niet altijd toereikend is, om de dingen der inwendige wereld na te vorschen, zoo zeker is het, dat men hetzelfde nooit ongestraft ter zijde stelt. Dit blijkt ons ook hier, wanneer wij het stelsel van de vrouw van GUYON en hare geestverwanten wat nader beschouwen. Er ligt nu vooral bij het Quiëtismus voorzeker eene *diepe* waarheid ten grond, die het zoogenoemd gezond menschenverstand dikwijls maar al te ligt miskent. Het is die waarheid, dat het *wezen* der Godsdienst in geen uiterlijken vorm gevat kan worden, dat de zitplaats der Godsdienst in het gevoel is, en wel niet in het *zinnelijk* gevoel, maar in den geheimen oorsprong van ons wezen, welke ons onmiddellijk met God en de eeuwigheid verbindt, door welken wij ons op eene oorspronkelijke wijze bewust worden dat wij Gods geslacht zijn. Het is die waarheid, dat elk theologisch begrip, elk Godsdienststelsel, dat uit enkele begrippen bestaat, elke uitdrukking van ons gevoel en elke verklaring derzelve, elk beeld daarvan ontoereikend is en *achter* de zaak terugblijft, die uitgedrukt moet worden. Het is verder die groote waarheid, dat alle beweging, alle strijd, alle voortgang, alle af- en toenemen, gelijk deze wereld ons zulks vertoont, slechts de golfslagen zijn, die door den storm des tijds en ten deele ook door de baren van den hartstogt teweeg gebragt worden, en dat achter al die golfbeweging noch eene *rust* voorhanden is, waarin het gevoelvolle gemoed reeds hier zoo

gaarne wegzinkt. Het is eindelijk die waarheid, dat niets verdient geliefd te worden dan God, die de Liefde zelve is en dat wij de schepselen eerst dan regt lief hebben, wanneer wij ze in *Hem* lief hebben en louter om Zijnent- niet om omzent- of der schepselen wille. — Tot hiertoe heeft ook het Quiëtismus zijnen grond in de Schrift en mag tegenover de uiterlijkheid van het Roomsche Catholiek Kerkgeloof door ons als een verschijnsel begroet worden, dat met het *Evangelisch* Protestantismus verwant is. Ja, hetzelfde dat wij ook weder binnen het Protestantismus in de Mystiek geprezen hebben (tegenover eene doode orthodoxie), moeten wij ook in het Quiëtismus prijzen, en wij behoeven ons over dezen lof niet te schamen, daar wij bij deze erkenning eenen man als FÉNÉLON op onze zijde hebben. Maar deze lof is nogtans zeer voorwaardelijk. Digt naast de waarheid, die aan het Quiëtismus ten grondslag ligt, zien wij ook de dwaling ontspruiten, welke de Catholieke Kerk met regt verwierp en welke ook het Protestantismus van zijnen kant veelligt met nog grooter regt van de hand wijst. Die dwaling bestaat, wanneer ik dus spreken mag, in de *overdrijving* en *overspanning* der waarheid, in de miskenning van al die duizend middelleden en middeltrappen, welke tusschen de louter denkebeeldige en werkelijke wereld liggen en die juist het *leven* bepalen, waarin wij ons bewegen en waaromtrent wij ons geenszins slechts lijdelijk gedragen moeten. Het Christendom stelt den hemel en de eeuwige rust, het reine leven in God voorzeker ten *doel*; maar wijst ons tevens de *middelen* aan om tot dit doel te geraken. Het maakt aan de eene zijde eene scherpe scheiding

tusschen de dingen die boven en de dingen die op aarde zijn, tusschen wereld en hemel, vleesch en geest, licht en duisternis, het Goddelijke en menschelijke. Maar aan de andere zijde bouwt het weder de brug van het een tot het ander en wat het tweesnijdend zwaard van deszelfs streng gerigt gescheiden heeft, dat vereenigt en verzoent weder het geloof aan den *Godmensch*, in wien reeds de bemiddeling van het Goddelijke en menschelijke te vinden is; welke zich ook in ons verwezentlijken moet. De geest der liefde, des vredes, der ongestoorde zielerust moet zich naar de reine leer des Evangelies niet uit de wereld en de menschelijke betrekkingen terugtrekken, maar dezelve veredelen en doordringen; die geest moet het doode en verstijfde bezielen en bij al deszelfs Goddelijkheid ons weder in menschelijken vorm naderen. En juist dit ontkent het Quiëtismus; het ontkent met één woord den *practischen* zegen des Christendoms, welken juist de Hervormers met hunnen gezonden, levenskrachtigen zin erkenden en aangrepen en aan de Christelijke wereld wedergaven, nadat dezelve haar eenigen tijd ontnomen en miskend was geworden. Ja, het Quiëtismus trad in deszelfs historische verschijning niet slechts achter de *Hervorming*, het trad voorzeker achter het *Christendom* zelf terug, daar het weder tot die oud-indische en heidensche *Gymnosophistiek* terugvoerde, welke in de vernietiging van het eigen Ik en in de voortdurende wegzinking der ziel in God de taak der vroomheid meende opgevat te hebben, doch daarbij in het ijdele niets eener eindelooze droomerij wegzonk. Wij behoeven ons daarom thans niet meer te verwonderen, wanneer de leer van Mad. GUYON op

het punt, waarop wij dezelve hier aantreffen, met elke Christelijke belijdenis, zoowel met het bestaande *Catholicismus* als met het *Protestantismus* in strijd geraakte en zich als onvereinigbaar met beide Godsdienststelsels betoonde. — Nogtans moest de vrouw van GUYON aanvankelijk in de dienst en het werk van het *Catholicismus* als werktuig dienen, om de Protestanten te bekeeren. Haar geestelijke raadsman, père LA COMBE, wilde namelijk daaromtrent onder de heilige mis eene openbaring van den Heiligen Geest gekregen hebben en de toenmalige bisschop van Genève (D'ARENTHON) bewilligde in het plan, om haar tot de bekeering der afvallige Genève's te gebruiken, die men in de Catholijke Kerk hoopte terug te krijgen. Mad. GUYON zelve zag in profetische verrukking reeds het kettersche Genève weder met de oude Kerk verzoend (*), en in dit goede geloof begaf zij zich werkelijk naar de streken van Genève, en kreeg van den bisschop den last, aan de vereeniging der nieuw bekeerde Catholijke vrouwen zich aan te sluiten en dezelve als voorgangster te besturen. Doch er dede zich spoedig menige zwaarigheden aan haar werk op een zoo min de goede vrouw haar eigen huisgezin wist te besturen, even min wist zij zich in deze moeilijke stelling het regte gezag te verschaffen. Tegen de innerlijke rust, die zij pre-

(*) » In uwe muren, zoo riep zij uit, moet gij, o Genève! de waarheid weder zien bloeijen, die de dwaling er uit verbannen heeft; het schoone opschrift van uw raadhuis: » na de duisternis het licht (*post tenebras lux*) » moet aan u in een anderen zin be-
 waarheid worden, dan in den verkeerden zin, waarin gij het gesteld hebt; en uwe prachtige Pieterskerk zal weder de ontzag ver-
 wekkende verborgenheden onzer Godsdienst in haren schoot opnemen. »

dikte, stond, gelijk bij alle dweepers, de uitwendige onrust en onbestendigheid, het eeuwig aanknoopen en opgeven van betrekkingen, het gedurig ronddolen in de wereld in een merkwaardig contrast. Alzoo gaf zij de aangeknoopte betrekking spoedig weder op en trok zich eerst met haren biechtvader LA COMBE naar *Thonon* terug, waar zij zich bij de Ursulinen ophield; daarna leefde zij in *Grenoble*, in *Vercelli*, in *Turin* en aan verschillende oorden, tot zij eindelijk in het jaar 1687 na eene zesjarige afwezigheid weder te *Parijs* kwam. Het verwisselen van deze verblijfplaatsen stond voorzeker ook met de deels werkelijke, deels zelf veroorzaakte vervolgingen in verband. De bisschop van *Genève*, haar voormalige vriend, en onderscheidene andere geestelijke overheden beschouwden de beweging met mistrouwen, die zij niet slechts door hare leer en schriften, maar ook door hare voorgewende *wonderen* verwekt had, en ook de openbare stemming deed zich verschillend hooren. Doorden een werd zij als dwaalleeraarster, als heks, als valsche muntster aangeduid, doch door anderen weder als heilige, ja als de vrouw der Openbaring (Openb. XII: 2.) vereerd, welke eene nieuwe Kerk baren zoude. — Thans eerst maakte zij ook regelmatig opzien te *Parijs*, en het duurde niet lang, of zij werd zoowel als LA COMBE bij den toenmaligen aartsbisschop HARLAY verdacht. Deze verwierf van den koning verlof, zich van de gevaarlijke personen meester te maken, en zoo werd LA COMBE reeds in October van genoemd jaar, doch Mad. GUYON in Januarij 1688 in hechtenis genomen. De eerste werd intusschen in de bastille gevangen gehouden, vervolgens naar het eiland *Oleron* en ein-

delijk naar het kasteel *Lourdes* in de *Pyreneën* vervoerd, terwijl men Mad. GUYON eerst in een vrouwenklooster te *Parijs* tot betere gedachten zocht te brengen. Het laat zich denken, dat aan een hof, hetwelk al wat nieuw was en opzien verwekte, al wat het voorkomen van het geestrijke had, in zijnen kring trok, ook het leven en de gevoelens van Mad. GUYON veelvuldig ter spraak kwamen en zoo was dan voornamelijk ook vrouwe VAN MAINTENON begeerig kennis met haar te maken en zij maakte die, gelijk men geloofde, ten voordeele der gevangene. Mad. GUYON werd uit hare kloostergevangenis bevrijd, hield Godsdienstige zamenkomsten, welke vrouwe VAN MAINTENON en andere voorname dames bijwoonden en werd daarna in de inrigting van St. Cyr een voorwerp van bewondering der schoone vernuften van *Frankrijk*. Maar deze gunst van het hof duurde niet lang. De hooge prelaten der Gallikaansche Kerk, met BOSSUET aan hun hoofd, ofschoon hij haar in den beginne eenige opmerkzaamheid geschonken had, traden steeds beslissender tegen eene leer op, die naar hun inzicht tot niets anders leidde, dan met volkomene vergeting van zich zelve alles te laten gaan zooals het wil en onder den naam van vrijheid der kinderen Gods alle banden van tucht en orde los te maken (*). Alleen de edele, zachtaardige, liefderijke FÉNÉLON, die de fijnere omtrekken van dit

(*) Zoo noemde de bisschop van *Chartres* de leer van Mad. GUYON » une doctrine, qui invitait à ne se gêner en rien, à s'oublier entièrement, à n'avoir jamais de retour sur soi-même, et à cette liberté des enfans de Dieu, dont on ne se servait, que pour ne s'assujétir à rien. » BAUSSET, *vie de Fénelon* I, pag. 268.

verkeerd afgemaalde en mismaakte beeld op den grond zijner eigene ziel in beter verband weder-vond, FÉNÉLON, in wiens gemoed zoo menige snaar zich levendig getroffen mogt voelen bij den hart-roerenden grondtoon, dien Mad. CUYON aangeslagen had en dien hij boven alle wanklanken uithoorde — diezelfde FÉNÉLON wierp zich tot den moedigen verdediger van hare leerstellingen, tot den handhaver van hare onschuld, ja tot den martelaar van haar en zijn geloof, van het geloof aan de reine liefde, op. Wij laten alzoo het beeld van Mad. CUYON ten eenenmale op den achtergrond treden, en brengen ons het beeld van den man nader, die als een der edelste gestalten uit de benevelde wolken der XVII^{de} eeuw te voorschijn komt en om wiens bezit wij vooral in verzoeking zouden kunnen komen de Catholijke Kerk te benijden.

FRANS SALIGNAC DE LA MOTHE FÉNÉLON is geboren op het slot *Fénélon* in *Perigord*, den 6^{den} Augustus 1651. Hij kreeg van zijnen vader tot zijn 12de jaar eene uiterst zorgvuldige opvoeding, die overigens door het zacht, buigzaam karakter des kinds zeer verligt werd. Een huisonderwijzer leidde hem dieper in de studie der oude talen in, die op het bloemrijke en de vloeibaarheid van zijnen stijl en op den grootschen zwier zijner verbeeldingskracht, welke wij bij hem overal met den fijnen goeden smaak verbonden vinden, een' beslissenden invloed uitoefenden. Nadat hij te *Cahors* de voorbereidingsstudiën nog verder voortgezet had, kwam hij te *Parijs*, waar hij onder het opzicht van zijnen oom, den marquis van *Fénélon*, de wijsbegeerte en Godgeleerdheid bestudeerde. Reeds in het 15de jaar hield hij zijne eerste predikatie (hetwelk ook

van BOSSUET verhaald wordt). Nu trad hij in het seminarie van St. *Sulpice*, op een' tijd dat juist de Jansenistische strijd in de grootste gisting was. In die zelfde priesterschool kreeg hij daarna de geestelijke wijding, en het eerste kerkelijk ambt, dat hem te beurt viel, was het opzigt over de nieuw bekeerde Catholijke vrouwen, eene dergelijke taak dus, als die van Mad. GUYON te *Gex*, en een bewijs tevens, hoe zeer de Catholijke Kerk zich beijverde, door uitstekende personen hunne bekeerlingen nadruk en duurzaamheid te bezorgen. FÉNÉLON was met volle overtuiging Catholijk en wijdde zich daarom ook aan dit werk met de strengste naauwgezetheid (*). Nadat hij tien jaren dit ambt bekleed en gedurende dezen tijd ook zijn voortreffelijk geschrift over de opvoeding der dochters en eene aanwijzing tot waarneming van het geestelijk ambt vervaardigd had, werd hem, ten tijde toen LODEWIJK zijne dragonders uitzond, om de Hugenooten te bekeeren, de zending in *Poitou* opgedragen. Maar FÉNÉLON verzocht van de dragonders

(*) De proselietinnen, over wier verder geloof hij te waken had, leefden in een huis naar kloosterlijke inrigtingen te zamen, zonder echter aan eene eigenlijke gelofte gebonden te zijn. Het instituut was in het jaar 1634 door den toenmaligen aartsbisschop van *Parijs*, JOHANNES FRANS VAN GONDI, gesticht en door eene bul van paus URBANUS VIII bevestigd geworden. De groote TURENNE had na zijnen overgang tot het Catholicismus hetzelfde in bijzondere gunst genomen en hem eene ruime woning bezorgd, en ook LODEWIJK XIV moest natuurlijker wijze eene inrigting ondersteunen, die zijne wenschen, om het geheele land weder Catholijk te maken, zoo bereidwillig te gemoet kwam. Reeds toenmaals trok FÉNÉLON de opmerkzaamheid van BOSSUET tot zich, die aanmerkelijk hooger van jaren was dan hij en reeds in hoog aanzien stond. BOSSUET bleef zijn vriend en beschermmer tot den onzaligen strijd, die wegens Mad. GUYON en de Quietistische leer ontstond.

verschoond te blijven, want dus schreef hij aan BOSSUET, met wien hij reeds in vriendschappelijke betrekkingen stond, de koning behoefde den lieden slechts dragonders toe te schikken en kon ze even zoo goed tot het Mahomedanisme als tot het Christendom noodzaken. Zijne wapenen, waarvan hij zich bediende, moesten geene andere zijn dan die der waarheid en liefde en hij bediende zich van dezelve getrouw naar de maat der inzigten, die hem ten deel waren gevallen. En waarom zouden wij niet gelooven, dat het een' man als FÉNÉLON heeft kunnen gelukken, menigen Protestant werkelijk weder voor een geloof te winnen, dat hij niet slechts als BOSSUET met schoone dubbelzinnige spreekwijzen opsierde, maar dat hij in de regte eenvoudigheid en onschuld des harten van zijne weldadigste zijde voorstelde? Terwijl BOSSUET het Catholicismus *theoretisch* idealiseerde, stelde FÉNÉLON in zijne geheele persoonlijkheid het *practisch* ideaal van het Catholicismus daar, of veelmeer hij liet het Catholicismus in een licht verschijnen, dat niet zoozeer tot het Catholijke stelsel, dat hij huldigde, als wel tot *die* Godsdienst behoorde, welke boven de tegenstrijdigheden der belijdenissen verheven is en die, zoo zij steeds opgevolgd ware geworden in den geest van FÉNÉLON, veelligt nimmer eene Hervorming noodig zoude gemaakt hebben.

Nadat hij zijne zending volbragt had, werd hij in 1689 opvoeder van den neef van LODEWIJK XIV, den hertog van *Bourgondië*, naderhand ook van de hertogen van *Anjou* en *Berry*. Met welke moeilijkheden hij in dit ambt te worstelen had, welke wijsheid, welke gematigdheid, welke edele

standvastigheid hij tegen den trots van een' slecht geaard kweekeling overstelde, is even zoo bekend, als dat hij zijnen veel gelezen *Telemachus*, zijne fabelen en andere geschriften voor de jeugd met betrekking tot deze kweekeling vervaardigde. Om hem voor zijne verdiensten te beloonen, bezorgde hem de koning eerst de abdij van *St. Valéry* en later, in het jaar 1695, het aartsbisdom van *Kamerijk*.

Omstreeks dezen tijd was de spanning tusschen hem en BOSSUET, wegens Mad. GUYON, reeds begonnen, echter nam BOSSUET de inwijding van den nieuwen aartsbisschop in de kapel te *St. Cyr* den 10den Junij 1695 op zich, in tegenwoordigheid van de vrouw van MAINTENON en de prinsen, zijne kweekelingen. Doch van nu af wordt het proces van Mad. GUYON ook dat van haren voorspraak FÉNÉLON. Deszelfs bijzondere tijdperken allen te doorloopen zoude voor ons slechts vermoeijend zijn. Intusschen zullen wij genoodzaakt wezen, nog het een en ander uit hetzelfde in de naetvolgende bijeenkomst aan te voeren, deels om de leer van Mad. GUYON in den weerschijn van de mildere Fénélonsche uitlegging ons nog eenmaal voor te stellen, doch deels ook en voornamelijk om de voortreffelijke gezindheid des laatsten des te luisterrijker er uit te voorschijn te zien komen.

ACHTTIENDE VOORLEZING.

VERSTANDS- EN GEVOELSRIGTING IN DE GODSDIENST. BOSSUET EN FÉNELON. FÉNELONS ONDERWORPENHEID AAN HET GEZAG VAN DEN PAUS. ZIJNE BEMINNENSWAARDIGHEID. GELIJKVORMIGHEDEN TUSSCHEN FÉNELON EN SPENER. FÉNELONS DOOD. ZIJNE LEVENSBESCHRIJVERS, RAMSAY EN BAUSSET. DE VADERS VAN HET ORATORIUM. BOUTHILLIER DE RANCÉ EN DE ORDE DER TRAPPISTEN. DE DUITSCH- CATHOLIJKE KERK. ABRAHAM A SANCTA CLARA. ANGELUS SILESII. OVER PANTHEÏSMUS. DE GRIEKSCHE KERK. CYRILLUS LUCARIS. DE RUSSISCHE KERK. NICON EN DE RASKOLNIKEN. DE WALDENZEN.

Dat zich in de opvatting van het Godsdienstig leven twee hoofdrihtingen vertoonen, waarvan men de eene de *verstands-*, de andere de *gevoels-*rihting gelieft te noemen, kan, wanneer men de zaak in deze algemeenheid opvatten wil, bezwaarlijk ontkend worden, ofschoon zulke rihtingen zich zelden zoo zuiver daarstellen, dat niet ook de andere op eenige wijze er mede ingesloten ware. Doch *dit* ware onregt en zoude van hoogst oppervlakkige waarneming getuigen, wanneer men ooit zeggen wilde, dat de *verstands-*rihting in het Pro-

testantismus, de *gevoels*-rigting in het Catholicismus haren zetel had: want even zoogood liet zich met eenige geschiktheid in het denken het tegen-deel aanvoeren, doch hetwelk van zijnen kant eene even zoo scheeve bewering behelsde. Wij hebben veeleer gezien, hoe *beide* rigtingen, wanneer men ze eenmaal als zoodanig aanduiden wil, d. i. zoowel de verstands- als de gevoelsrigting, in *beide* geloofsbelijdenissen kunnen plaats vinden en ook werkelijk plaats vonden en hoe zij ook in *beiden* hare vertegenwoordigers hebben. De doode orthodoxie, zoowel als het bloot ontkennende rationalismus, gelijk zij zich in de Protestantsche Kerk daargesteld hebben, rusten voorzeker op eene eenzijdige geldingmaking van het verstand en op miskenning van de regten des *gevoels* in de Godsdienst, gelijk daarentegen omgekeerd het Mysticismus menigmaal in eene eenzijdige en krankaardige gevoelsrigting zijnen wortel heeft. Maar deze beide rigtingen, die elkander onder verschillende gedaanten en wijzigingen in de Protestantsche Kerk bestreden en nog bestrijden, zien wij ook in de *Catholijke* Kerk zich tegen elkander verheffen. Wel ontbrak het ook niet aan *vereffeningen* in beide Kerken: want het Protestantsch *Piëtismus* kan men bij alle diepte des gevoels zekere practische verstandigheid even min ontzeggen, als het Catholijk *Jansenismus*, dat ons zulke bekwame wiskunstenaars als eenen PASCAL en zulke uitstekende schrijvers als die van *Port-Royal* opgeleverd heeft. Doch daar nu echter eenmaal in de Catholijke Kerk een strijd tusschen de zoogenoemde verstands- en gevoels Godsdienst plaats vond, zoo mogen wij voorzeker BOSSUET als den vertegenwoordiger der eerste, FÉNELON als dien

der tweede rigting beschouwen; want schoon wij ook BOSSUET geenszins alle gevoel ontzeggen willen en nog veel minder eenen FÉNELON het verstand, dat hij veeleer in zijne grootste fijnheid en kracht bezat, zoo zullen wij toch zeggen moeten: in den aartsbisschop van *Meaux* komt meer de verstandige, in den aartsbisschop van *Kamerijk* meer de gevoelige, gemoedelijke opvatting der Godsdienst te voorschijn. BOSSUET beschouwde de Godsdienst meer met de oogen van een wijzen practischen staatsman van hare objective, voorwerpelijke zijde, als iets positief gegeven, door bepaalde vormen begrensd, uiterlijk daar te stellen en door uiterlijke middelen te behouden. Hij verlangde daarom klaarheid van begrippen en doelmatigheid der zedelijke voorschriften. In deze vordering betoonde hij zich juist niet regtstreeks Protestantsch, maar integendeel consequent Catholijk; want de Catholijke Kerk, inzonderheid de *hedendaagsche* sedert den tijd der Jezuiten en van het concilie van *Trente* heeft van ouds dit stelsel der *verstandelijkheid* gevolgd, tegenover al datgene wat haar slechts in het minste de verdenking van dweeperij verwekken konde; en in deze logische consequentie vond ook BOSSUET het eigenlijk bewijs voor de waarheid van het Catholicismus. Met eene Godsdienst die zich noch theoretisch in leerstelsels, noch practisch in geboden vatten laat, met eene Godsdienst, die zoo zeer zich van het uiterlijke ontslaat, dat zij zelfs de woordelijke gebeden niet meer behoeft, maar zich met de in God rustende stemming (*oration mentale*) vergenoegt, wist hij niets aan te vangen; met haar kon ook een redenaar, wien het om eene bepaalde werking te doen was, en een hof- en staats-

theologant niet gediend zijn. Even min kon hij zich onder eene zoogenoemde *reine* liefde (*pur amour*) iets voorstellen, die niet ten minste in het uitzigt op de beloofde zaligheid, die in het gemeen volstrekt om geen uiterlijk doel lief heeft, maar slechts lief heeft, *om* lief te hebben. Zulk eene overspanning van grondstellingen, welke de liefde zelfs van de *hoop* gescheiden nog als liefde omvatte, moest hem, ook wanneer hij de zaak geheel opregt en zonder hartstogt overwoog, inderdaad als iets gevaarlijks voorkomen, en zeker is het, dat de algemeene verbreiding van zulke grondstellingen aan de Roomsche Catholijke Kerk zoowel als aan de werkzaamheid van BOSSUET, die grootendeels op de uiterlijke drijfveren derzelve rustte, een einde zou gemaakt hebben. Anders was het met FÉNELON. De verschijning eener vrouwelijke natuur, welke bij alle zonderlingheden die haar aankleefden, bij alle vervolgingen die zij doorstond, zich voor de Godsdienst eener reine, onbaatzuchtige, door geene berekening bestuurde liefde tot God in CHRISTUS verklaarde, maakte op hem een sterken indruk en hij vreesde zich jegens God en zijn geweten te bezondigen, wanneer hij het waagde, een heiligdom aan te tasten, hetwelk hem zelven het innigste heiligdom zijns levens en het eerste en laatste geheim van alle Godsdienst geworden was. FÉNELON was er verre af, het uitsporige in Mad. GUYON te miskennen; maar door de benevelde oppervlakte schouwde hij dieper tot in den grond der zaak. Al het willen verdienen van de zaligheid, alle uitzigt op loon, zelfs alle uitzigt op wederliefde scheen hem de *reine liefde* te benevelen, welke hij als het hoogste van allen aankweekte, waarin hij zelf zoo vast geworteld

stond als eens de boezemvriend des Heeren , en waar-
 in hij zijn' ganschen rijkdom , zijne geheele zalig-
 heid vond. Tot dit alles was FÉNÉLON niet geko-
 men door geleerde studiën ; door moeilijk naden-
 ken , ook niet door zware geloofsworstelingen , door
 redetwisten en twijfelen , maar zulks had zich in
 hem daargesteld op eene wijze , die het werk der
 genade van *dat* der natuur naauwelijks laat onder-
 scheiden. Beide was in zijne ziel één. De natuur
 was opgenomen in de genade en de genade was
 hem tot natuur geworden. — Hoe geheel anders
 was het met BOSSUET ! bij wien alles meer een werk
 van nadenken , van reflexie , van combinatie was.
 Maar ook de gang der studiën van beide mannen
 was verschillend geweest. BOSSUET was evenals
 FÉNÉLON in de werken der oude classieken en der
 Roomsch-orthodoxe kerkschrijvers wel bedreven ,
 maar den Mystieken had hij tot hiertoe geene op-
 merkzaamheid geschonken ; daarom was hem ook
 veel in de taal van Mad GUYON nieuw , aanstoote-
 lijk en kettersch , terwijl FÉNÉLON deze litteratuur
 van ouds met vooringenomenheid beoefend , zich
 reeds lang den geest van eenen FRANS VAN SALES en
 der oude Mystieken door het lezen van hunne schrif-
 ten had eigen gemaakt en zich alzoo met eene taal
 vertrouwd gemaakt had , die inderdaad hare eige-
 ne uitlegging vereischt , wanneer men haar niet voor-
 larig met de taal des onzins of der vermetelheid
 verwarren wil. Het viel hem daarom gemakkelijk
 (in het jaar 1697) tegenover den ijverenden BOSSU-
 ET een geschrift te laten verschijnen , hetwelk eene
 verklaring van de grondstellingen der heiligen over
 het inwendig leven behelst (*) en met deze getui-

(*) *Explication des maximes des Saints sur la vie intérieure.*

genissen in de hand het bewijs te voeren, dat datgene wat Mad. GUYON beweerde reeds lang door voornamen mannen der Catholijke Kerk beweed was geworden. Nu eerst moest BOSSUET zich den geest van de schriften der Mystieken geheel eigen maken. Hij deed het met groote bekwaamheid, ja met loffelijke inspanning en volharding, maar hij maakte zich dien toch meer slechts door de studie eigen, terwijl FÉNELON zich dien meer door het leven eigen gemaakt had.

Wat nu het uiterlijk beloop van den strijd en het allernaast Mad. GUYON zelve betreft, zoo was deze eerst onder het bijzonder opzigt van BOSSUET gesteld geworden, doch had zich daaraan door de vlugt weten te onttrekken, en daar zij in weêrwil eener schriftelijke verklaring, die zij gegeven had, nogtans weder voortging te leeren, werd zij in 1695 in den slottoren te Vincennes, later te Vaugirard, en eindelijk meer dan 10 jaren in de bastille te Parijs gevangen gehouden, tot het jaar 1705. Zij stierf, nadat zij in het genoemde jaar hare vrijheid weder gekregen en zich ook eenigen tijd in Holland opgehouden had, in het jaar 1717 te Blois. Veel gewigtiger wordt voor ons het regtsgeding tegen FÉNELON zelve. Was het bloot de verscheidenheid van geloofsbegrippen, of was het tegelijk geheime ijverzucht van BOSSUET, die zich door den meer geestrijken man niet gaarne overtroffen zag? Dit is moeilijk te beslissen. Genoeg, BOSSUET wendde alles aan, om den aartsbischof van Kamerijk bij het hof in wantrouwen te brengen. Vrouwe MAINTENON toonde zich steeds onverschilliger jegens hem en de koning ontnam hem zelfs eindelijk het werk der opvoeding van

zijnen kleinzoon en verwees hem naar zijn bisdom. De strijd tusschen hem en BOSSUET werd in geschriften voortgezet; BOSSUET toonde zich gevoelig, doch FÉNÉLON zachtmoedig, bescheiden en steeds bereid, beter onderrigt aan te nemen, voor zoo verre hem dit werkelijk gegeven werd. Doch welk gezag moest hier beslissen? Had LUTHER eens aan zijne vijanden zich bereid verklaard, wanneer hij uit de *heilige Schrift* door een' ander onderrigt werd, zoo vinden wij voorzeker *deze* taal bij FÉNÉLON niet, die in het gemeen met LUTHER zich niet wel vereenigen laat. FÉNÉLON bleef geheel op het standpunt der Catholijke Kerk. Zijn Protestantismus, dat hij tegenover BOSSUET bewees, bepaalde zich enkel daarbij, dat hij beweerde, dat BOSSUET hem misverstaan had en hem verkeerde gevolgtrekkingen te last leide. Doch dat de paus als hoogste gezag zoude beslissen, liet FÉNÉLON zich gaarne welgevallen en moest het zich laten welgevallen, in zooverre hij regtgeloovig Catholijk blijven wilde. En zoo kwam dan de zaak aan paus INNOCENTIUS XII. Het gold inzonderheid het zoo even genoemde geschrift van FÉNÉLON over de grondstellingen der heiligen, een geschrift, waarover eerst een doctor der Sorbonne geoordeeld had, dat het een door en door gulden boek was, doch tegen hetwelk nu de door BOSSUET aangeblazen storm der ijveraars van alle zijden losgebroken was. Te Rome werden daarom onderscheidene bijeenkomsten gehouden, en in dezelve eerst menigerlei elkander weersprekende oordeelvellingen geopperd. Zoo zeide een der Inquisiteuren, men moest of de algemeen geachte schriften van den heiligen FRANS VAN SALES geheel verbranden, of men moest ook FÉNÉLONS geschrift goed heeten, dewijl dit geheel op de grond-

stellingen van den eerstgenoemde berustte. Maar zulke stemmen werden door andere overschreeuwd. Na 18 maanden eindelijk volgde eene pauselijke brève gedagteekend van den 12^{den} Maart 1699, waarin 23 stellingen uit het boek van FÉNÉLON uitgezocht en als verkeerde, vermietele, voor vrome ooren aanstootelijke stellingen gekenteekend werden. Zoo werd al aanstonds de stelling veroordeeld, dat er eene onbaatzuchtige liefde bestaat, die zonder uitzigt op loon en vrees voor straf, ook zonder opzigt op de eigene zaligheid die zij verzekert, God rein om zijns zelfs wille liefheeft, en met deze leer van de *reine liefde* worden dan ook de overige meer of min daarmede zamenhangende stellingen van de volstrekte rust en onverschilligheid der ziel, van het wezen der onmiddellijke beschouwelijkheid (*), van het bloot *innerlijk* gebed, dat zich van geene woorden bedient (*oration mentale*) enz. verworpen. Aan alle geloovigen werd het koopen, houden en lezen van FÉNÉLONS geschrift verboden en aan de bisschoppen de last opgedragen, om deze verordening aan hunne gemeenten bekend te maken. Iedereen kent de bewonderenswaardige zelfverloochening, die FÉNÉLON bij deze gelegenheid betoonde. Als een hooggeplaatst prelaat der Kerk was hij vooral verplicht, met een goed voorbeeld voor te gaan en zoo moest de aartsbisschop van *Kamerijk* evenals ieder ander bisschop den schrijver FÉNÉLON veroordeelen. En dat deed hij ook. FÉNÉLON maakte de pauselijke constitutie in zijn bisdom bekend en vermaande ieder, zoowel schriftelijk als mondeling van den kansel zich naauwge-

(*) Deze (*contemplation*) stelde FÉNÉLON boven de meditatie.

zet naar dezelve te gedragen, en gewis meende hij het daarmede opregt en zonder Jezuitische voorbehouding. Er zijn tegenstrijdigheden in de handelwijze der menschen, die uitwendig beschouwd tegenstrijdigheden *zijn* en blijven en die zich slechts op den psychologischen weg eenigermate laten oplossen, wanneer men zich in de individualiteit van dengene verplaatst, die dezelve *in* zich vereenigt. En dat moeten wij juist hier bij FÉNÉLON. Het schijnt niet alsöf hij in het minst met zich zelve in tweestrijd geweest zij, ofschoon het *ons* veelligt onbegrijpelijk voorkomen kan, hoe een man, die met zulk eene innige overtuiging zijn boek geschreven had, als FÉNÉLON, desniettegenstaande het verbod tegen hetzelfde ambtshalve goedkeuren en inscherpen konde. Maar dit moeten wij ons juist herinneren, dat terwijl FÉNÉLON in bijzondere geloofsstellingen openbaar op het standpunt der Evangelisch-protestantsche geloofsleer zich bevond (en daartoe is toch wel de leer van de onbaatzuchtige liefde naar haar wezen te rekenen), hij juist in zijne kerkelijke betrekking Catholijk was en Catholijk blijven *wilde*. De onderwerping van het individu aan den hooger wil van het hoofd der Kerk, in wien hij het werktuig Gods vereerde, was hem heilige gewetenszaak en er bleef hem niets anders over, dan zich daarmede te troosten, dat veelligt te eeniger tijd zijne thans miskende leer zegepralend uit dat misverstand zoude te voorschijn treden, waarvan zij thans nog omgeven was en om welks wille zij alzo ook werkelijk voor menigeen schadelijk zijn *konde*. Terwijl LUTHER, gevangen in Gods Woord, op den rijksdag te *Worms* gezegd had: »hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij, Amen!” zoo was FÉ-

VI.

NÉLON gevangen in het geloof aan den hooger en wil van het kerkelijk gezag, hetwelk voor hem dezelfde waarde had, als voor LUTHER de Bijbel. Hij boog zich zonder tegenspraak onder deze geweldige magt, leide de hand op zijnen mond en liet aan God het verder bestuur der zaak over. Wel had FÉNÉLON, evenals ginds de Jansenisten, een onderscheid kunnen maken tusschen de onfeilbaarheid van den paus in het algemeen en *die* in het bijzonder (tusschen de *question de droit* en de *question de fait*); maar het zuiver gemoed zonder bedrog verachtte zulke onderscheidingen als ijdele uitvlugten, en hierin vertoonde hij zich in zijne grootsche onschuld kennelijk nog van eene schoonere en edelere zijde en tevens zich meer gelijk blijvende dan de Jansenisten. Terwijl deze de tweespalt tusschen hun Catholijk en Protestantsch bewustzijn slechts met eenige bitterheid overwonnen, zoo liet daarentegen FÉNÉLON ook niet het geringste gevoel van ongenoegen in zich opkomen, maar zocht veeleer de handelwijs van den paus op het best uit te leggen. Hij beleed het onbewimpeld, dat de in zijn boek gebruikte uitdrukkingen ligt door den grooten hoop van lezers verkeerd verstaan konde worden, daar de *stijl des harten*, waarvan hij zich bediend had, een andere was dan de stijl des verstands, de taal van het contemplatieve gevoel een andere dan die van het denkend en overwegend verstand (*), en zoo had ook de paus, die het geheel der Kerk

(*) Verg. (RAMSAY) *histoire de la vie de Fénelon, à la Haye* 1723 p. 74, 75. «Il y a un stile du coeur et un autre de l'esprit, un langage de sentiment et un autre de raisonnement; ce qui est souvent une beauté dans l'un, est une imperfection dans l'autre.»

in het oog houden moest, voor het verbod zijne goede gronden kunnen hebben, want FÉNÉLON hield het voor onregt, dat het individu de Kerk te zeer met zijne bijzondere meeningen overblufte en liever koos hij het kruis, dat hij in stilgeduld droeg, dan dat hij door de zegepraal zijner leer aan de Kerk ergernis zou gegeven hebben. — Zijne onderwerping was alzoo geen menschenvrees, maar evenals de nietonderwerping van LUTHER eene vrucht der strengste naauwgezetheid, en zoo blijft ons bij de volkomen verscheidenheid van beide mannen en hunne inzigten omtrent het gezag der Kerk, hunne gezindheid even vereerenswaardig; schoon wij ook LUTHER's inzicht voor het meer ware houden.

Deze onderwerping van een' zoo aanzienlijk prelaat en van eenen zoo rijkbegaafden en edelengeest trof den heiligen vader zelven en hij gaf hem daarover zijne tevredenheid in een' welwillenden herderlijken brief (*) te kennen. Niet zoo tevreden waren BOSSUET en zijne aanhangers. In de veroordeelings-brève van den paus, welke zij zelve verwekt hadden, was onder anderen de uitdrukking gebruikt geworden, dat de paus uit eigene beweging (*proprio motu*) die veroordeeling uitgesproken had; aan deze uitdrukking stootte zich de nationale ijdelheid der Fransche bisschoppen, welke de vrijheid der Gallikaansche Kerk daarin benadeeld zagen. Doch zij durfden ditmaal hun ongenoegen niet laten blijken. Met des te minder verschooning behandelden zij den voortreffelijken FÉNÉLON, zoodat de paus het treffend verwijt deed, dat FÉNÉLON wel gedwaald had, maar uit overmaat van liefde

(*) Bij BAUSSET, *vie de Fénelon*, II, 440.

tot God , doch dat *hunne* dwaling voortkwam uit *gebrek* aan liefde tot den naaste (†). En gelijk er dan in zulke gevallen niets gemakkelijker is , dan met het verdoemen van zulk eene niet begrepen grootheid zijne eigene kleinheid en erbarmelijkheid te bedekken , zoo wierpen zich thans ook de aan den aartsbisschop ondergeschikte bisschoppen tot zijne regters op. FÉNÉLON betoonde hun een waardig en standvastig gedrag. Maar ook de hooger staande BOSSUET , die inzonderheid door zijnen neef , den *abt* BOSSUET (een' opgeblazen mensch) , de veroordeeling van FÉNÉLONS geschrift te *Rome* bewerkt had , hield ook thans niet op (nadat toch de *paus* bevredigd was) , de regtgeloovigheid van zijnen ambtgenoot in verdenking te brengen. FÉNÉLON droeg ook dit met geduld. In de geestelijke werkzaamheid , die hij onverdroten uitoefende , in de leer en in de zielzorg , in het verkeer met gelijkgestemden en in den stillen omgang des harten met God vond hij volle bevrediging , en juist in dit laatste gedeelte zijns levens moeten wij hem thans nog leeren kennen.

FÉNÉLON was een bisschop , gelijk PAULUS zich dien voorstelde , wanneer hij zeide , dat de bisschop of opziener moet onberispelijk zijn , wakker , matig , eerbaar , gaarne herbergende , bekwaam om te leeren en bescheiden. Hij ging als een goed voorbeeld de overige bisschoppen van zijn bisdom voor , hield naauwkeurig opzicht over alles , stelde zich met iedereen in betrekking , daalde tot de geringsten demoedig af , en verhief zich ook weder

(†) Peccavit excessu amoris divini , sed vos peccatis defectu amoris proximi.

waar het noodig was tot de hoogste hoogte van denkende geesten. Evenals SPENER maakte hij de eenvoudigheid tot grondeigenschap zijner predikatiën; alleen dat de natuurlijke bevallige vorm en ronding van uitdrukking hem meer ten dienste stond, dan den eerstgenoemde, zoodat hij, zonder er naar te streven en te jagen, bij al wat hij zeide of schreef, zich steeds als Classieker kenmerkte. Ook doet voor het overige veel in zijn leven en in zijne werkzaamheid aan SPENER denken, waarbij men wel is waar zoowel het onderscheid van nationaliteit als dat van geloofsbelijdenis niet uit het oog moet verliezen. Gelijk SPENER met duizend menschen, die niet tot zijne eigenlijke gemeente behoorden, in briefwisseling was als raadgever en geestelijk leidsman, zoo ook FÉNELON, wiens brieven tevens door eene sierlijkheid uitmunten, welke voorzeker SPENERS wijdloopige bedenkingen niet bezitten. In reinheid en strengheid van zeden staan wel beide mannen, die wij ons gaarne als de edelste vertegenwoordigers hunner geloofsbelijdenissen in dezen tijd voorstellen, even groot daar. Zelfs menige bijzondere eigenschappen, als het streng gebruikmaken van den tijd, hebben zij met elkander gemeen. In den omgang met de wereld toonde FÉNELON welligt eene grootere geschiktheid dan SPENER, want het hof van LODEWIJK XIV was ook een ander, dan het Keur-Saksische en het Keur-Brandenburgsche van dien tijd. Maar zoo gemakkelijk hij zich aan het hof en in groote gezelschappen bewoog, zoo weinig moeite kostte het hem op edele wijze populair te zijn. Op zijne wandelingen knoopte hij niet zelden gesprekken met de

landlieden aan (*). Hij zette zich bij hen in het gras neder, vernam naar hunne huiselijke aangelegenheden en ging van deze tot het geestelijke over. Welwillend nam hij de ververschingen aan, die zij hem aanboden, en ontzag de onzindelijkheid der armoede niet, om zich naauwer met hen te bevrienden (†). Zijne weldadigheid kende geene grenzen, terwijl hij zijne eigene slagen des noodlots ligt wist door te staan. Toen hij nog aan het hof leefde, brandde eens zijn bisschoppelijk paleis te *Kamerijk* af met al het huisraad, alle boeken en al zijne handschriften! FÉNÉLON bevond zich te *Versailles* en was juist in een gerust gesprek met zijne vrienden gewikkeld, toen de abt LANGERON binnentrad, om hem van het ongeval kennis te geven. Hij wilde het met de meest mogelijke voorzigtigheid ter zijner kennis brengen, maar hoe verrast was hij, toen FÉNÉLON hem opgeruimd antwoordde, hij wist het reeds, het was beter dat het vuur zijn paleis dan de hut van een arme verteerd had, en het gesprek weder voortzette, alsöf er niets gebeurd ware (§). — Bijna al zijne inkomsten wendde hij aan ten behoeve van de zieken- en armenhuizen, of hij ondersteunde daaruit behoeftige geestelijke en verarmde familiën. Ja, hij stilde den nood niet slechts waar hij dien ontmoette, hij zocht dien op met oogen der liefde. In tijden van oorlog opende hij zijne voorraadkamers en gaf zijn paleis tot een lazaret over, ja hij huurde

(*) RAMSAY p. 96.

(†) Bekend is de in de koperplaat voorgestelde anecdote, hoe hij eene arme vrouw hare verloren koe opzocht en weder terugbragt.

(§) BAUSSET I. p. 374.

er nog huizen bij en betoonde aan alle verwonden en ellendigen persoonlijke hulp.

FÉNÉLON bezat eene fijne wetenschappelijke beschaving en waardeerde die ook in anderen. Maar ook daarin stemde hij met SPENER overeen, dat hij het heil der Kerk niet enkel in de wetenschappen zocht, maar in de levendige vroomheid, en inzonderheid was hem, evenals SPENER, het holle pedantismus der geleerden tegen den zin. Hij deelde met dien Duitschen geloofsman die kinderlijkheid en eenvoudigheid des harten en vooral dien ootmoed, die met PAULUS zegt: niet dat ik het alreede gegrepen heb of alreede volmaakt ben, maar ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mogt. Evenals SPENER zijne gemeenteleden vermaande, hem openhartig zijne feilen te zeggen, zoo bad ook FÉNÉLON zijne vrienden, hem niet ten aanzien van zijne feilen te verschoonen, ook op gevaar, dat zij hem onregt deden. Maar evenzoo openhartig hield hij ook anderen hunne feilen voor, daar hij geen menschen zocht te behagen, maar God, die hem tot Zijnen dienaar onder de menschen gesteld had, doch ook wanneer hij berispte, geschiedde het met liefde en verschooning.

» Wanneer één sterveling, oordeelt HERDER, gaven van het hart en van het verstand in eenvoudigheid, waardigheid en beminnelijkheid wist te vereenigen en alle onder de strengste wet der reine overgegevenheid van zich zelven te brengen, was het FÉNÉLON." FÉNÉLON stierf (10 jaren na SPENER) den 7den Februarij 1715 te *Kamerijk*. » Niet zijne Kerk (zegt HERDER), maar de menschheid heeft hem gekanoniseerd (*)."

(*) ADRASTEIA, Werke zur Philosophie IX, S. 43. Ook andere

Zijne geestelijke en zijne overige schriften zijn te zeer bekend, dan dat ik met schrale uittreksels en overzettingen u ophouden en u nog daarenboven van het genoeg berooven zoude, de uit de ziel gevloede ontboezemingen in de zoo bevallige Fransche taal te lezen, die door FÉNÉLONS tong en pen even zoo zeer is geheiligd, als zij door duizend anderen ontheiligd is geworden. Doch wie eene uitvoeriger geschiedenis van FÉNÉLON wenscht te lezen, dien verwijs ik naar de voorstelling van eenen ooggetuige, den Schotschen ridder RAMSAY, die na menigerlei lotgevallen en Godsdienstige ondervindingen, nadat hij bij Protestanten, bij Socinianen en Mystieken de waarheid te vergeefs gezocht had, eindelijk door den omgang met FÉNÉLON voor het Roomsche-Catholijke geloof gewonnen werd. Wij krijgen door dit geschrift een meer beknopt en levendiger beeld van FÉNÉLONS persoonlijkheid dan door het grootere werk van BAUSSET (den voormaligen bisschop van *Alays*) in drie deelen, dat eene menigte der gewigtigste bewijsstukken en eene zeer uitvoerige beschrijving van den geheelen strijdhandel bevat, doch juist daarom minder voor eene ligte, een algemeen overzicht aanbiedende lectuur, dan voor de eigenlijke studie geschikt is.

Zoo vonden wij dan in FÉNÉLONS Godgeleerdheid datgene tot een helderen en gladden zeespiegel opgeklaard, wat ons in de meeningen en lotgevallen van Mad. GUYON nog als een troebel, door stormen bewogen water verscheen. De zalige, hemelsche

geesten, als JEAN PAUL in de *Levana* en van WESSENBERG in het gedicht: *Fénélon* (3 zangen, Zurich 1842) hebben aan deze kanonisatie deel.

rust, naar welke die dweepster vol onrust haakte, stelt zich aan ons hier in hare wezentlijkheid voor. De nevelen zijn opgetrokken, de wolken verdreven en de stralen der zon breken vriendelijk, krachtig en vruchtbaarmakend door. Dit is ons weder een bewijs, hoe dan toch niet zelden aan de onduidelijke beweringen der dweeperij, welke de verstandsmensch als louter onzin verwerpt, iets edelers en beters ten grondslag liggen kan, dat slechts op het oogenblik der verlossing wacht, wanneer het van het donker omhulsel bevrijd en in een edeler omkleedsel overgebracht wordt; terwijl de ledigheid van zoo menig zich opblazend verstand hol en ledig blijft en in ijdele zelfbespiegeling verzinkt. Doch daarmede willen wij geenszins der dweeperij zelve eene lofrede houden; want wanneer ook in *deze* strijdgeschiedenis de zegepraal blijkbaar aan de zijde van de Godsdienst des gemoeds ligt (tegenover eene eenzijdig berekenende verstands-theologie), zoo kunnen wij aan een' anderen strijd in de Fransch-Catholijke Kerk ook weder zien, waar de van het verstand verlatene en van de wetenschap zich losrukkende dweeperij heenvoeren konde en hoe kwalijk zij bij de ware bezonnenheid en bedaardheid van eenen FÉNELON afsteekt. Ik kies daartoe een voorbeeld uit de geschiedenis der monnikörden, die wij hier natuurlijk niet in hare geheele uitgestrektheid vervolgen kunnen.

De Benedictijner orde, die reeds zoo dikwijls van hare oude bestemming afgeweken was, had op verschillende tijden verschillende hervormingen ondergaan en ook de XVII^{de} eeuw liet het aan zulke hervormingen niet ontbreken. Daar de wetenschappelijke rigting en de strenge tucht der vroomhed

in het oorspronkelijk doel der stichting lag, zoo bespeuren wij, dat nu eens de eene, dan weder de andere zijde miskend werd en dat men daarom ook de hervorming van twee verschillende kanten aanving, nu eens daarmede, dat men in de gezonken orde een nieuw wetenschappelijk leven zocht op te wekken, dan weder daarmede, dat men eene strengere tucht zocht in te voeren. Het eerste was het doel der vaders van het *oratorium* geweest, een genootschap van geestelijken te *Parijs*, gesticht in het begin der XVII^{de} eeuw door PETRUS BERULLE uit *Champagne*. Deze vaders van het *oratorium* stelden zich, als ook de hun in geest en streven verwante medeleden der congregatie van den heiligen MAURUS (een discipel van den heiligen BENE-DICTUS), bovenal de bevordering der wetenschap binnen de Catholijke Kerk ten taak. Zij gaven de schriften der kerkvaders en andere geleerde werken uit en werkten ongemeen op de beschaving en veredeling van den priesterstand. Wij hebben alzoo in hen mede een reformatorisch element binnen de Catholijke Kerk te erkennen, waaraan ook de Protestantsche Godgeleerdheid veel te danken had. Men kan niet zeggen, dat dit genootschap voor het streven naar geleerdheid de vroomheid ter zijde gesteld heeft. Veeleer bewaarde het in deszelfs geheele handelwijs die zedelijk-godsdienstige waarde, welke den stand der geleerden eerst de hoogere wijding geeft. Voor vurige gemoederen mogt intusschen altijd deze geleerde behagelijkheid den schijn van Godsdienstige laauwheid aannemen en in een tijdvak, waarin het niet aan sterke tegenstellingen ontbrak, behoeft het ons dan niet te verwonderen, wanneer nevens de poging, om de Benedictijner

orde door de wetenschap te bevorderen, zich eene andere vertoonde, om de oude strengheid der tucht in haren ganschen omvang te herstellen, ja zelfs tot in het oneindige en dweepachtige te verzwaren, en dit blijkt ons bij den stichter van de merkwaardige orde van LA TRAPPE. De stichter van de orde der Trappisten is mede een Franschman van geboorte, met name DOM ARMAND JEAN LE BOUTHILLIER DE RANCÉ (*). Hij werd den 9den Januarij 1626 te *Parijs* geboren. Als de zoon van rijke en voornaame ouders leerde hij vroeg de vermaken en verstrooiingen der wereld kennen en toonde eene groote ontvangbaarheid voor zinnelijke genoegens. Dat hij met eene overzetting van de liederen van ANAKREON zijne loopbaan als schrijver begon, verried in het minst geene neiging tot het strenge kloosterleven. Doch nadat hij den beker der lusten tot den bodem toe geledigd had, begon het berouw bij hem plaats te grijpen en met hetzelfde de wensch, om door groote heiligheid de oude zonden goed te maken. Hij was reeds vroeg tot den geestelijken stand bestemd geweest en bezat als een jong domheer ook aanzienlijke inkomsten, onder deze de abdij *la Trappe*. Deze abdij, door Cisterciensers bewoond, lag in *Normandië* vier en dertig mijlen noordwaarts van *Parijs* op den weg naar *Bretagne*, achter een groot bosch in een koud, vochtig, ongezond dal. Naar den smallen toegang, die door rotsen heen liep, kreeg het klooster den naam van *la Trappe (de valdeur)*. Deszelfs eigenlijke naam,

(*) ADELUNGS *Geschichte der menschlichen Narrheit* IV, S. 343 ff.
 en ERNST LUDWIG RITSERT, *der Orden der Trappisten*. Darmst. 1833.

dien het van de stichting af droeg (*), was *Notre Dame du Val*. Hier zocht BOUTHILLIER het eerst de oude kloostertucht, die zeer in verval geraakt was, te herstellen en ging met eigen voorbeeld van zelfkwelling voor, waarin hij zich te voren reeds voortreffelijk geëfend had, daar hij b. v. de hand in eene brandende kaars hield tot de huid verzengd was. Tot eene dergelijke heldhaftigheid; ja tot eene Christelijk-Stoïsche gevoelloosheid moesten nu ook de kloosterlingen, waarover hij sedert het jaar 1664 als abt het opzigt had, opgeleid worden. Hij verbood niet slechts het genot van den wijn, dat de wijze stichter der Benedictijner orde veroorloofd had, hij beperkte niet slechts het voedsel en alle behoeften des levens tot het allernoodzakelijkste, maar met de kruisiging des vleesches, waartoe voornamelijk ook menigvuldige geeselingen behoorden, verbond hij ook de onderdrukking van alle geestelijk en wel van het edelst geestelijk genot, dat den mensch door het gebruik der *spraak* en het verkeer met de wetenschap ten deel wordt. De Trappisten waren tot een eeuwig stilzwijgen veroordeeld en de wetenschappen moesten zij als iets schadelijks vlieden. Doch dit was het juist, wat de meer gematigden in de Catholijke Kerk als eene gevaarlijke overdrijving afkeurden en een der vaders van het *oratorium*, MABILLON, zag zich genoodzaakt, de bezigheid met de wetenschappen als eene voor de monniken zeer gepaste bezigheid te-

(*) De stichter was graaf PERCHE-ROTRON of ROTRON, en de stichting viel in het jaar 1140, volgens anderen reeds 1111, vergel. RITSERT, t. a. p.

gen dien dweeper te verdedigen (*). Ook paus ALEXANDER VII scheen deze overgroote strengheid niet te bevallen, ten minste toonde hij geen lust, naar den wensch des stichters, ook de overige Benedictijner kloosters naar *zijne* voorschriften te hervormen, en hoezeer ook het tijdvak zelf tot menige overdrijvingen van dien aard geneigd was, zoo vond toch de inrigting van LA TRAPPE aanvankelijk weinig navolging (†) en eerst voor de nieuwste tijden scheen het bewaard, die weder in zwang te brengen.

Wij verlaten thans de Catholijke Kerk van *Frankrijk*, op wier bodem al de tot hiertoe waargenomene verschijnselen wortelden en gaan nu de gewigtigste in het Catholijke *Duitschland* beschouwen. Hier vinden wij dan voorzeker niet dezelfde hooge trap van beschaving als in het tijdvak van LODEWIJK XIV. Want een sterker contrast kan men zich toch wel naauwelijks denken, dan wanneer men tegenover eenen BOURDALOUE, FLÉCHIER, MASILLON EN BOSSUET (§) aan het keizerlijk hof te *Weenen* den Zwabischen Barvoeter monnik ULRICH MEGERLE onder den naam van Pater ABRAHAM A SANTA CLARA vindt, die wellicht in oorspronkelijkheid van denkbeelden en praktische menschenkennis die beroemde kanselredenaars

(*) Tegen het geschrift van RANÉ: *Traité de la sainteté et des devoirs de la vie monastique* 1683 2 T. 4. schreef MABILLON: *Tr. des études monastiques*. 1694.

(†) Alleen de groothertog van *Toskanen* COSMUS III, stichtte in 1705 de abdij *Buon Solasso* bij *Florence*. Over de lateren zie men RITSERT, t. a. p.

(§) Echter waren er kort voor dezen tijd ook in de Gallikaansche Kerk ABRAHAM A SANTA CLARA's, zoo als de door MAIMBOURG, ADAM en andere redenaars medegedeelde voorbeelden bewijzen, bij REUCHLIN, S. 610 ff.

nog moge overtroffen hebben, maar dan toch door de lage-komische voorstellingswijze weder aan dat vroegere tijdvak deed denken, toen men door het Paaschgelach en dergelijke potsen den zin voor het ernstige en verhevene uit de kerken en harten met geweld scheen te willen verdringen. Voorzeker was dit geenszins het doel van den redenaar. Hij vond zelfs grooten bijval en bewerkte menig goeds. Daarbij kwam, dat het leven des paters onberispelijk en zelfs met menige Christelijke deugden versierd was, die hem met die hooge prelaten der Gallikaansche Kerk voor het minst gelijk stellen, zoo niet van den kant der opregtheid hem in een nog beter licht laten verschijnen.

Ook de Mystiek die in de Catholijke Kerk van *Frankrijk* door MOLINOS, Mad. GUYON en FÉNÉLON vertegenwoordigd werd, vond hare vertegenwoordigers in het Catholijke *Duitschland*, en wel in eenen voormaligen Protestant en discipel van JAKOB BÖHM. Het is de beroemde ANGELUS SILESIS, met zijnen eigenlijken naam JOHANNES SCHEFFLER uit *Breslau*. In het jaar 1624 geboren, had hij zich op de studie der geneeskunde toegelegd, was vroeger met de mystieke schriften van SCHWENKFELD, WEIGEL en BÖHM bekend geworden en bekleedde een' tijd lang den post van Wurtembergisch-Oelsisch lijfarts. Het is merkwaardig, hoe de Mystiek eene verschillende stelling tusschen de beide geloofsbelijdenissen der Protestantsche en Catholijke Kerk inneemt. Niet slechts vinden wij ze in beide Kerken op eigendommelijke wijze aangekweekt en gevoed, maar zij werd ook al naar de omstandigheden en individualiteiten nu eens de aanleiding tot overgang uit de Catholijke Kerk in de

Protestantsche, dan weder ook tot een' omgekeerden stap. Zoo hebben wij gezien, hoe LABADIE uit het Mysticismus tot de Hervormde Kerk overging en ANTOINETTE DE BOURIGNON ten minste hare leer op den bodem derzelve overplante. Bij SCHEFFLER nu vond het omgekeerde plaats. Zijn Mysticismus scheen eerst op den bodem der Catholijke Kerk regt te willen gedijen, en zoo ging hij in 1653 vormelijk tot deze Kerk over en noemde zich, ter eere van eenen Spaanschen Mystieker JOHANNES AB ANGELIS, JOHANNES ANGELUS met den bijnaam SILESIIUS (*de Silesiër*). Hij werd te gelijk priester en leefde onder den titel van een' vorst-bisschoppelijken raad in het Jezuitenklooster te *Breslau* tot zijnen dood toe, den 9den Julij 1677. Wat nu de verschillende stelling van het Mysticismus tot de beide geloofsbelijdenissen betreft, zoo ligt deze in zijne natuur. Of het Mysticismus houdt zich tegenover de geloofsbelijdenissen onzijdig (zooals wij dit b. v. bij POIRET gevonden hebben), dewijl aan hetzelfde toch eenmaal onder *alle* vormen geene voldoet en het in zijne denkbeeldige innerlijkheid zich *boven* de partijen verheven waant, of het hangt met vooringenomenheid aan het een of andere leerstelsel, gelijk het in de eene of andere Kerk sterker uitkomt. Het dringen op het *innerlijke*, tegenover eene uiterlijke ceremoniedienst en eene uiterlijke werkheiligheid, moest eigenlijk het Mysticismus zijne plaats binnen het Protestantismus aanwijzen en wij vinden ook werkelijk, dat het daar post gevat heeft; want uit de Mystiek van eenen TAULER en van de Duitsche Godgeleerdheid had LUTHER zelf zijne geloofsinnigheid geput, waarmede hij in den grooten worstelstrijd zich

waagde. Doch nadat de Protestantsche Theologie hare leer van het geloof zelve weder tot een uitwendig leerstuk verhard en door hare scheiding van regtvaardiging en heiliging den schijn op zich geladen had, alsöf het bloote geloof aan de historische daadzaak der Verlossing, aan den CHRISTUS voor ons toereikend was, zonder dat wij noodig hadden, de verlossing in ons zelve *innerlijk* te voltooijen en CHRISTUS in ons te herhalen, zoo kon ligt een gemoed, dat juist die *inwendige* heiliging, verbonden met eene strenge uitwendige tucht, zooals de Catholijke Kerk die oplegt, voor noodig vond, weder *door toedoen* van het Mysticismus in deze Kerk teruggelokt worden. Ook de naauwe beperking der Protestantsche geloofsleer tot de geschreven letter des Bijbels schrikte, gelijk ik reeds meermalen opgemerkt heb, van derzelver belijdenis af en deed hen in eene Kerk terug treden, waar de leer van eene voortgaande Openbaring toch ten minste voor eene geestelijke uitlegging vatbaar was en zich aan de levendige opvatting aanbeval; in eene Kerk, waar bovendien het geheime zevental der Sakramenten en het dagelijks zich vernieuwende wonder van het misoffer veel aantrekkelijks voor de verbeelding en zoo ook stof voor het mystieke streven aanbod.

Bij eene onpartijdige historische beschouwing dezer daadzaken mag daarom ten aanzien van het Mysticismus de eene geloofspartij de andere niets verwijten. Het is evenzeer onregt, wanneer de Catholijken de dwalingen van het Mysticismus van het Protestantsch beginsel eenzijdig afleiden, als het onbillijk van de Protestanten is, te zeggen, dat de Mystiek regtstreeks naar *Rome* heenvoert.

Ja, het is ten eenenmale valsch en ongerijmd, de gezamentlijke Mystieken of zelfs ook nog de Pië-
tisten der Protestantsche Kerk van eene geheime
Catholiserende rigting te willen beschuldigen, schoon
ook al enkele daadzaken, gelijk de zoo even aan-
geroerde overgang van SCHEFFLER, tot waakzaamheid
en behoedzaamheid aansporen. Bij de beweegbaar-
heid en vloeibaarheid van het Mysticismus zijn de
overgangen -- gelijk gezegd is -- van beide zijden
even mogelijk en het goede, zoowel als het ver-
keerde der rigting vinden wij in de *eene* zoowel
als in de *andere* Kerk weder, waarom ook *beide*
Kerken, wanneer zij haar belang werkelijk ver-
staan, slechts daarvoor te zorgen hebben, dat het
betere element der Mystiek in het levensbloed ha-
rer gemeenschap opgenomen en in derzelver levens-
proces behoorlijk verarbeid, het verkeerde daaren-
tegen afgescheiden worde; gelijk ik dan ook *vast*
overtuigd ben, 'dat in de *ware* Mystiek alleen de
kiemen sluimeren, waaruit het nieuwe kerkelijke
leven voortkomen moet, dat veelligt geroepen is,
eenmaal de palen der afgezonderde geloofsbelijde-
nissen door te breken en de echte Catholiciteit daar
te stellen, waarin dan ook de eischen van het Pro-
testantismus zullen vervuld zijn. Van deze *ware*
Mystiek des harten, zooals wij ze veelligt het zui-
verste bij FÉNÉLON aangeduid vinden, geeft ons
voorzeker ANGELUS SILESIVS slechts in de vroegere
periode van zijn werken en dichten verblijdende
proeven en juist zijn overgang valt reeds in den tijd
der verbastering. Toen hij nog Protestant was,
vervaardigde hij eenige geestelijke liederen, welke
onze Kerk voortdurend als haar eigendom beschouwt
en met regt in hare gezangboeken bewaart, en in

VI. O

deze liederen straalt dan voorzeker nog eene eenvoudige, gezonde en kernachtige vroomheid door, gelijk in het lied :

Volgt mij, spreekt CHRISTUS, onze Heer,
Volgt mij, gij Christ'nen allen
Verloochent u, zoekt de aard niet meer,
Hoort mijne stem, mijn roepen,
Neemt 't kruis op ■ en hoe 't ook ga
Zoo volgt toch steeds mijn voorbeeld na !

Ook zelfs in die, waarin men bereids eene overhelling tot de Mystiek vindt, is het ten deele nog de reinere, zachtere Mystiek » de op haren JEZUS verliefde Psyche, » gelijk hij de liederen zelve betitelde, ofschoon wij enkele beuzelingen en spelingen er uit wegwenschen mogten (*). Wat wij

(*) Ten bewijze de volgende twee liederen, waarvan de toon des eersten blijkbaar reiner en zuiverder gestemd is, dan in het tweede, schoon ook dit (met uitzondering van weinige plaatsen) op eene hoo-ge poëtische waarde aanspraak maken mag; echter is alleen de druk van het tweede (uit WACKERNAGELS *Lesebuch*) diplomatisch naauwkeurig; het eerste vindt men in KNAPPS *Liederschatz*, schoon veel-licht eenigzins veranderd.

a.

» *Liefde*, die mij naar den beelde
Uwer Godheid hebt gemaakt,
Liefde, die mij zoo milddadig
Na den val met heil bedacht,
Liefde ik heilig mij aan U,
Nu en tot in eeuwigheid.

Liefde, die mij hebt verkoren
Eer ik nog geschapen waar,
Liefde, die als mensch geboren
Mij gelijk werdt gansch en gaar,
Liefde ik heilig enz.

daarentegen als eigenlijke dwaling der Schefflersche Mystiek kenmerken, is de in de latere liederen (voornamelijk in den »cherubinischen Wandersman») doorstralende *pantheïstische* rigting.

Ik had reeds vroeger vermeld, hoe ligt het Mysticismus tot het *Pantheïsmus*, d. i. tot dat een en *al* heenleidt, waarin alle tegenstellingen *dermate* verdwijnen, dat er ten laatste geen onderscheid meer overblijft tusschen God en wereld, tusschen Schepper en schepsel, waarin alle per-

Liefde, die voor mij het lijden
En den dood hebt ondergaan,
Liefde, die mij hebt verworven
Eeuw'ge vreugde en zaligheid,
Liefde enz.

Liefde, die met licht en leven
Mij vervuld hebt door Uw Woord,
Liefde, die mij hebt gegeven
Uwen Geest tot zieletroost,
Liefde enz.

Liefde, die hebt overwonnen
Mijn onbuigzaam, trotsch gemoed,
Liefde, die mij zoo wilt trekken,
Dat ik U gansch eigen ben,
Liefde enz.

Liefde, die mij eeuwig liefhebt,
Die mij leidt van stap tot stap,
Liefde, die mij vree doet smaken
En mijn Voorspraak zijt bij God,
Liefde enz.

Liefde, die mij zal bedekken
Bij de donkerheid van 't graf,
Liefde, die me eens doet verrijzen
Tot den glans der heerlijkheid,"
Liefde enz.

soonlijkheid verloren gaat, de persoonlijkheid Gods zoowel als de eigene, en zich alles in *ééne* vloeibare massa oplost, waarin het bewustzijn als in een' nevel vergaat en verdwijnt (*). Reeds het Quiëtismus van MOLINOS en van Mad. GUYON had zijnen wortel gedeeltelijk in deze Pantheïstische rigting; daar het eigen gevoel des menschen in plaats van zich door het gevoel Gods te laten heiligen en doordringen, geheel in hetzelfde trachtte over te

(*) Vergel. Voorl. D. I. bl. 208, 209. D. IV. bl. 403, 404.

b.

» Ik wil u lieven, mijne sterkte
Ik wil u lieven, o mijn lust,
Ik wil u lieven met het harte
En met een drift die altijd duurt;
Ik wil u lieven, schoonste licht,
Tot mij het harte breekt.

Ik wil u lieven, o mijn leven,
Als mijnen allerbesten vriend,
Ik wil u lieven en verheffen
Zoo lange mij uw glans beschijnt;
Ik wil u lieven, Lam van God,
Als mijnen Bruidegom.

Ach, dat ik u zoo laat erkende,
U hooggeprezen Schoonheid U,
En U niet eer den mijnen noemde,
U hoogste goed en ware Rust!
Dat is mij leed en 'k ben bedroefd,
Dat 'k U zoo laat bemin.

Ik liep verdoold en was verbijsterd,
Ik zocht U en ik vond U niet,
Ik had, helaas! U gansch verlaten,
Ik minde het geschapen licht;
Maar nu is het dōor U geschied
Dat 'k U gekozen heb.

gaan en met God *één* te worden , niet in den *Christelijken* zin eener Godsdienstig-zedekundige , maar in den speculatief-metaphysischen eener *natuurlijke* vereeniging , en alleen FÉNÉLONS zuivere practische zin en zijne levendige vroomheid , zoowel als zijne aansluiting aan de Kerk en hare instellingen beveiligde hem zelven voor de gevaren van dit stelsel en maakte het hem mogelijk anderen daarvoor te bewaren. Maar juist daar waar deze noodzakelijke voorwaarden ontbreken , waar de verbeeldingskracht onder den schijn van hoogere bespiegeling met het hart en het verstand wegloopt , waar de

Ik dank U , o gij ware zonne
 Dat mij uw glans met licht bestraalt ;
 Ik dank U , o gij hemelvrengde ,
 Dat gij mij vrij en blijde maakt.
 Ik dank U , o gij gouden mond ,
 Dat gij mij maakt gezond.

Houd gij mij steeds in uwe paden
 En laat mij niet meer dwalen gaan ,
 Laat mijnen voet in uwe wegen
 Niet struikelen of stille staan ,
 Verlicht mijn ziel en ligchaam gansch
 O sterke hemelglans !

Geef aan mijn oogen zoete tranen ,
 Geef aan mijn hart een kuische drift ,
 Laat mijne ziele zich gewennen
 In 't oef'nen van de liefdekunst ,
 Laat mijnen zin , geest en verstand
 Steeds zijn naar U gewend.

Ik wil U lieven mijne kroone ,
 Ik wil U lieven o mijn God ,
 Ik wil u lieven zonder loone ,
 Ook in den allergrootsten nood ;
 Ik wil u lieven , schoonste licht ,
 Tot mij het harte breekt."

onschuld van eenen in God wegzinkenden ootmoed overslaat in de vermetelheid van eene in God zich instortende en als het ware indringende overspannen genialiteit, daar treedt het gevaarlijke stadium in, waarop wij JOHANNES ANGELUS aantreffen en waarop ons de uitspraak der oude slang herinnerd wordt: *eritis sicut Deus (gij zult als God zijn)*. Een bewijs daarvan geven de volgende puntdichten, waarin de dichter het onverholen uitspreekt, dat God eerst door hem tot leven en bewustzijn komt, en zonder hem even zoomin iets vermag, als hij zonder God.

a.

» Dat God zoo zalig is en leeft zonder verlangen,
Heeft Hij zoowel van mij, als ik van Hem ontvangen."

b.

» Ik ben zoo groot als God, Hij is als ik zoo klein,
Hij kan niet boven mij, ik onder Hem niet zijn."

c.

» God mag niet zonder mij een enkel wormpje maken,
Verzorg ik 't niet met Hem, zoo moet het ras verkwijnen."

d.

» O, welk een eerbewijs! God springt van zijnen troon,
En stelt mij in zijn plaats in Zijnen lieven zoon (*)."

Ik weet nu wel, dat velen in den tegenwoordigen tijd deze wijsheid, waarnaar God zelf eerst in

(*) Uit WACKERNAGELS *Lesebuch* II Sp. 361 ff. Hoc bezonnen daarentegen de vrome SPENER: «Zoo blijft er tusschen God en het schepsel of den geloovigen mensch zulk een oncindig onderscheid, dat beide wezens niet één wezen zijn en echter zijn zij op het naauwst met elkander vereenigd." Bij HENNICKE t. a. p. S. 24.

des menschen geest geboren wordt, in *hem* eerst tot het Godsleven ontwaakt, in *hem* eerst leert denken en scheppen en God zijn, als de hoogste wijsheid en de echte genialiteit prijzen, want wat laat zich meer overeenkomstig met een verheven genie denken, dan in ieder oogenblik den lieven God te kunnen spelen? Wij doen intusschen gaarne afstand van deze genialiteit en willen liever met nog andere lieden, die verder zien dan wij, op het nederig standpunt der zoogenoemde reflectie onder-tusschen verblijven, dan met de wassen vleugelen ons tot die hoogte der zon te verheffen, waar het was zoo licht smelt en de vermetele luchtreiziger zeer ligt tot een' schandelijken val kan komen. Wanneer ik daarom te voren aangeduid heb, dat de eerste *mijstiek des harten*, d. i. toch wel met andere woorden niets anders dan de levendige, geestelijk-inwendige vroomheid, de brug daarstellen mogt ter vereeniging van de geloofsbelijdenissen, zoo moet ik mij zeer in acht nemen tegen de uitlegging, alsöf op *dezen* weg van een alles ver-effenend Pantheïsmus ooit eene grondige vereeniging geschieden konde, die veeleer eene vernietiging van alle onderscheid en het graf van alle Godsdienst zijn zoude. Neen, daar is ons ten laatste nog de stijve letter van den Lutherschgezinde en het opregte *Credo* van den Catholijk liever dan dat spelen met uitdrukkingen, achter welke zich de hoogmoed van eene zich zelve vergodende wijsheid verbergt. Echter, wat wij reeds vroeger herinnerden, moet ook *hier* weder herinnerd worden. Niet alles is Pantheïsmus, wat den schijn daarvan heeft. Zoo min God met het schepsel vermengd mag worden, evenzoo min mag hij daarvan ge-

scheiden worden , en zoo min de bijzondere Christen in de regten van Gods Zoon treden mag , even zoo min mag het leven van CHRISTUS slechts tot de uitwendige geschiedenis beperkt worden , maar moet voorzeker ook weder in ieder individu tot verschijning komen. Dit gevoel , dat het met het uitwendig historisch Christendom niet gedaan zij en dat datgene , wat de heilige geschiedenis ons van CHRISTUS vermeldt , tot de bijzondere geschiedenis des harten worden moet , heeft SILESIS naar het voorbeeld der betere Mystieken schoon en treffend in de volgende verzen uitgesproken (*):

a.

Wordt CHRISTUS duizendmaal te *Bethlehem* geboren,
En niet in *U*, gij blijft toch eeuwiglijk verloren.

b.

Het kruis op *Golgotha* kan niet van den boozen,
Zoo het niet ook in *U* wordt opgericht, verlossen.

c.

Ik zeg het helpt *U* niet, dat CHRISTUS uit den dooden
Eenmaal verrees , zoo gij nog liggen blijft in zonden.

Wij konden reeds hier de afdeeling over de Catholijke Kerk sluiten, en wij doen het ook, met betrekking tot de *Roomsch-Catholijke Kerk*, in zooverre zij of vijandig, of toenaderend, of verzoenlijk in de geschiedenis van het Protestantismus ingrijpt. Doch om nog eene wijdere ruimte voor de vergelijking te winnen, houd ik het voor noodig, slechts nog een' vluchtigen blik op de *Griek-*

(*) Uit FRANS HORN , *Poesie und Beredsamkeit der Deutschen* I, S. 279.

sche Kerk te werpen, die, voortdurend van de Roomsche Catholijke gescheiden, haar eigen leven voortleefde en slechts in zeldzame gevallen met het Protestantismus in aanraking kwam, en dan ten slotte nog aan de Waldenzen te gedenken, die een bijzonder middellid tusschen de Catholijke en Protestantsche Kerk daarstellen en ons alzoo tot de laatste terugleiden. De Hervorming had bij haar optreden bloot met de *Roomsch-Westersche* Kerk te doen en het bleef nog altijd de vraag, of dan de *Grieksche* Kerk van het Oosten niet veellichter ontvangbaarder was voor de reformatorische ideën en of niet de eeuwen-langescheuring tusschen *Rome* en *Griekenland* tot eene vereeniging van het laatste met de Protestantsche Kerk leiden konde. Reeds in den tijd der Hervorming zelve vleide men zich met zulk eene hoop. Bereids in het jaar 1559 hield zich een diaken aan de Kerk te Constantinopel, DEMETRIUS MYSUS, als afgevaardigde van den Grieksch-patriarch (JOASAPH II) langen tijd bij MELANCHTON te *Wittenberg* op, om den toestand der Evangelische Kerk aldaar te leeren kennen. MELANCHTON gaf dezen diaken een brief aan den patriarch en eene Grieksche overzetting der Augsburgsche Confessie mede. Maar daarbij bleef het. Nieuwe onderhandelingen werden op het einde der XVIde eeuw aangeknoopt, daar de Luthersche gezantschapsprediker STEPHANUS GERLACH met den patriarch JEREMIAS van *Constantinopel* over eene mogelijke vereeniging der geloofsbelijdenissen raadpleegde, waaraan ook de Wurtembergsche prelaat JAKOB ANDREAE en de geleerde MARTIJN CRUSIUS deel namen; maar het bleek spoedig, dat de Grieksche Kerk in hare grondstellingen van de regtvaardiging, de boete,

de sakramenten enz. even zoo ver van de grondstellingen van het Evangelisch Protestantismus verwijderd was als de Roomsche en dat er derhalve aan eene vereeniging niet was te denken. De Luther-schen hadden dus de gedachte aan eene vereeniging reeds opgegeven, toen nu in het begin der XVII^{de} eeuw een patriarch der Grieksche Kerk, CYRILLUS LUCARIS, bij een verblijf, dat hij te *Genève* gehouden had, eene groote vooringenomenheid voor de Calvijnsch-Gereformeerde leerbegrippen merken liet. Hij trad met de aanzienlijkste prelaten der Engelsche Kerk en met Geneeefsche Godgeleerden in briefwisseling; doch de Jezuiten, die zich ook te *Constantinopel* genesteld hadden, bragten het door hunnen invloed zoover, dat CYRILLUS LUCARIS bij den Sultan van hoog verraad beschuldigd, onder een voorwendsel op de zee gelokt en daar geworpd en in de golven begraven werd. — CYRILLUS schijnt voor *zijn* persoon werkelijk voor het Protestantismus geneigd geweest te zijn; maar of zijn geloof ooit dat van zijne Kerkpartij zou geworden zijn, laat zich betwijfelen. Na zijnen dood werd ten minste door zijne opvolgers er genoeg voor gezorgd, dat het leerbegrip der Grieksche Kerk in eene strengere opvatting gebragt en zoowel naar de zijde der Roomsch-Catholijke als naar die der Protestantsche Kerk beperkt werd.

Intusschen ontbrak het ook binnen de Grieksche Kerk niet aan hervormingsproeven en zulk eenen Hervormer ontmoeten wij in de *Russische* Kerk. Deze was in den beginne slechts eene dioeceze van het Constantinopolitaansch patriarchaat geweest; maar reeds in het jaar 1589 had het de Russische czaar FEODOR IWANOWITSCH door betaling eener geldsom

aan den patriarch van *Constantinopel* zoover gebragt, dat er een afzonderlijk patriarchaat der Russische Kerk te *Moskou* gesticht werd. Dit maakte zich in het vervolg steeds onafhankelijker van den patriarch te *Constantinopel*, zoodat de Russische Kerk zoowel tegen over de oud-Grieksche als de Roomsche eene zekere zelfstandigheid verkreeg. Nu trad omstreeks het midden der XVII^{de} eeuw in deze Russische Kerk de patriarch NIKON met allerlei Hervormingsplannen op, daar hij de liturgie verbeterde en voor den druk der *Bijbeloverzetting in de landtaal*, gelijk ook voor de verbreiding van Gods Woord naar Protestantsche wijze zorgde. Doch de oneenigheid waarin hij met den czaar (ALEXEI MICHAELOWICZ) leefde, noodzaakte hem, zijnen post neder te leggen en zich in een klooster te begeven, tot dat dan eindelijk in het begin der XVIII^{de} eeuw PETER de *Groote* daardoor aan het Russisch patriarchaat een einde maakte, dat hij zelf aan het hoofd der heilige besturende Synode trad en *daarin* zich met de Protestantsche vorsten gelijkstelde, dat hij zich tot den oppersten bisschop der landskerk maakte.

Ook aan beweging makende Mystieke sekten heeft het der Grieksche Kerk van dezen tijd evenmin ontbroken, als der Protestantsche en Catholijke; een bewijs, dat zekere rigtingen, die eenmaal in een tijdvak liggen, onder alle vormen en onder alle hemelstreken wederkeeren. Juist die nieuwigheden van den patriarch NIKON verbitterden een gedeelte der oud-geloovige Russen en deze vormden, daar zij zich naar die nieuwigheden niet schikken wilden, eene sekte onder den naam van *Staroverzi* (oud-geloovigen), terwijl zij door de vijanden voor *Raskolniken* (afvalligen) gescholden

werden. Doch de hardnekkige vooringenomenheid met het oude voerde deze lieden zelve weder tot overdrijvingen, tot nieuwigheden en zonderlingheden, die ons datgene herinneren, wat wij van de Wederdoopers, Kwakers en andere sekten van dien tijd gehoord hebben, en waarbij wij ons hier niet verder ophouden willen (*).

Gewigtiger nog dan de Grieksche Kerk is eindelijk voor ons de geschiedenis eener Godsdienstgemeenschap, welke, van de Catholijke Kerk uitgegaan, reeds vóór de Hervorming als eene afvallige sekte beschouwd werd en ook na dezelve als eene afzonderlijke gemeenschap bleef bestaan, zonder zich ooit bepaald aan eene der Protestantsche belijdenissen aangesloten te hebben, ofschoon zij met de *Gereformeerden* in naauwer betrekking stond dan met de Lutherschen. Het is de gemeenschap der *Waldenzen*, wier lotgevallen inzonderheid in de XVII^{de} eeuw op onze deelneming aanspraak maken. Over het geheel hebben zich ook de uitwendige lotgevallen der Waldenzen naar die der zuidelijke Protestanten gerigt. Wanneer deze door *Frankrijk* en de zuidelijke hoven vervolgd werden, dan leden ook de Waldenzen mede. In de valleijen van *Piemont* hadden zich ook na de vervolgingen, die reeds in de XVI^{de} eeuw uitgebroken waren, deze eenvoudige, tot een Bijbelsch practisch Christendom zich bepalende, alle wijsche praal van eeredienst en geleerdheid vaarwel zeggende lieden onder voortdurenden druk staande gehouden, welke door de vertoogen van de Grootbrittannische

(*) Het overige daarvan vindt men in STRAHL'S *Russ. Kirchengesch.* en elders.

mogendheid onder den Hertog van *Savoyen* VICTOR AMADEUS eenigzins gematigd werd. Doch nadat paus GREGORIUS XV in het jaar 1622 dat genootschap tot uitbreiding van het Catholijk geloof in vreemde landen gesticht had, hetwelk wij onder den naam van Propaganda kennen, vormde zich ook in *Turin* eene Catholijke vereeniging tot uitroeijing der in den lande levende ketters. De markgraaf PIANASSE overviel op last van den hertog KAREL EMANUEL aan het hoofd eener krijgsmagt in het jaar 1655 die onschuldige valleibewoners en een vreeselijk bloedbad volgde. Twee en twintig dorpen lagen in de asch en in de stad *Cabrières* telde men alleen 700 verslagene Waldenzen, gezwezen van de overige honderden, die elders voor hun geloof gevallen waren (*). Toen sprongen de Evangelische plaatsen van *Zwitserland* voor eene gemeenschap in de bres, die schoon ook niet door de uiterlijke kerkelijke banden met hen verbonden, toch als kerkelijke bondgenooten met regt beschouwd konden worden, en zoo kwam den 3den Augustus 1655 het verdrag van *Pignerol* tot stand, dat den Waldenzen ten minste, schoon ook onder vele harde en verzwarende voorwaarden, de uitoefening hunner Godsdienst waarborgde. Maar ook dit verdrag, dat CROMWELS aanzien een' tijd lang beschermde, werd zoo min gehouden als dergelijke verdragen met de

(*) Over het geheel werden omtrent 4000 Evangelische slagtoffers geteld. In het dorp *Tillard* dreven de vervolgers met 150 vrouwen en kinderen eerst hunnen moedwil, sloegen hen daarna het hoofd af en speelden daarmede als met kegels. Het overige is te kannibalisch, om nageschreven te worden. Wij verwijzen naar MOZER, *Geschichte der Waldenser*. Zurich 1798. S. 49 ff. vergel. KORTÚM, *Gesch. der engl. Revolution*, S. 307.

Protestanten en de krijg brak op nieuw uit. De herroeping van het edict van *Nantes* onder *Lodewijk XIV* werd eindelijk de leus tot vervolging der Waldenzen, maar dezelfde toevlugtsoorden, welke zich voor de Hugenooten openden, namen ook de Waldenzen op. Zoo waren het voornamelijk weder de Zwitsersehe kantons en in Duitschland de groote keurvorst van *Brandenburg* en naast hem *Hessen* en *Wurtemberg*. Eindelijk namen in het jaar 1689 eenige Waldenzen de proef, hunne valleijen gewapender hand te heroveren. Onder aanvoering van een harer predikers, *Hendrik Arnaud*, bezetteden zij de hoogten hunner valleijen en verdedigden zich tegen de op hen aandringende Franschen. De oneenigheid van den toenmaligen hertog van *Savoyen* met *Frankrijk* kwam hun thans te stade. De hertog riep zelf in het jaar 1694 de vlugtelingen in hun vaderland terug en opende de gevangenissen, waarin nog duizenden smachtten. Zoover tot het begin der *XVIIIde* eeuw en zoover de geschiedenis der Catholijke Kerk in dezen tijd.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

INVLOED VAN HET PROTESTANTISMUS OP HET STAATSLEVEN. VEIT
LODEWIJK VAN SECKENDORF EN DE CHRISTENSTAAT. PUFEN-
DORF. THOMASius EN DE NIEUWERE VERLICHTING. DE PRO-
TESTANTSCH KERKORDE EN HET KERKELIJK REGT. TERRITO-
RIAAL SYSTEEM. DE HEKSENPROCESSEN.

Nadat wij nu zoowel de uit- als inwendige geschiedenis van het Protestantismus, gelijk ook de ontwikkeling van het Catholicismus naar deszelfs hoofdrigtingen beschouwd hebben, blijft ons in de weinige uren, die ons nog vergund zijn, als het laatste gedeelte onzer taak over, de overeenkomsten tusschen beide Godsdienststelsels in de verschillende werkkringen des levens te vervolgen, en voornamelijk van den *invloed* te spreken, dien het Protestantismus ook in *dit* tijdvak op het staatsleven, op het leven der wetenschappen, op het maatschappelijk en zedelijk leven in het gemeen uitgeoefend, van den aandrang dien het van daar ontvangen, gelijk ook in het gemeen van de stelling, die het bij de *algemeen Christelijke* en menschelijke belangen ingenomen heeft.

Voor het tegenwoordige moet het *staatsleven* of de *staatkunde* ons bezighouden, voor zoover wij dezelve onder den invloed der Godsdienst en der kerkelijke belijdenis gesteld zien. Verwacht intusschen geene *staatkundige* voorlezing, maar alleen eenige bijdragen tot de geschiedenis van het Christelijk staatsleven, die voor ieder, voor wien de verdere politiek ook verre ligt, van belang zijn moeten. De tot hiertoe behandelde geschiedenis heeft ons getoond, hoe naauw nog in dezen tijd Godsdienst en staatkunde verbonden waren, zoodat het vervolgen van een Godsdienstig-theologisch doel ook het vervolgen van een bepaald staatkundig stelsel noodzakelijk maakte, gelijk dit b. v. bij GUSTAAF ADOLF het geval was. Intusschen kunnen wij toch de opmerking maken, dat juist de tijd, dien wij beschouwd hebben, ook de tijd was, welke den overgang maakte uit de Godsdienstig-theologische politiek tot de zelfstandige staatkunde en staatsbestuur. De dertigjarige krijg stelt in dit opzigt een merkwaardig keerpunt daar. Hij begint als Godsdienstkrijg en eindigt met de herstelling van het evenwigt van *Europa*. In den aanvang stonden Protestanten en Catholijken als geboren vijanden tegen elkander over, en op het laatst vinden wij strijders van beide geloofsbelijdenissen onder een aan beide zijden. Tot deze verandering van betrekking had inzonderheid de Fransche staatkunde bijgedragen en het blijkt ons dan ook verder, dat *Frankrijk* onder alle landen van *Europa* het eerste land was, dat onafhankelijk van Godsdienstige oogmerken louter de staatkundige oogmerken vervolgde. Wij kunnen daarom ook niet zeggen, dat de Fransche staatkunde van dien tijd eene *Catholijke* ge-

weest is, in dien zin als te eeniger tijd de Spaansche; of de Oostenrijksche, of de Beijersche. Veel-
 eer scheidde, gelijk RAUMER juist opmerkt, de ver-
 overingszucht van LODEWIJK XIV de Catholijke wereld
 van een en dreef de eene helft tot het verbond met
 de Protestantsche (*). De verdrijving der Hugenooten
 kon wel is waar de meening van eene Catholijke staat-
 kunde schijnbaar begunstigen; maar deze staat ook
 meer in de geschiedenis daar als een gedenkzuil van
 despotieke willekeur, als eene oogenblikkelijke ra-
 zernij, dan als een natuurlijk gevolg der Fransche
 denkwijze en van het staatkundig gedrag in Gods-
 dienstzaken: want dat *Frankrijk* geenszins gezind
 was, zich onvoorwaardelijk aan *Rome* en de Room-
 sche oogmerken aan te sluiten, heeft ons de strijd
 over de vrijheid der Gallikaansche Kerk getoond.
 Veeleer had zich de vordering ten aanzien van de
 onvoorwaardelijke onderwerping der volken aan het
geestelijk opperhoofd der Kerk, zoo als zij in de
 middeleeuwen op het hoogst gespannen geweest was,
 verwisseld met eene andere vordering, welke geen
 geringere was, dan de onvoorwaardelijke onder-
 werping aan de wereldlijke magt. Gelijk daar de
 paus gesproken had, de Kerk ben *ik*, zoo sprak
 hier LODEWIJK XIV, de Staat ben *ik*, en gelijk
 dat geestelijk despotismus toen het op het hoogst
 geklommen was de Hervorming der XVI^{de} eeuw
 tewegg bragt, zoo bragt dan voorzeker ook dit we-
 reldlijk despotismus de omwenteling der XVIII^{de} eeuw
 te weeg.

(*) RAUMER VI, S. 382. Zelfs *Spanje* werd door *Frankrijks*
 politiek in eene valsche stelling gebragt, en JACOBUS II van *Engeland*
 klaagde niet ten onregte (van uit zijn standpunt) de Franschen als
 de ergste vijanden der Catholijke Godsdienst en bondgenooten der
 ongelooovigen aan. Vergel. aldaar S. 408.

De *Protestantsche* staten bewaarden daarentegen nog eenigen tijd ook in hunne staatkundige vormen het stempel, dat de Hervorming daarop afgedrukt had en in enkele staatsmannen kwam dit Protestantsch karakter op eene eervolle wijze te voorschijn. Dus in den Zweedschen kanselier OXENSTIERN, dus in onzen Bazelschen burgemeester JOHANNES RUDOLF WETTSTEIN (*), den gezant op den Westfaalschen vrede, dus in den keurvorstelijk Saksischen, naderhand keurvorstelijk Brandenburgschen geheimraad VEIT LODEWIJK vrijheer van *Seckendorf*, van wiens leven en grondstellingen ik u een beeld wil beproeven te geven (†). Onder het gedruisch der wapenen in den dertigjarigen krijg, den 20sten December 1626, zag de jonge VEIT LODEWIJK VAN SECKENDORF het licht der wereld te *Hertogen-Aurach* in *Frankenland*. Zijn vader JOACHIM LODEWIJK, uit een oud adellijk geslacht, landshoofdman en stalmeester van den bisschop van *Bamberg*, streed sedert het jaar 1632 onder de Zweedsche vanden en liet het teedere vijfjarige knaapje aan de zorg der moeder over. Deze liet haren zoon naauwgezet in de wetenschappen onderrigten en plantte in zijn hart de kiem der vroomheid. De moeder was meermalen genoodzaakt van woonplaats te veranderen, en zoo verwisselden ook de scholen met elkander, die de hoopvolle kweekeling na elkander te *Coburg*, *Muhlhausen* en *Erfurt* bezocht. Na-

(*) Zie de belangrijke mededeelingen uit de geschiedenis zijner jeugd in de door het Bazelsch historisch genootschap onlangs uitgegevene bijdragen.

(†) Vergel. SCHREBERI *Historia vitae ac meritorum Viti Ludovici a Seckendorf*. Lips. 1733 en SCHROCKHS *Abbildungen und Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten* 2 Bd.

dat hij op deze verschillende stadsscholen den grond tot zijne vorming gelegd had, kwam hij aan het hof van hertog ERNST DEN VROME te *Gotha*, een' vorst, die dezen bijnaam door zijne trouwe zorg voor de Protestantsche Kerk met regt verkregen had en die ook den edelen jongeling die rigting wist te geven, welke hem door geheel zijn leven moest bijblijven. De jonge VEIT LODEWIJK bezocht het gymnasium te *Coburg* en *Gotha* met groot gevolg. Omstreeks den zelfden tijd verloor hij zijn' vader. Op raad zijner voogden, voornamelijk van den Zweedschen veldheer MORTAIGNE, betrok hij nu in het jaar 1642 als een 15 of 16 jarig jongeling de hoogeschool te *Straasburg*, om zich aan de studie der regten toe te wijden; echter verbond hij daarmede ook de studie der wijsbegeerte en der *Godgeleerdheid*. Na een driejarig verblijf aldaar kwam hij aan het Hessen-Darmstadt'sche en van daar weder aan het vorstelijk hof te *Gotha*, waar hij onder den titel van raad en hofjonker zich nog verder in de wetenschappen oefenen en zich van de schoone boekerij nevens het archief van den vorst naar believen bedienen konde. Nog is ons ten aanzien van zijne daar gehoudene levenswijze de orde van den dag bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat zijn tijd tusschen de oefeningen der vroomheid, de studiën en de wapen- en ligchaamsoefeningen zorgvuldig verdeeld was. Na onderscheidene bevorderingen trad hij in de dienst van den hertog MAURITS van *Saksen-Zeitz*, waarop hij ook nog van keurvorst JOHAN GEORGE II van *Saksen* den titel van keurvorstelijk geheimraad enz. verkreeg; daarna werd hij hertoglijk-Eisenachs en in 1691 Keurbrandenburgsch geheimraad en kanselier van de hoogeschool

te *Halle*, nadat hij zich te voren eene reeks van jaren in de stilte afgezonderd en op zijn landgoed *Meuselwitz* uitsluitend voor de studiën geleefd had. In deze zijne laatste stelling als kanselier maakte SECKENDORF zich inzonder zeer verdienstelijk door de gematigdheid en beradenheid, welke hij bij de toenmalige Piëtistische twisten betoonde; echter duurde zijne werkzaamheid aldaar maar al te kort. Hij stierfreeds het jaar daarna den 18^{den} December 1692 in den ouderdom van 66 jaren. Hij was tweemaal gehuwd geweest en liet een' eenigen zoon uit het tweede huwelijk achter, die hem echter slechts drie jaren overleefde. SECKENDORF was staatsman en Godgeleerde tevens en de gemeenschappelijke band dezer wetenschappen was hem de *geschiedenis*, die hij in het licht der *Godsdienst* opvatte en behandelde. Hebben wij vroeger gezien, hoe de Mystieker ARNOLD de onpartijdigheid jegens de sekten tot partijdigheid dreef, zoo zien wij daarentegen SECKENDORF in zijne geschiedenis van het Lutheranismus vasten tred houden op den bodem zijner geloofsbelijdenis. Dit moest hij des te meer, daar het doel zelf van zijnen arbeid van een' apologetischen aard was; naar dien hij de geschiedenis van LUTHER en de Hervorming tegen de beschuldigingen en lasteringen, die de Jezuit MAIMBOURG daartegen uitgestrooid had, zocht te verdedigen. Bij het stelligste Protestantismus hield zich intusschen SECKENDORF van alle hartstogtelijke partijdigheid verwijderd en nam tegenover zijnen vijand welvoegelijkheid en waardigheid in acht. Hij beleed de misslagen en gebreken rondborstig, die sedert de Hervorming in alle standen der Evangelische Kerk ingeslopen waren en erkende daarentegen het goede, dat zich intusschen in de Catholijke Kerk vertoond had, zon-

der het steeds toenemend bederf in dezelve te verbergen. Een hooge ernst, eene reine waarheidsliefde, verbonden met groote bescheidenheid van oordeel, verheffen alzoo het werk van SECKENDORF over de geschiedenis der Hervorming in den rang der eerste geschiedkundige werken van dien tijd, hetwelk bovendien door den rijkdom der gebezigde bronnen eene voortreffelijke goudmijn gebleven is voor allen, die de geschiedenis der Hervorming grondig beoefenen willen (*). Doch ten aanzien van het onderscheid van geloofsbelijdenis, strekte SECKENDORFS practisch-vrome zin inzonderheid daarheen, dat in alle belijdenissen de echte Godsvrucht mogt aangekweekt en de overhand nemende ondeugden, zoo als het ongeloof, hetwelk toen reeds zijne discipelen had, mogten gestuit worden (†).

Met zulke gevoelens bezielde had hij zijnen *Vorstenstaat* en later zijnen *Christenstaat* vervaardigd, een geschrift, waarin hij na eene korte apologie van het Christendom eene voortreffelijke zedeleer voor de drie zoogenoemde standen, den geestelijken, den wereldlijken en den huiselijken stand geeft. Wij willen slechts iets van de afdeelingen mededeelen, waarin 's mans Christelijke *staatswijsheid* uitblinkt (§). Dat er verschillende standen bestaan,

(*) *Commentarius hist. et apologet. de Lutherismo*. 1688—92. 4o. in het Duitsch bewerkt door JUNIUS en in een uittreksel gebragt door ROOS. *Tubingen* 1788, 2 Bd. 8o.

(†) Echter ging hij in de gelijkstelling der belijdenissen in lang niet zoo ver als b. v. POIRET, met wien hij integendeel wegens ANTOINETTE DE BOURIGNON in een' letterkundigen strijd geraakte.

(§) *Christenstaat, worin von dem Christenthum an sich selbst und dessen Behauptung wider die Atheisten und dergleichen Leute, wie auch von der Verbesserung sowohl des welt- als geistlichen Standes nach dem Zweck des Christenthums gehandelt wird. Leipzig* 1706. 8o.

is naar de aristocratische beginselen van SECKENDORF overeenkomstig de Goddelijke inrigting. Doch in elken stand kan men vroom, in elken gelukkig zijn, ja men is het laatste slechts door het eerste. Zoo-vele krijgen en omwentelingen zouden ophouden, wanneer vorsten en onderdanen echte Christenen waren. De regent moet op geene andere wijze zalig willen worden dan de onderdaan. » Er is slechts *ééne* en wel de engé poort, waardoor men tot het leven ingaan en daarnaar worstelen moet. Langs den weg van den wellust en de ongerechtigheid komt niemand tot hetzelve. Gelijk de armste landman, zoo moet ook de grootste koning zalig worden. Al wat zich hooge lieden te dien aanzien als bevrijding, uitzondering en voorregt inbeelden, is louter bedrog en de zoodanigen, die hen daarvan overreden en daaraan helpen, zijn de wegwijzers en reisgezellen tot hunnen ondergang. Zulke vleijers zijn als ware het de trompetters en trommelslagers, onder wier geluid het moorden en dooden in de veldslagen en den strijd uitgeoefend wordt en die daarbij van hun leven zelve niet zeker zijn (*).» — Nog grootere verantwoording laden Goddelooze vorsten op zich door de ergernis, die zij aan het volk geven. Aan de ondeugden der Roomsche keizers ergerden zich de eerste Christenen niet, dewijl zij wisten, dat het Heidenen waren; maar geheel anders is het met *Christelijke* overheden, en inzonderheid met die der Evangelische Godsdienst, aan wie de zorg voor de Kerk opgedragen is. — In

(*) *Christenstaat, worin von dem Christenthum an sich selbst und dessen Behauptung wider die Atheisten und dergleichen Leute, wie auch von der Verbesserung sowohl des welt- als geistlichen Standes nach dem Zweck des Christenthums gehandelt wird. Leipzig 1706. 8o. p. 247.*

deze betrekking der Evangelische vorsten tot de Kerk ziet SECKENDORF van uit zijn standpunt iets goeds en heilzaams, echter zocht hij dit zoogenoemd bischoppelijk regt der vorsten in de behoorlijke grenzen te wijzen. »Zij moeten hunne magt met *matiging* gebruiken (S. 270), zij moeten zich niet tot *heeren* over het geloof opwerpen, aan de leeraren der Kerken en de gemeenten geene *geloofsartikelen opdringen* en in het gemeen in geloofszaken geen *geweld* gebruiken.” Overigens is het beste behoedmiddel tegen dit misbruik de ware Christelijke gezindheid *zelve*, die dergelijke dingen verfoeit, daar CHRISTUS en de Apostelen alleen door de magt hunner leer en hunner wonderen, niet door aanwending van uitwendige middelen de wereld bekeerd hebben. »De ware Christelijke Godsdienst,” zegt de wijze staatsman zoo schoon als waar (S. 276), »behoeft zulke uitvindingen geenszins, zij moet en wil door *leer* en *voorbeeld* geplant en met een geloovig, *vrijwillig* hart beleden worden. God vordert de *innerlijke* toestemming en niet slechts de uitwendige, het allerm minst eene gedwongene belijdenis. Daardoor ontstaan geene Christenen, maar huichelaars en anders niet dan Atheïsten, die slechts den uiterlijken hoop vermeerderen, maar geene ware leden van Gods Kerk zijn kunnen.” Verder toont dan de schrijver aan, hoe het de pligt van Christelijke overheden is, voor kerken en scholen te zorgen, den vrede te bewaren en ook bij een’ regtmatig ondernomen krijg, dien hij tegen de gevoelens der Wederdoopers en Kwakers in bescherming neemt, zoo verschoonend mogelijk te werk te gaan en goede tucht te bewaren. — Wanneer men bedenkt, hoe SECKENDORFS jeugd in den tijd van den dertigjarigen oorlog viel, zoo be-

grijpt men wel, tot welke ernstige bestraffingen hij in dit opzicht zich in de gelegenheid moest gesteld zien, en hoe hij ook hier alleen van het ware Christendom eene verbetering van het krijgswezen verwachten konde. Merkwaardig is ook, hoe zich de schrijver over het treden in *vreemde krijgsdienst* uitlaat. » Dit was, meende hij, moeilijk *met de grondstellingen van het Christendom overeen te brengen*, » dewijl de regtmatigheid van den krijg alleen uit den pligt omtrent het vaderland en de gehoorzaamheid jegens de overheid zich laat verdedigen (*). Doch de ware dapperheid moet uit den *Christelijken* moed, d. i. zoowel uit de verzekering van een goed geweten als uit de gegronde hoop op een beter leven na den dood voortkomen. Om die zelfde reden geeft ook de schrijver aan de oude Duitsche gewoonte, volgens welke bij gevaar van het land de heerban opgeroepen werd, boven het stelsel van een' gehuurden soldatenstand de voorkeur. » Waarom (zoo vraagt hij S. 524) zou niet ieder burger en boer tegen opentlijke vijanden zich verweren en

(*) Zoo verzette zich ook nevens de Zuricher- de Bazelsche geestelijkheid onder den antistes LUKAS GERNLER tegen de militaire capitulatiën onder LODEWIJK XIV, daar zij het voor tegenstrijdig hield, in het kerkelijk gebed te spreken: «verbreek den arm van al degenen, die lust hebben tot onbillijke krijgen,» en nogtans dien arm met » eigen vleesch en bloed te versterken,» of voor de vervolgte geloofsbroeders in *Frankrijk* en de *vereenigde Nederlanden* te bidden, en echter middellijk of onmiddellijk tot hunne vervolging bij te dragen: want zelfs schoon de Protestantsche troepen van *Zwitserland* ook al niet tot de dadelijke krijgsdienst tegen hunne geloofsbroeders gebruikt werden, zoo zouden zij ook slechts bij de inwendige dienst, die zij gedurende dien tijd waarnamen, op SAULUS gelijken, die de kleederen van diegenen bewaakte, welke STEPHANUS steenigde. — GERNLER predikte ook dapper daartegen, doch hetwelk van den raad euvel opgenomen werd. Zie het Bazelsch Kerkarchief en ochs. VII. S. 412.

een' liederlijk bedorven gezelschap, die zich werven laat, meer dan zijn' eigen moed en vuisten vertrouwen of slechter zijn dan zijne voorouders, die *mede* te velde trokken of hunne steden en muren ten koste van hun bloed verdedigden?" Daarom beveelt hij ook de jeugd de wapenoefening aan, die hij voor beter houdt dan ander tijdverdrijf, en geeft in het gemeen de middelen aan de hand, hoe zulks te bewerkstelligen was. Er straalt ook in dit gedeelte van zijn geschrift eene gezondheid van oordeel en eene regtschapenheid van denkbeelden door, welke bij de overspannen begrippen der Kwakers in dit stuk voortreffelijk afsteekt. — Van het krijgswezen komt de schrijver op het *regt*, waar hij weder alles hoogst eenvoudig en gezond tot de echt Christelijke grondbeginselen terugbrengt. Het regtsgeding onder de Christenen ontstaan, is in zich zelve reeds treurig, gelijk dan ook de Apostel aan de Corinthers schrijft: »Zoo is er dan nu ganschelijk gebrek onder u, dat gij met elkander regtszaken hebt." Doch wanneer er nu eenmaal regtsgedingen ontstaan, dan moet weder de overheid »*volgens de hoofdleeringen des Christendoms niet slechts volgens wereldsche instellingen haar ambt bedienen*;" want ware het niet mogelijk bij het regterlijk ambt een Christelijk geweten te bewaren, zoo hadden *diegenen* regt, welke den Christen verbieden een overheidsambt aan te nemen. Doch nu moeten Christelijke regters niet alleen niets tegen het geweten doen, maar zij moeten er toe medewerken, »dat het gemeene regt door Christelijke leer en liefde uit den gemeenen en zoo te zeggen *wilden* aard der menschelijke wetten in eene meer voortreffelijke en betere verplaatst en veredeld

worde; evenals een geënte boom veel aangename-
ren en gezonder vruchten voortbrengt, dan hij ooit
zoude gedaan hebben, wanneer hij in zijn' natuur-
lijken wilden staat gebleven ware." — Zeer wijs
en Christelijk oordeelt dan ook de schrijver over het
doel der straffen. Het is onregt en onchristelijk de
geldboeten toe te laten met het doel om daardoor
de schatkist te verrijken; want » bij eene Christe-
lijke overheid moet geene begeerte noch lust plaats
vinden, om de onderdanen alleen daarom te straf-
fen, dat het eenig geldelijk voordeel aanbrengen
mogt" (S. 345); en even menschlievend verklaart
zich de Christelijke staatsman tegen de barbaarsche
straffen der geeseling en der verbanning uit het
land en beveelt daarentegen aan, geheel in den
geest der nieuwere tijden, de misdadigers in goede
tuchthuizen op te sluiten, hen tot den arbeid te
dwingen en bovenal in het *Christendom* hen beter
te onderwijzen. Ook ijvert hij van uit het Chris-
telijk standpunt tegen het lange rekken der regts-
gedingen, hetwelk meest uit de baatzucht der ad-
vokaten zijnen oorsprong neemt. Naar gelijke Chris-
telijke grondstellingen beoordeelt SECKENDORF ook de
wijze, waarop de staat de inkomsten trekt en vast-
stelt, met één woord de gansche staatshuishoud-
kunde. Hij staat der overheid het regt toe belas-
tingen uit te schrijven, maar dit moet niet tot be-
vordering der vorstelijke pracht, maar alles tot
welzijn des lands en naar billijke voorschriften ge-
schieden. Doch tevens moet er zich eene Christe-
lijke overheid aan laten gelegen liggen, den wel-
stand des lands te vermeerderen. » Zij moet (S. 386)
met raad en daad er toe behulpzaam zijn, dat alle
onderdanen in het gemeen eene eerlijke en besten-

dige handtering en nering hadden, ook zooveel gewinnen mogten, dat zij niet alleen geen reden hadden, om weg te trekken, maar veeleer vreemdelingen tot zich lokken en het land hoe langs hoe meer volkrijk maken mogten." Hoe overeenstemmend het gedrag van het Brandenburgsche huis met deze grondstellingen was, heeft ons de geschiedenis der Hugenootsche volkplantingen getoond. Wat daarna nog verder in het boek van de gevaren van den handelstand, van de misbruiken van vele handwerken en van het groot gewigt van den derden stand in het gemeen opgemerkt wordt, getuigt van even zooveel inzicht in de zaak als van deugdzame gezindheid.

Ik heb mij met opzet bij dit werkje wat langer opgehouden, om u te toonen, hoe de eenvoudige Christelijke zedeleer, die in dien tijd door de Godgeleerden zoo dikwerf verwaarloosd werd, *hier* door een staatsman aangegrepen en met een' even zoo verstandigen als vromen zin in de betrekkingen van het openbare leven ingevoerd werd. Wat hij daarna nog in de verdere afdeelingen van den geestelijken stand en den huiselijken stand zegt, is even zoo doelmatig, doch kunnen wij hier niet verder vervolgen.

Dat nu SECKENDORFS karakter zelf met deze grondstellingen overeenstemde, blijkt uit al datgeen, wat wij van zijn leven weten. Reeds zijne innige vriendschap met SPENER moet een goed vooroordeel voor hem verwekken, en onderscheidene bijzondere trekken, die ons van hem bewaard zijn gebleven, bevestigen hetzelfde. Zoo scheen hem b. v. de bestelling van een' prediker op zijn landgoed *Meuselwitz* van zulk een hoog gewigt, dat hij den

ganschen nacht te voren in gebed en tranen doorbragt (*). Toen er een gedeelte van het stadje in de nabijheid van zijn landgoed benevens de kerk in het jaar 1686 afbrandde, gaf hij niet slechts 1000 gulden in het algemeen voor brandschade, maar hielp ook nog eene menigte bijzondere personen door bijzondere ondersteuning (†). Zijne groote matigheid, arbeidzaamheid, bescheidenheid en vredelievendheid was de uitdrukking van den Spenerschen geest, die hem bezielde. SPENER zelf noemde hem een Godzalig, scherpzinnig en ervaren staatsman en een werktuig van vele genade (§), en A. H. FRANCKE geeft hem de getuigenis, »dat men in de geheele eeuw en in geheel *Europa* slechts weinigen zijns gelijken tellen mag,” en ook THOMASius, die hem eene lofrede hield, teekent hem als een’ »schrander hoveling zonder valsheid, als een’ eerwaardigen grijsaard zonder verdrietelijkheid, als een magtig beschermer en hoofd der geleerden, als een liefderijk echtgenoot, een’ vader der weezen, een toevlugt der bedrukten.” Van zijn stichtelijk einde verhaalt ons eindelijk de prediker BREITHAUPT het volgende (**): »Toen het den naatstvolgenden nacht met den zaligen heer geheimraad ten einde spoedde, ben ik nog den dag te voren bij hem geweest, toen men wel is waar geen zoo spoedig doodsgevaar vermoedde; intusschen heeft toch de zalige heer van zelve op onderscheiden malen betuigd, hoe hij alle oogenblikken bereid was, wanneer hem God opeischen wilde en daarbij wijdloopig met innig genoegen de goedheid Gods geprezen, die hem van zijne kindsheid af zoo wonderbaarlijk en heiliglijk

(*) SCHREBER, p. 77.

(§) Ibid. p. 108. conf. 114.

(†) Ibid. p. 97.

(**) Ibid. p. 63.

geleid had, welke ook in zijne krankheid hem mildelijk verkwikt had, zoodat hij den lieven goeden God niet genoeg danken konde. Hij berustte geheel en al in deszelfs vaderlijken wil en troostte zich met DAVID, dat God zijn troost en zijn deel was heeft te gelijk gansch heerlijke woorden gesproken van de hemelsche wijsheid, die na den dood eerst volkomen zoude openbaar worden, waartegen alle wijs- en schranderheid van dezen tijd niets ware, en de blinde wereld beklaagd, welke in het aardsche een groot goed meende te vinden en de kennis van God zoo gering achtte. Hij dankte God, die hem CHRISTUS had leeren kennen als zijne wijsheid, gerechtigheid, heiligmaking en verlossing en buiten hem had hij in alle wezens niets dan dwaasheid gevonden, daar men overal zijn eigen hoofd volgde en alzoo het meest van den weg Gods afdwaalde Het wezen der wereld had hem niet kunnen vermaken, hij wilde ook niet, dat de zijnen op tijdelijke goederen hun vertrouwen zouden stellen, als welke onbestendig en vergankelijk, ja velen zeer schadelijk waren . . . God was alleen de Vader, die hem wel verzorgd, maar ook met DAVID geleerd had, dat al het tijdelijke niets was, waarom hij met hem wenschte te ontwaken naar zijn beeld, en alsdan eerst verzadigd te worden, terwijl hij met hem zuchtte: Wanneer zal ik er toe komen, dat ik Gods aangezicht aanschouwe?"

Zoover de gevoelens en het leven van dezen Duitsch-Protestantschen staatsman van den ouden stempel. Wij hebben in hem nog het naauw verband van Godsdienst en staatkunde als in één persoon ver-

ligchamelijk gezien. (*). Maar de volgende tijd kan weinige zoodanige karakters meer aanwijzen. Gelijk namelijk in *Frankrijk factisch* de staatkunde van de Godsdienst gescheiden werd en zich als eene zelfstandige magt daarstelde, zoo begonnen omstreeks denzelfden tijd ook de Duitschers in de theorie ten minste de staatkunde van de Godgeleerdheid meer en meer af te zonderen en de beginselen van het staatsregt op eigen voeten te stellen. De proef daarvan nam na voorgang van HOBES in *Engeland* (†) SAMUEL PUFENDORF (§), die als de grondlegger van een van de positieve grondslagen gescheiden zoogenoemd *natuurregt* te beschouwen is en met zijnen vriend SECKENDORF wegens de door hem voorgedragen begrippen in een' pennestrijd gewikkeld werd. Nog belangrijker dan PUFENDORF is voor ons CHRISTIAAN THOMASIUS, die in onderscheidene opzigten als Protestantsch karakter en als Her-

(*) Op hem kon men nog toepassen, wat HENDRIK MULLER zeide, dat hij gedurende zijne dienst »menigen goeden Theologus bij den politicus gevonden had." *Erquickstunden* S. 67. (naar RUSSWURMS uitgave.)

(†) Iets meer over HOBES in de volgende voorlezing. Behalve hem hebben in *Engeland* HARRINGTON (gest. 1677) in zijne *Oceana* en ALGERNON SIDNEY (*discourses on government*) als ook MILTON den grond tot eene wetenschappelijke politiek gelegd, vergel. KORTUM, *Gesch. der eng. Revol.* S. 327. ff.

(§) Geb. 1632 te *Flöhe* in *Oppersaksen*, waar zijn vader predikant was. Hij studeerde eerst in de Godgeleerdheid, naderhand in de regten te *Jena*; leeraarde dezelve eerst te *Heidelberg* en daarna te *Lund* in *Zweden*. Hij werd daarop Zweedsch raad en geschiedschrijver te *Stockholm*. In 1688 ging hij naar *Bertijn*, om de geschiedenis van den grooten keurvorst te schrijven en verkreeg de waardigheid van Brandenburgsch geheimraad en geschiedschrijver. In 1694 werd hij tot den baronnen-stand verheven en stierf in hetzelfde jaar aldaar.

vormer op het gebied der Godgeleerdheid, des regts, der staatkunde en des wetenschappelijken en zedelijken levens verschijnt. Bij hem moeten wij des te noodzakelijker nog wat langer stilstaan, als ook de *aard* van zijn hervormen bereids eene wending nam, die voor de zoogenoemde verlichting der XVIII^{de} eeuw meer registreeks dan de tot hiertoe in het werk gestelde Hervormingsproeven den weg baande. CHRISTIAAN THOMASIIUS werd 20 jaren na SPENER op nieuwjaarsdag 1655 te *Leipzig* geboren. Reeds zijn vader JAKOB THOMASIIUS, rector aan de daar aanwezige Thomasschool, was een ervaren geleerde, bij wien de zoon een vast en goed onderrigt in de beschaafde wetenschappen genoot en door wien hij ook in de studie der wijsbegeerte ingewijd werd. PUFENDORFS gevoelens, welke van die der Godgeleerden zeer onderscheiden waren, maakten omstreeks dien tijd veel opzien en mogen er mede toe bijgedragen hebben, om den jongen THOMASIIUS voor de studie der *regten* te bestemmen. Nadat hij deze te *Frankfort* aan de *Oder* begonnen en voleindigd had, maakte hij eene geleerde reis naar *Holland* en keerde daarna in zijne vaderstad terug, waar hij spoedig zelfs als akademisch leeraar optrad. Reeds in den uiterlijken vorm van zijn optreden, dat hij in plaats van de Latijnsche taal de Duitsche tot zijne aankondigingen op het zwarte bord en tot zijne voordragten op den kathedr verkoos, dat hij naar het voorbeeld der Franschen de nieuw verschenen boeken in periodieke schriften vlugtig aankondigde en met schranderheid beoordeelde en in het gemeen de bijtende satyre, waarvan hij zich in zijne voorstellingen bediende, bragten hem bij velen in den

roep van een' oppervlakkig verstand en van een' gevaarlijken nieuwigheidzoeker. Maar ook in zijne begrippen en beweringen zelve week hij aanmerkelijk van *datgene* af, wat men tot hiertoe voor uitgemaakte en onomstootelijke waarheid gehouden had. Ik bepaal mij slechts bij het vermelden van *datgene*, wat met de Protestantsche Godsdienstbegrippen en oefeningen en met de Christelijke staatsinrigtingen in naauw verband staat. THOMASIIUS was, even als SPENER en vele andere beter denkende mannen van dien tijd, een vijand der bloote doode orthodoxie, een vijand van die bloot *uiterlijke* geloofsgeregtigheid, die ten laatste niet beter dan de werkheiligheid der Catholijken was. Doch terwijl dan SPENER en de hem gelijkgezinden toch streng aan den *geloofsgrond* zelve vasthielden en de oude Luthersche orthodoxie in haren geheelen omvang bewaarden, alleen dat zij bij hem evenals bij LUTHER zelve eene levendige werd, zoo nam het THOMASIIUS in deze zaak minder naauw. Bij hem heerschte op eene beslissende wijze het ontkenkende, opklarende element boven het positief geloovige; waarom hij ook b. v. onbeschroomd bekende, dat het *bijgeloof* nog gevaarlijker was dan het *ongeloof* of het Atheïsmus (*); eene bewering, die haren dieperen grond in die rationalistische denkwijze heeft, welke de rigtigheid, of veeleer de bezonnenheid en juistheid van Godsdienstige voorstellingen hooger schat, dan de innigheid en

(*) In zijn geschrift: *Ausübung der Sittenlehre*, S. 169. vergel. SCHRÖCKH *allg. Biogr.* V. S. 325, en LUDEN, *Christiaan Thomasius. Berlijn* 1805 S. 197. Gewoonlijk (meende hij) waren het slechts die »onvernuftige heesten,» welke denkende koppen als Atheïsten uitkreten.

diepte derzelven en alzoo liever van deze dan van die afziet. Met regt stelde wel is waar ook THOMASIIUS het practisch werkzaam geloof boven het bloot theoretische, de subjectieve, innerlijke geloofs-*trouw* boven den blooten objectieven van buiten eigen gemaakten geloofs-*inhoud*; maar aan het laatste hechtte hij veelligt te weinig gewigt; ten minste verwijderde hij zich in *datgene*, wat hij »geloof» noemde, zeer ver van de leer der regtgeloovige Protestanten ten aanzien van dit punt. »Wanneer mij iemand vragen wilde,» zegt hij (*), »wat ik dan geloofde, of de mensch door het *geloof* of door de *liefde* zalig werd? zoude ik hem bidden, mij van die vraag te willen verschoonen. Wanneer ik weet, dat mij de zon verwarmt, is het eene onnoodige vraag te onderzoeken, of zulks het *licht* of de *beweging* doet; ofschoon één van beide meeningen veelligt nader bij de waarheid komen kan. Niet alles, wat waarheid is, is ook nuttig. En hoe? Wanneer ik met SALOMO antwoordde, dat de *wijsheid* zalig maakt? Wijsheid, geloof en liefde moeten bij elkander zijn. PAULUS, JACOBUS en SALOMO wederspreken elkander hierin niet. In plaats dat men getwist had, of het *geloof* of de *liefde* zalig maakte, had men elkander van beide zijden op het *binnenste*, op het rijk Gods *in ons* moeten opmerkzaam maken, zoo zou het beter staan. Hoe, wanneer nu heden iemand opstond en zeide: de *hoop* maakt zalig? Wat zou er dan een nieuw alarm ontstaan? *Mijne* zedeleer zegt mij, geloof, liefde, hoop maken zalig, ook de hoop. Waar het *eene* ontbreekt, daar is het andere ook niet.» —

(*) Bij SCHRÖCKH t. a. p.

In de zaak had THOMASIIUS hier gewis regt; maar men kon hem verwijten, dat hij toch de diepere beteekenis van het geloof, waaruit de liefde en de hoop eerst voortkwamen, miskende, dat hij de gevolgen in de voornaamste plaats stelde, waar het om de grondbeginselen te doen was en op de vruchten des booms zich beriep, waar het gold, de wortel te bepalen. — Voor het overige stelde hij daar in met regt de volkomenheid van den Christen, *dat door den in ons werkenden Geest van CHRISTUS, de vonk van redelijke liefde de overhand over de drie zondige gemoedsbewegingen verkrijgt*, welke hij als de hoofdzonden der menschen aanzag, luiheid, toorn en nijd en om welke te overwinnen de natuurlijke krachten niet toereikend zijn. Zoo schoon als treffend zegt hij op eene andere plaats: »de liefde is de regte maatstaf van alle deugden en zonder dezelve is de deugd dood. Ja, waar liefde is, bekommer ik mij om geen middelmaat. In de liefde komen alle deugden veel beter te samen, dan naar de gemeene spraak in de gerechtigheid. Al te regtvaardig is reeds onverstandig, maar men kan van het goede zoo min als van de redelijke liefde te veel doen (*). Het is in het gemeen merkwaardig, in hoe naauw verband toenmaals de kiemen der latere zoogenoemde rationalistische verlichting, zoo als wij die in de XVIII^{de} eeuw zien opgaan, met de piëtistische en mystieke rigting stonden. Doch dit laat zich ligt verklaren. Die beide tweelingbroeders stonden immers van dezelfde ware moeder, de *Protestantsche gezindheid*, af. Zij stelden gemeenschappelijk de oppositie te-

(*) Bij LUDEN S. 499.

gen de oude, twistzuchtige stiefmoeder, de orthodoxie, daar. Ieder redde op zijne wijze het Protestantismus van deszelfs ondergang, echter zoo dat de eenen meer aan de negatieve, de anderen meer aan de positieve pool van hetzelfde hingen, de eenen meer het palladium der denk- en gewetens vrijheid, de anderen meer den verborgen schat van het Evangelie zelven in zijne oorspronkelijke zuiverheid zochten te bewaren.

Wij hebben vroeger vermeld, hoe THOMASIIUS de Piëtisten in bescherming nam en zelfs op het laatst als hun medegenoot behandeld werd. Die coölitie duurde voorzeker slechts zoo lang als de krijg duurde en later geraakte THOMASIIUS met degenen die hij voorgestaan had in onmin, daar zij hem te bekrompen waren en hij hun te ruim. Een tijd lang was THOMASIIUS ook de voorspraak der Mystieken. Hij nam POIRET in bescherming en *hij* was het geweest, die inzonderheid ARNOLD tot zijne kettergeschiedenis aangemoedigd had, en welke hij dan ook na het verschijnen van het boek bovenmate aanprees, daar hij het het beste en nuttigste boek na de heilige Schrift noemde (*) en zijne toehoorders raadde, het te koopen, schoon zij ook het daartoe benoodigde geld uit hunnen mond sparen of zelfs bedelen moesten. En werkelijk had THOMASIIUS zelf eene neiging tot de Mystiek *in* zich, hetwelk zich zelfs wel met zijne eenigzins phantastische verlichtingszucht liet vereenigen. Ja, hij meende, en wel niet geheel ten onregte, dat de vereeniging der tegenstellingen van natuur en genade, van rede en openbaring het allereerst in de schriften der Mystieke Godge-

(*) SCHRÖCKH S. 360.

leerden gevonden kon worden, d. i. (naar zijne eigene verklaring) juist »zoodanige schrijvers, die niet zoozeer eene geleerde en scherp overdachte Godsdienstwetenschap, als veeleer eene doorgebed, betrachtingen en andere Godzalige oefeningen verkregene, ook in de levendigste inwendige bevingen voelbare en werkzame kennis van het Christendom tot hun eigendom maken.” — Wij zouden in het gemeen THOMASIIUS zeer onregt doen, wanneer wij hem eene *uitsluitend* negatieve, verstorende rigting toeschrijven of wanneer wij hem met CARPZOVIIUS beschuldigen wilden, dat hij zich de Piëtisten bloot aangenomen had, »om in de Kerk het onderste boven te keeren.” Veelmeer blijkt uit alles, dat THOMASIIUS een man van eene voortreffelijke gemoedsgesteldheid was, maar tevens ook van een *driftig* temperament en van eene moeilijk te beteugelen eerzucht, waarvan hij zich zelven openhartig en eerlijk genoeg beschuldigt, (»het *point d'honneur* had hem van zijne jeugd af vrij ver vervoerd en was de leidstar van zijn meeste doen en laten geweest.”) Dat hij in SPENER niet slechts den tegenstander der toenmalige orthodoxen, maar werkelijk den vromen Godsman eerde, blijkt uit de schoone uitdrukking, »*dat hem het gebed, dat deze waardige man voor hem deed, liever was, dan groote eer en geschenken van een' magtig vorst* (*).” Ja, hij noemde deze ware vroomheid des harten, gelijk hij die in SPENER en zijne echte aanhangers bewonderde, «eene bovennatuurlijke, Goddelijke wetenschap, in welke hij zich zelven billijk voor een' der geringste leerlingen hield (†).”

(*) SCHRÖCKH S. 340.

(†) LUDEN S. 205.

Doch wat hem in het vervolg steeds meer van de Piëtisten verwijderde, was behalve de door hem verder gedreven vrijzinnigheid van gevoelens, vooral zijne satyrische ader, die zich nu eenmaal, gelijk wij vroeger gezien hebben, met het *Piëtismus* moeilijk verdraagt. THOMASIIUS voelde zelf somwijlen den prikkel dezer satyre als zoodanig een, die ligt het betere Ik in hem kwetste en vergiftigde en streed tegen de te sterke neiging tot dezelve; maar de neiging daartoe scheen magtiger dan hij. »Zijne neiging,» beledigt hij openhartig, »was voor Demokriet, doch zijn zin voor Herakliet; want het was *menschelijk* de dwaasheid der wereld te *belagchen*, maar *Christelijk* die te beweenen (*).» Zoo had hij dan ook in zijne »*Paaschgedachten*,» die hij uitgaf, het ernstig besluit genomen, de satyrieke wijze van schrijven te laten varen, maar spoedig kwam de oude natuur weder te voorschijn, zoodat men van hem zeide, dat zijne paaschgedachten slechts gedachten waren, die hij in de paaschdagen, maar niet in het overige gedeelte van het jaar had.

Wij hebben tot hertoe THOMASIIUS den *Godgeleerde* leeren kennen. Doch wij willen hem volgens onze tegenwoordige taak tevens als staatsman en regtsgeleerde en alzoo in zijn eigenlijk beroep leeren kennen, om den invloed van *zijn* Protestantismus op de *staatkunde* te waarden. En hier is het dan voornamelijk *tweederlei* gebied, waarop THOMASIIUS als Hervormer verschijnt. Het eene betreft de vaststelling der betrekking van Kerk en Staat of de vaststelling van de regten der vorsten en overheden in geestelijke dingen, met één woord de grondves-

(*) LUDEN. S. 160.

ting van het *Protestantsch Kerkelijk regt*; het andere *de ketter- en heksenprocessen*, die beduidenden invloed op de toenmalige criminele regtsgeleerdheid uitoefenden. Wat het eerste betreft, zoo moeten wij hier eerst iets over de tot hiertoe plaats gehad hebbende betrekking van de Evangelische Kerk tot den Staat en over de wettige betrekkingen der vorsten in dit opzicht laten voorafgaan.

Toen de Hervormers der XVI^{de} eeuw zich van het Pausdom losgerukt hadden, stelden zij de besturing van het Kerkwezen eenvoudig en vol vertrouwen in de handen der vorsten en overheden, doch niet in *dien* zin, alsöf dezen van nu af willekeurig in zaken van Godsdienst konden beschikken en bevelen. Veeleer bleven de overheden aan de *Kerk* zelve, die hun dit ambt opgedragen had, verantwoordelijk en deze werd of door hare geestelijken in de consistoriën of door geestelijken en leeken te gelijk in de presbyteriën vertegenwoordigd. Doch wat bij deze betrekking met smart gemist moest worden, was de zamenhang der afzonderlijke landskerken onder elkander. Nergens kwam de Protestantsche Kerk in eenigen zichtbaren vorm als een door eenheid gekenmerkt genootschap te voorschijn, hetwelk naar bepaalde grondregelen bestuurd werd, naar een gemeenschappelijk doel streefde, gemeenschappelijke inrigtingen daarstelde enz. Zooveel staten er waren, even zooveel kerken ontstonden er en zoo zich ergens een verschijnsel opdeed, dat het algemeen belang der Protestantsche Kerk ten doel had, daar ontbrak het dan aan eensgezindheid, om het op de eene of andere wijze te bevorderen. Men kan gerust zeggen,

dat het mede tot de *vrijheid* van het Protestantismus behoorde, dat geene uitwendige meerderheid van stemmen ergens eenigen druk uitoefende, gelijk het de conciliën der oude Kerk het wel hier en daar gedaan hadden: doch er zouden zich altijd wel vormen hebben laten denken, welke in staat geweest waren, het misbruik te verhinderen, terwijl daarentegen bij de versnippering de vrijheid niets won, maar de Kerk dikwijls in nog grootere afhankelijkheid van de luimen der vorsten of van allerlei toevalligheden geraakte. — Dit gebrek aan eenheid had men wel is waar in de Luthersche even als in de Gereformeerde Kerk trachten te verhelpen; maar op onvoldoende wijze. Helaas! was de algemeene Kerkvergadering, welke de Gereformeerde Kerk in der tijd te *Dordrecht* zamengeroepen had, niet geschikt geweest, den geest der eenigheid en des vredes onder de geloofsbroeders te planten en ook in ons vaderland werden de Zwitsersche Kantonaalkerken door de eenigheidsformulieren maar al te slecht te zamengehouden, veeleer kwam ook later met de staatkundige versnippering de kerkelijke meer en meer te verschijnen, en een zekere geest van bekrompenheid, wanneer ik zoo zeggen mag van burgerlijkheid, bepaalde iedere Kantonaalkerk alleen bij hare naaste huiselijke behoefte, zonder dat zij zich over de andere zou bekommerd hebben. Dat was nu voorzeker niet de lichtzijde der Hervorming. In *Duitschland* scheen het nog wat beter. Hier bestond overeenkomstig de rijkswetten het *Corpus Evangelicorum*, d. i. de gezanten der gezamentlijke Protestantsche staten maakten (sedert het jaar 1663) op den bestendigen rijksdag te *Regensburg* eene ver-

eeniging uit, welke de algemeene belangen der Luthersche Kerk zocht te bevorderen en inzonderheid den Godsdienstvrede in stand trachtte te houden. Aan het hoofd van dit Corpus stond *Keursaksen*. Maar niets belangrijks werkte het uit. Alzoo bleef ten naasten bij ook hier iedere landskerk op zich zelve en wanneer men daarom een *Protestantsch* kerkelijk regt daarstellen wilde, zoo kon zulks niet wel anders geschieden dan op den grond en bodem van den eenmaal historisch aanwezigen, maar onvoldoenden toestand. Langen tijd had men zich nu met de voorstelling vergenoegd, dat juist de landvorsten en landsoverheden de geboren *bisschoppen* der Evangelische Kerk waren. Daardoor kreeg de zaak toch ten minste een kerkelijk aanzien en naam; doch meer dan dit was het niet; want eigenlijke bisschoppen waren dan toch eenmaal de vorsten reeds uit dien hoofde niet, dewijl zij zelfs niet tot de geestelijkheid behoorden (*). Oprechter en op hunne wijze zich meer gelijk blijvende handelden daarom diegenen, welke den *bisschops*-mantel, dien men den vorsten eershalve omhangen had, weglieten en zonder verdere omwegen beweerden, dat de vorst juist als wereldlijk landsvorst (niet als bisschop) oorspronkelijk bevoegd was, de Godsdienstige betrekkingen van zijn land naar willekeur te regelen of met andere woorden, dat *wien het land, dien ook de Godsdienst toebehoorde*. Eene hoogst gevaarlijke

(*) Zij waren het inderdaad niet meer dan CONSTANTIJN, die volgens EUSEBIUS (Vita Const. IV. 24.) zich een bisschop over diegenen noemde, die *buiten* de Kerk zijn. Eene bloote woordspeling met het woord *Episcopus*!

grondstelling, die van het geestelijk pausdom wel-
dra naar het wereldlijke heenleidde en daarom ook
den naam van het keizer-pausdom (*Caesaropapie*)
verkregen heeft. Niemand heeft deze grondstelling
van de onbeperkte magt der vorsten in Godsdienst-
zaken meer op den voorgrond gesteld, dan de En-
gelschman HOBBS, die door zijnen afkeer van het
gezag der geestelijken en door een' heimelijken af-
keer van de positieve Godsdienst in het gemeen tot
dit uiterste vervoerd werd. Intusschen kwam THO-
MASIUS hetzelfde zeer nabij en gaf daardoor het merk-
waardig bewijs, hoe men van eene eenzijdig ge-
volgde schijnbaar *liberale* grondstelling ligt weder
tot een despotismus van een andere soort vervoerd
kan worden. THOMASIIUS verwierp wel uitdrukkelijk
die onvoorwaardelijke stelling van HOBBS, dat het
bezit des lands ook eene heerschappij over de Gods-
dienst, dus eene heerschappij over het geweten der
onderdanen of toch ten minste over de vrije uit-
spraak van hetzelfde daarstelde. Hij verwierp voor-
namelijk naar zijne vrijzinnige denkwijze alle ver-
drukking in Godsdienstzaken, alle vervolgingen om
des geloofs wille en beperkte in dit opzigt de reg-
ten der wereldlijke zoowel als die der geestelijke
magt. Maar daar hij de rust en den uitwendigen
vrede van den staat voor het hoogste achtte en hem,
niet zonder grond, de Godgeleerde twisten zeer te-
gen den zin waren, zoo stelde hij het den vorsten
vrij, tot behoud der rust al diegenen, welke God-
geleerde verschillen verwekten, zonder genade uit
het land te bannen, of dwangmiddelen naar wel-
gevallen tegen hen aan te wenden; met andere
woorden de lieden moesten *met geweld tot rede*,
tot opgeklaarde verdraágzame denkwijze gedwongen

worden, zooals zij nu eenmaal THOMASIIUS voor den geest zweefde. De dogmatische bekrompenheid en bevangenheid moest nu even zoo goed een staatsmisdadigheid zijn, als zij vroeger eene staatkundige deugd geweest was. Maar om niet den schijn van partijdigheid op zich te laden, ruimde THOMASIIUS ook wederom den vorsten het regt in, om de al te *vrijzinnige* leeraars insgelijks af te zetten. Er moest juist eene zekere gematigdheid, een *juste milieu* bewaard worden, en wie zich daar niet naar schikte en alzoo op de eene of andere wijze tot Godsdienstige oproerigheden aanleiding gaf, moest daarvoor boeten. — Wie zich de veelvuldige geschillen herinnert, welke voorzeker dikwijls de rust en den vrede van den staat benadeelden, kan wel begrijpen, hoe THOMASIIUS tot dit middel van uitkomst kwam. Maar laat zich de gematigdheid dwingen? laat het zich met de Protestantsche grondstellingen rijmen, dat de strenge geloofsernst aan de eene en het vrije onderzoek aan de andere zijde, welke toch juist beide het Protestantismus uitmaken en ten grondslag verstrekken, aan den afgod eener staatkundige rust, waarbij men voorzeker goed insluimeren kan, ten offer gebragt worden? De Godsdienst wordt daarbij opentlijk tot een bloot middel verlaagd, dat in de handen van het staatsgezag nu eens zoo dan weder anders al naar de omstandigheden verwijld of vernaauwd, verdund of verdikt worden kan, zonder dat haar eene vrije en met de natuur overeenkomstige ontwikkeling naar buiten vergund ware. Ook de uiterlijke eeredienst moest de vorst naar goeddunken regelen, meende THOMASIIUS; maar *zijn* persoon moest van alle kerkelijke tucht uitgezonderd zijn. Ja zoover

ging onze Hervormer in zijne verheffing der staatkundige bedoelingen boven de kerkelijk-Godsdienstige bedoelingen, dat hij zelfs het gewigt der zachtvaardige, menschlievende inrigtingen, welke haren wortel in het *Christendom* en niet in den staat hadden, miskende en onder anderen de harde, onbeschaafde uitdrukking deed, dat men bij de Hervorming niet slechts de kloosters, maar ook de ziekenhuizen, weeshuizen en andere zoogenoemde Godzalige inrigtingen had moeten te niet doen en in *tuchthuizen* veranderen, daar *één* tuchthuis den staat meer nut deed, dan duizend weeshuizen, tot welker stichting men niets moest bijdragen, dewijl het land daardoor met monniken, d. i. een gevaarlijk, huichelachtig en oproerig volk bezet werd (*). Bedenkt men eindelijk, dat THOMASIUS deze uitdrukking deed op een' tijd dat juist het Hallesche weeshuis als eene gedenkzuil van Protestantsche milddadigheid op den grond van een door liefde werkzaam geloof zich verhief en ook den vijanden regtmatige bewondering afdwong, zoo moet het ons dubbel smarten, dat de voormalige vriend en verdediger der Hallesche Piëtisten zich tot zulk een opgewonden oordeel kon laten vervoeren. Maar tevens is ons ook deze uitdrukking een bewijs tot de vroeger geuite bewering, dat de liberaliteit, die steeds met de *staatsbedoelingen* schermt en noch van Kerk, noch van vrome gestichten iets weten wil, ten laatste zelfs weder tot illiberaliteit worden kan, die, zoo zij kon, gaarne alles in één tuchthuis opsluiten zoude, wat nog iets anders verlangt en naar iets anders streeft dan afgetrokken staats-

(*) Bij SCHRÖCKH t. a. p. S. 358.

theoriën! Hoe? Zou niet ook *onze* tijd dergelijke voorbeelden kunnen aanwijzen? Wij behoeven ze niet verre te zoeken. Echter, laat ons billijk zijn. Wij mogen uit enkele paradoxe uitdrukkingen, die eenen levendigen man in eene kwade luim ontvielen, niet tot zijne gezindheid besluiten. THOMASIIUS blijft bij dat al een dier mannen, welke de verlichting der XVIII^{de} eeuw niet slechts in een' *verkeerden*, maar ook in een' *goeden* zin voorbereidden en inleidden. Ja, hij zelf staat op de grenzen van beide eeuwen als een merkwaardig Janusbeeld daar, welks eene gezigtshelft terugschouwt in den ouden tijd, waarop zijne hoop gevestigd was. Juist op de grensscheiding der eeuwen, ja eigenlijk reeds met het begin der XVIII^{de} eeuw, ontmoeten wij onzen THOMASIIUS met de fakkel in de hand, waarmede hij de afschuwelijke heksenprocessen verlichtte, en aan deze gewigtigste zijde zijner reformatorische werkzaamheid moeten wij thans nog (schoon zij ook de grenzen van ons tijdvak overschrijdt) eenige oogenblikken wijden.

Over deze heksenprocessen *zelve* heb ik reeds in mijne vroegere voordragten het een en ander opgemerkt (*). Ik voeg er slechts bij, dat ook in de tweede helft der XVII^{de} eeuw dezelfde barbaarschheid, schoon ook niet in denzelfden omvang, voortduurde. Zoo ontbrak er b. v. in het jaar 1694 nog maar weinig aan, dat eene vrouw in de Deensch-Duitsche landen op de pijnbank ware gebragt geworden, dewijl een acht-jarig meisje haar beschuldigd had, dat zij van haar geleerd had muizen te maken. Bij het onderzoek bleek, dat het geheim

(*) Voorl. D. IV, bl. 389, 252.

daarin bestond, dat het kind uit een' zakdoek een muis draaijen konde, gelijk alle schoolkinderen tot op den huidigen dag zonder hekserij zich daarin oefenen. Daardoor werd voorzeker dit proces vernietigd (*). In *Zwitserland* vonden omstreeks denzelfden tijd, ja tot in de eerste tientallen der XVIII^{de} eeuw heksen-vervolgingen plaats (†), zoodat men niet genoeg de verdienste van diegenen waarden kan, die aan zulke gruwelen een einde maakten. THOMASIUS was overigens niet de eerste, die zich tegen deze vreemde handelwijs verzette. Reeds vroeger had KEPLER zich daartegen verklaard en ter eere van de waarheid zij het gezegd, dat het een man uit de Catholijke Kerk, een Jezuit, met name FREDERIK VAN SPEE was, die naar het voorbeeld van een' vroegeren Catholijk, ULRICH MOLITOR, reeds bij den aanvang der XVII^{de} eeuw zich in een nameloos geschrift wel niet onvoorwaardelijk tegen de heksenprocessen in het gemeen verklaarde, maar echter reeds de stoute uitdrukking deed, dat van 50 verbrande heksen ter naauwernood vijf of twee des doods schuldig waren en den regters uit dien hoofde behoedzaamheid aanbeval. Ja, kort vóór THOMASIUS was ook de Hollandsche prediker BALTHASAR BECKER tegen de heksenprocessen opgetreden, op wiens geschrift wij later zullen terugkomen. Merkwaardig is intusschen de wijze, waarop THOMASIUS zelf tot het verzet tegen de heksenprocessen gebragt werd. Bij de aanvaarding van zijn leeraarsambt te *Halle* (werwaarts hij bij zijne verdrijving uit *Leipzig* beroepen was geworden)

(*) LUDEN S. 272. en SCHRÖCKH 352.

(†) HANHART, *Schweizergesch.* IV. S. 352.

was hij nog aan het gewone heksengeloof des tijds gehecht. Toen daarom in het jaar 1694 zekere heksen akten aan zijne faculteit gezonden werden (de eerste, die hem in zijn geheele leven onder het oog gekomen waren) en hij daarvan ambtshalve verslag doen moest, drong hij er naar de voorschriften van den orthodoxen regtsgeleerde BENEDICTUS CARPZOVIVS op aan, dat de als heksen aangeklaagde vrouwspersonen op eene gematigde wijze zouden gepijnigd worden. Doch daartegen protesteerden zijne ambtsbroeders en onder hen ook zijn voormalige leermeester (STRYCK), die reeds gematigder gevoelens ten aanzien van die dingen koesterde. THOMASIIUS ergerde zich er over, dat hem zijn eerste heksenproces zoo slecht gelukt was, doch zijne ergernis bracht hem spoedig tot verdere onderzoekingen, die onderzoekingen voerden tot twijfel, welke door het lezen van tegenschriften al meer en meer versterkt werd, en zoo verscheen in het jaar 1701 zijne Latijnsche verhandeling over de misdaad van tooverij, waarop daarna spoedig onderscheidene andere over hetzelfde onderwerp volgden. Wat de practisch-regterlijke zijde der zaak betreft, zoo hield hij het reeds in zijn eerste geschrift voor het raadzaamste, *dat de lands heeren in het vervolg zelfs geen onderzoekingen door middel van de pijnbank meer omtrent de misdaad der tooverij zouden doen in het werk stellen* (*). Doch wat

(*) Reeds vroeger had overigens Koningin CHRISTINA aan een gerigt in hare Duitsche provinciën bevolen, alle verdere inquisitie en processen in het heksenwezen te staken, dewijl het blijkbaar was, dat men zich in dergelijke zaken hoe langer hoe meer verdiepte en in een niette ontwarren doolhof geraakte. GRAUERT S. 515. Omtrent het groote Zweedsche heksenproces te Mora van het jaar 1670 vergelijkte men HORST Zauberbibl. I. S. 282.

deze onderzoekingen zelve aanbelangt, zoo stonden zij voorzeker weder met bovennatuurkundige en Godgeleerde vragen in verband, die door de geleerden van den toenmaligen tijd zeer verschillend beantwoord werden, en waarop wij bij eene latere beschouwing zullen terugkomen. Ik vergenoeg mij hier alleen nog op te merken, dat THOMASIIUS evenzeer de ketterprocessen als de heksenprocessen afkeurde en dat hij ook de *pijnbank* uit de regtsplegingen der Christenen als eene onchristelijke instelling wilde verbannen hebben. Dat nu een karakter als het zijne en gevoelens als de zijne in zijnen tijd veel tegenspraak te lijden hadden, laat zich verwachten. Reeds bij zijn eerste optreden te *Leipzig* hadden de daar aanwezige hoogleeraren ALBERTI en PFEIFER nevens den ons reeds bekenden Godgeleerden CARPZOVIIUS zich tegen hem verheven. PFEIFER, insgelijks een Godgeleerde, hield voorlezingen tegen de Godverzakkers, waaronder hij THOMASIIUS niet onduidelijk mede rekende en CARPZOVIIUS raasde wakker tegen hem op den kansel, gelijk hij zulks ook tegen SPENER en de Piëtisten deed. Toen nu verder THOMASIIUS (hetwelk hier ook nog mede moet opgemerkt worden) *het Goddelijk regt der vorsten* aantastte, waaraan men tot hiertoe onvoorwaardelijk geloofd had, bewerkte de Deensche Godgeleerde en hofprediker MASIUS, dat de schriften van zijnen tegenstander THOMASIIUS te *Kopenhagen* door den scherprechter verbrand werden, hetwelk in het jaar 1691 in allen vorm van regt geschiedde. Omstreeks dien tijd was THOMASIIUS, gelijk wij reeds weten, door de Piëtistische twisten uit *Leipzig* verdreven geworden en had aan de ridderakademie te *Halle* zijn zetel gevestigd, waar hij gelijktijdig met de Pië-

tisten voor de oprigting der daar aanwezige universiteit werkzaam was. De keurvorst van *Brandenburg* trok zich zijner aan, beklaagde zich bij *Denemarken* over den hem aangedanen hoon en sprong voor hem ook bij *Saksen* in de bres, waar men zijne goederen in beslag genomen had. THOMASIIUS bragt nu het overschot zijner dagen te *Halle* door, waar hij den 23sten September des jaars 1728 in het 74ste jaar zijns levens als bestuurder der universiteit stierf. Zijn leven was voor het overige zedelijk (*) en onberispelijk. Men roemde zijne getrouwheid en opregtheid, zijn minzaam gedrag, aangename omgang, matigheid en arbeidzaamheid. Zijn bijna vijftigjarig huwelijk was gelukkig en de goede opvoeding zijner kinderen strekte hem tot eer. Toen hij de aannadering van zijnen dood bespeurde, leide hij met gelatenheid zijn ambt in de handen van zijnen opvolger neder en wijdde zich van toen af uitsluitend aan Godvruchtige betrachtungen en oefeningen. Hij eindigde zijn leven met de uitdrukkelijke belijdenis, dat het geloof der Evangelische Kerk ook het *zijne* was.

(*) Echter klaagt hij zich zelven (benevens van ijdelheid) ook van neiging tot wellust aan.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

OVER SCHEIDING DER STAATKUNDE VAN DE GODGELEERDHEID. DER-
GELIJKE BETREKKING TUSSCHEN DE GODGELEERDHEID EN WIJS-
BEGEERTE. NIEUWERE GESCHIEDENIS DER WIJSBEGEERTE: DES
CARTES, SPINOZA, LOCKE, LEIBNITZ. DE VRIJGEESTEN EN DE-
ISTEN: HERBERT VAN CHERBURY, THOMAS HOBBS, KAREL
BLOUNT, SHAFESBURY, TOLAND, COLLINS, WOOLSTON, ENZ.
MATTHIAS KNUTSEN EN DE GEWETENSLIEDEN IN DUITSCHLAND.
PETRUS BAYLE.

Daar wij de vorige bijeenkomst aanwendden, om de betrekking van het Protestantismus tot de *staatkunde* te beschouwen, konden wij voorzeker de bedoeling niet hebben, de zaak theoretisch te willen uitputten. Wij vergenoegden ons veeleer ook *hier* weder, aan levendige persoonlijkheden aan te knooien en wanneer ik u met het leven en de gevoelens van uitstekende staatsmannen en regtsgeleerden van dien tijd zocht bekend te maken, meende ik op het eenvoudigst tot mijn doel te geraken.

In het leven van den vrijheer VEIT LODEWIJK VAN
VI. R

SECKENDORF aanschouwden wij nog het beeld van den ouden tijd, waarin staatkunde en Godsdienst op het innigst verbonden waren en waarin de gedachte aan eene op Christelijk-Protestantsche beginselen gegronde staatswijsheid geenszins onder de ijdele droomen behoorde, maar ook in bijzondere krachtige verschijnselen hare verwezentlijking vond. — Anders was het bij THOMASIVS, die het staatsleven reeds meer op eigen voeten trachtte te stellen, onafhankelijk van de confessionele invloeden, die, even als HOBBS en PUFENDORF vóór hem, uit algemeene redebeginselen de regten van den vorst zocht vast te stellen en ook zijne stelling tot de Kerk daarnaar te regelen. Of zulk eene scheiding van staatkunde en Godsdienst (gelijk zij in *Frankrijk* zich factisch daarstelde en in *Duitschland* theoretisch voorbereid werd) goed en wenschenswaardig zij, is eene vraag, die zeer verschillend beantwoord kan worden. Op het eerste oogenblik heeft het iets ongemeen welgevalligs, Kerk en Staat in het naauwste verband te denken, zoodat de Staat op de Kerk rust, door haar gedragen wordt en als haar verzorger, beschermer en wreker haar ter zijde staat (*). Er ligt iets eerwaardigs en verhevens in, de vaders des vaderlands zich als de door God verordenden, als de onmiddellijke plaatsbekleeders der Goddelijke Voorzienigheid voor te stellen en hunnen wil als de uitdrukking hunner Christelijke gezindheid en alzo ook als den wil van *God* te eeren. Doch zeker is het, dat ook bij deze naauwe vereeniging van Staat en Kerk menige misslagen plaats hebben,

(*) Van daar de in dien tijd zoo menigmaal voorkomende uitdrukking „*Voedsterheeren der Kerk*” (van de overheden).

en dat daar waar de uiterlijke vorm met het ten grond liggend denkbeeld verwisseld werd, ook ligt stremmingen konden ontstaan, welke voor de gezonde ontwikkeling van het kerkelijk- zoowel als van het staatsleven evenzeer gevaarlijk waren. De nieuwere geschiedenis had nu eenmaal een' gang genomen, dien geene wereldlijke magt en geene zedekundige theorie in staat was te doen ophouden. De betrekking der staten tot elkander, die nu eenmaal *verschillende* geloofsbelijdenissen toegedaan waren, en de *inwendige* inrigting dezer staten zelve was zóó verward en verveelvoudigd, dat het onmogelijk was, uit het eenvoudig Christelijk-theologisch gezigtspunt alles te willen beslissen en iets ten gevolge eener al te ver gedreven gelijkvormigheid naar de grondwettelijke instellingen van Israël en Juda te willen bepalen, gelijk zulks menige der toenmalige Godgeleerden in allen ernst meenden (*). Er moest zich eene zelfstandige staats- en regts-wetenschap vormen, die op eigen voeten stond en op grondbeginselen rustte, welke ten laatste *iedere* staat met den anderen, ook de *niet* Christelijke met den Christelijken staat gemeen heeft. Met één woord, de *wereldlijke* zijde van het staatsleven moest hare eigene ontwikkeling daarstellen, en het lag zelfs in de grondstellingen van het Protestantismus, dat het wereldlijke onafhankelijk van het geestelijke zijnen eigen gang ging. Daarmede is niet gezegd, dat het wereldlijke met het geestelijke in strijd gesteld zij, en dat de staatswijsheid

(*) Zoo ook in de Catholijke Kerk BOSSUET, vergel. zijn geschrift: *Politique, tirée des propres paroles de l'écriture*, en helgene RAUMER met juistheid daaromtrent opmerkt, VII S. 172.

dewijl zij niet onmiddellijk en alleen op de Bijbelsch-Christelijke en kerkelijke grondslagen gebouwd is, daarom *onchristelijk* of *onkerkelijk* worden moest; ofschoon de *mogelijkheid* daartoe bestond en ook in de *werkelijkheid* het zich somwijlen zoo vertoonde. Doch deze *mogelijkheid* was ook voorhanden bij de *oude* betrekking en het was slechts des te erger, wanneer bij allen geestelijken schijn nogtans de verwereldlijking in het geestelijke indrong en het verontreinigde, het veelligt zelfs tot haar oogmerk misbruikte, dan wanneer dat tweederlei gebied zich gescheiden hield en de van beide zijden begane zonden dus ook voor elks eigen rekening gedragen konden worden. Immers was het ophouden der bloedige Godsdienst-vervolgingen, het ophouden der ketter- en heksenprocessen en dergelijke gewis een weldadig gevolg van die vaneenscheiding van begrippen, en schoon de Kerk ook weder nadeelen, b. v. eene grootere laauwheid van den kant der wereldlijken in kerkelijke dingen, hier en daar ook inbreuk op hare regten door de wereldlijke magt ondervond, zoo lagen toch in haar zelve nog genoeg krachten, die, wanneer zij ze regt gebruikte, het evenwigt herstellen konden; en juist van die krachten zich bewust te worden, onafhankelijk van wereldlijke hulp en wereldlijk geweld, was voor het Protestantismus een waardig vraagstuk, tot welker oplossing voorzeker nog *onze* tijd geroepen is.

Eene dergelijke betrekking nu, als wij op het *staatkundig* gebied gevonden hebben, vinden wij ook op het gebied der *wijsbegeerte* en der *wetenschap*. Vroeger was de Kerk de eenige voedster-vrouw der wetenschappen geweest en de oude school-

sche wijsbegeerte stond geheel in de dienst der Kerk, ja zij werd zelfs als de dienstmaagd der Godgeleerdheid aangeduid. Doch reeds in het tijdvak der Hervorming, of naauwkeuriger eenige jaren te voren, had zich de wetenschap uit de voogdij-schap der Kerk bevrijd en door haar vrij onderzoek ook wel veel van datgene doen waggelen, wat de Kerk tot hiertoe als onomstootelijke leer vastgehouden had. Wat de wijsbegeerte d. i. *die* wetenschap betreft, die niet zoo zeer elk afzonderlijk gebied des wetens naar deszelfs uitgebreidheid, als veeleer het weten van den menschelijken geest om zich zelven, tot haar onderwerp heeft, zoo hadden de Hervormers voor hun persoon mindere waarde aan dezelve gehecht, dan aan de *Godgeleerdheid*, die hun het allernaast en als hemelsche wijsheid de wijsheid der wereld ontbeerlijk scheen te maken. Vast gegrond in de leer des heils, zoo als zij in de heilige Schrift gegeven is, meenden zij die menschelijke schoolwijsheid des te eer te kunnen ontberen, als zij juist toenmaals in eene onverkwikkelijke, spitsvindige sophistiek ontaard was. Doch men moet juist daarom die ongunstige uitdrukkingen, welke b. v. LUTHER over de wijsbegeerte deed, uit de toenmalige omstandigheden zich verklaren en behoeft zich uit dien hoofde niet te verwonderen wanneer na den eersten storm van den geloofsstrijd ook de *menschelijke wijsbegeerte* weder tot haar regt zocht te geraken, ja wanneer zij zelfs, gelijk daar de staatkunde, naar eene van de Kerk en de Godgeleerdheid onafhankelijke, zelfstandige stelling trachtte.

Het kan hier ons oogmerk niet zijn, de *geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte*, die met hetzelfde tijdvak begint, waarin wij ons nu bevinden, in

hare uitgebreidheid te willen geven. Zulks zoude ons te ver buiten de grenzen van onze taak heenvoeren en menige wetenschappelijke ophelderingen noodzakelijk maken, die hier niet mogen verwacht worden. Ik vergenoeg mij daarom ook *hier* aan groote persoonlijkheden aan te knoopen, terwijl ik u met de vier zuilen, waarop het gebouw der nieuwere wijsbegeerte rust, en die gezamentlijk nog op den bodem der XVII^{de} eeuw staan, bekend zoek te maken. Deze zijn onbetwistbaar DES CARTES, SPINOZA, LOCKE en LEIBNITZ. Daarbij is voor ons bijzonder doel ook *dit* nog belangrijk, dat elk dezer mannen eene andere geloofsbelijdenis toegedaan was, hetwelk wel in en op zich zelve eene toevalligheid is, maar ons toch het losrukken van de wijsbegeerte van de dienst der Kerkleer als het ware zinnebeeldig voorstelt. CARTESIUS was Catholijk, doch werkte inzonderheid op de *Gereformeerde* Kerk, SPINOZA was Jood, LOCKE een lid der bisschoppelijke Kerk van *Engeland*, LEIBNITZ een Lutherschgezinde. Beschouwen wij nu ieder derzelven in het bijzonder. RENATUS CARTESIUS (RENÉ DES CARTES), geboren in het jaar 1596 te *la Haye in Touraine*, stamde uit een adellijk geslacht. Zijne opvoeding tot in het zeventiende jaar ontving hij in het Jezuiten collegie te *la Flèche*, waar hij bereids door talent, weetgierigheid en vlijt uitmuntte. Hij wijdde zich eenigen tijd aan de krijgsdienst, vocht eerst als vrijwilliger bij de belegering van *Larochelle*, en trad daarna onder de Hollandsche, later onder de Beijersche troepen. Gedurende zijne krijgskundige loopbaan hield hij zich inzonderheid met de wiskunde bezig (*), en nadat hij de dienst der wape-

(*) Eene in de straten van *Breda* aangeslagen prijsvraag gaf hem

nen vaarwel gezegd had, wijdde hij zijnen vrijen tijd aan onderscheidene reizen door *Duitschland*, *Zwitserland*, *Italië* en *Frankrijk*. Na een langduriger verblijf te *Parijs* begaf hij zich in het jaar 1629 weder naar de *Nederlanden*, waar hij zich omtrent 20 jaren ophield en zich geheel aan de wijsgeerige navorschingen overgaf en als een werkzaam schrijver optrad. In het jaar 1649 eindelijk volgde hij eene roeping van koningin CHRISTINA van *Zweden* naar *Stockholm*, waar hij intusschen reeds in het daarop volgend jaar stierf. Het gewigt, dat CARTESIUS voor de geschiedenis der wijsbegeerte of voor de geschiedenis van den menschelijken geest heeft, is *dit*, dat hij de wijsbegeerte niet slechts tegenover de positieve Godgeleerdheid op vrije voeten stelde, maar dat hij ze ook onafhankelijk maakte van het tot hiertoe geëerbiedigde gezag van ARISTOTELES.

De wijsbegeerte moest volgens hem van voren begonnen worden. De menschelijke geest moest niets als waar en vast aannemen, maar om tot eene duidelijke en zekere kennis te geraken, beweerde hij, moest men geheel en al van *twijfel* uitgaan en dien *twijfel* moest men zoover drijven, tot men daarmede tot de laatste grens van zijn eigen aanwezen geraakte. Hier eerst houdt de *twijfel* op, want dat wij *zijn*, weten wij daaruit dat wij *denken*. *Ik denk, derhalve ben ik*, dat is de eerste grondstelling der Cartesiaansche wijsbegeerte, en uit deze eerste grondstelling leidde hij ook zijn bewijs voor het bestaan van God af, waaraan te twijfelen hij

gelegenheid tot de oplossing van dezelve, welke den jongen officier tot verwondering der geleerden gelukte, welke de vraag gesteld hadden.

zelfs voor noodzakelijk hield, om de waarheid des te zegevierender uit den twijfel te voorschijn te doen komen. Even als wij namelijk van ons eigen bestaan ons daardoor overtuigen, dat wij denken, zoo overtuigen wij ons ook van het bestaan van God daardoor, dat onzen onvolkomen geest het denkbeeld van een hoogst Wezen inwoont en aangeboren is. Dit denkbeeld van een absoluut volkomen Wezen is zoo onmeetbaar, dat het door ons eindige en onvolkomene wezens niet kan gevonden zijn, maar ons door een Wezen moet zijn medegedeeld, dat juist aan dit denkbeeld beantwoordt, gevolgelijk door God. Dewijl wij alzoo God kunnen *denken*, daarom *is* Hij. CARTESIUS vertrouwde in het gemeen de magt der gedachte of van het *idée* veel meer dan de zinnen, dewijl deze ons maar al te dikwijls misleiden. In plaats van alzoo van de waarnemingen der zinnen tot de hoogere denkbeelden op te klimmen, volgde CARTESIUS den omgekeerden weg. Hij knoopte den draad des denkens in de afgetrokkene gewesten vast en liet zich langs denzelven als het ware tot de dingen af. Men noemt zulk een stelsel het *idealistische*. Het is verleidelijk voor den geest en streelt denzelven, maar het kan ook ligt tot zelfbedrog leiden, tot al te hooge achting der bloote gedachte en tot geringachting der buitenwereld, die *voor* ons voorhanden is. Zoo was het gewis — om slechts een in het oog vallend voorbeeld aan te voeren — een groote misslag ten aanzien van de eenvoudigste waarneming der natuur, wanneer CARTESIUS de dieren voor levendige machines hield, en gelijk hij hier het zoogenoemd gezond menschen verstand voor het hoofd stootte, zoo beleedigde hij aan den an-

deren kant weder door zijne stoute beweringen het algemeen geloof en het Godsdienstig gevoel. Hoezeer hij ook den opregten wil mogt hebben, de Openbaring als iets uitgemaakts en voor zich zelve bestaande onaangetast te laten, zoo geraakte hij toch met zijne leer van de oneindigheid der wereld en dergelijken in strijd met de bekende voorstellingen van de schepping enz. en het kan ons daarom niet verwonderen, wanneer zich menige stemmen, zoowel in de Catholijke als in de Protestantsche Kerk, tegen het Cartesiaansche stelsel verhieven. De Jezuiten kreten het als een voor de Godsdienst gevaarlijk stelsel uit, en ook de practisch vrome, levenskrachtige zin der Jansenisten stootte zich aan zijne afgetrokkene droogheid (*), en nadat eenige

(*) De Jansenist DE SACY oordeelt onder anderen dus: ■ In plaats van de onzichtbare dingen te erkennen in de zichtbare, zooals in de zon, welke toch de God der natuur is, en in plaats van in alles, wat hij (God) in de planten voortbrengt, het beeld der genade te zien, beweert hij (CARTESIUS) in tegendeel van alles rekenschap te geven door middel van zekere draaikolken, welke zij (de Cartesianen) zich uitgedacht hebben. Ik kan hen slechts met ignoranten vergelijken, welke een bewonderenswaardig tafereel te zien krijgen, doch die, in plaats van een zoo schoon werk te bewonderen, bij iedere kleur voor zich staan blijven en zeggen: wat is dat voor een rood daar? waaruit is het zamengesteld? dit hier is uit die stof, dit daar uit eene andere, in plaats van den geheelen aanleg van het tafereel te beschouwen, welks schoonheid de wijzen bij de beschouwing in verrukking brengt," zie REUCHLIN, *Gesch. von Port Royal*. S. 574 ff. — Het ontbrak echter ook weder niet aan Godsdienstige mannen, welke juist het Cartesiaansche stelsel gebruikten, om de waarheden des geloofs daarmede te bevestigen. Tot dezen behoorde voornamelijk MALEBRANCHE, een medelid van het genootschap van het Oratorium, die voornamelijk bij de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte in aanmerking komt. Zijne grondstelling, dat wij alle dingen in God zien, was natuurlijk voor verschillende uitlegging vatbaar.

Hervormde Godgeleerden in *Holland* zich voor hetzelfde verklaard hadden, verhief zich daartegen eene beduidende partij der daar aanwezige geestelijkheid. Een besluit van de curatoren der hoogeschool te *Leiden* van het jaar 1647 verbood het leeren naar Cartesiaansche grondstellingen, en eene Synode te *Delft* van het jaar 1657 verbood den Godgeleerden uitdrukkelijk, zich aan hetzelfde aan te sluiten. Gij herinnert u ook, hoe eenige der voormalige Cartesianen (waaronder voornamelijk POIRET) zich naderhand tot de Mystiek en de leeringen van ANTOINETTE DE BOURIGNON keerden, even alsof zij zich voor de geledene schade van den kant des gevoels nu in des te ruimer mate hadden willen schade-loosstellen, daar zij de speculatie vaarwel zeiden en zich der vrome contemplatie in de armen wierpen.

Maar ook op den louter speculatieven weg zelve zien wij de diepere behoefte der Mystiek zich met het door CARTESIUS aangeroerd wijsgeerig belang vereenigen in de wijsbegeerte van SPINOZA. Terwijl CARTESIUS met fijne schrandereheid de geesten- en ligchamelijke wereld streng gescheiden, maar tevens aan den geest den beslissendsten voorrang boven de stof verzekerd had, zoo zocht daarentegen zijn leerling BENEDICTUS (BARUCH) SPINOZA (geboren in het jaar 1632 te *Amsterdam*) de tegenstelling daardoor te bemiddelen, dat hij over dezelve heenstapte, dat hij God en wereld, geest en stof, zijn en worden, beweging en rust slechts voor de verschillende vormen en uitdrukkingen, voor de steeds veranderende wijzigingen van dat *al en een* verklaarde, hetwelk bij alle verschijnselen en alle verandering ten grondslag ligt. Wat wij daar onder

den vorm van het bloote gevoel en in phantastische beeldspraak bij eenige Mystieken, wat wij het sterkst nog in onze laatste beschouwing bij eenen ANGELUS SILESIIUS gevonden hebben, dat treedt ons thans bij SPINOZA in den vorm van scherpzinnige gedachte en als het ware met de gebiedende magt van filozofische noodzakelijkheid te voorschijn. Het kan hier niet tot onze taak behooren, den wetenschappelijken inhoud van het stelsel te onderzoeken. Gemeenzaam opgevat, moest het zich als *Pantheïsmus* voordoen. God en wereld waren ja naar de leer van SPINOZA één, zij waren slechts de verschillende uitdrukkingen van het een en al, dat boven alle tegenstelling verheven is; de ziel was slechts het vergeestelijkt ligchaam en het ligchaam de verdikte ziel, de vrijheid slechts eene tot bewustzijn des menschen gekomen noodzakelijkheid en het schijnbaar onvrije en noodzakelijke in de natuur slechts een voor ons verborgen Godsleven en alzoo nogtans vrij en in de dingen van zich zelf bewust. Genoeg, wat wij persoonlijkheid Gods, persoonlijke vrijheid, persoonlijke onsterfelijkheid noemen, die groote ideën, om welke alle zedelijkheid en alle Godsdienst zich beweegt, gingen ten minste voor de zulken onder, die zonder den beschermengel van het Godsdienstig gevoel in hunne borst te dragen, op goed geluk zich in de diepten dezer bespiegelingen waagden. Juist deze genius eener diepere Godsdienstigheid, die oorspronkelijker en magtiger is dan alle bespiegeling, was het, welke eenen SPINOZA reddend ter zijde stond en hem van den afgrond terugtrok, waarin anderen tot hun verderf zich stortten. Wij zouden hem inderdaad onregt doen, wanneer wij meenden, dat het ongodsdien-

stige of zelfs wel onzedelijke beweegredenen geweest zijn, waardoor hij tot zijne stoute leer verleid geworden was. Integendeel, SPINOZA was eene *Godsdienstige* natuur. De grondstemming zijner ziel was die, dat hij in alle aderen der wereld het leven der Godheid voelde slaan, en wanneer hij de tegenstelling van God en wereld vernietigde, zoo verdween bij hem niet God voor de wereld, maar de wereld ging bij hem onder in God. Daarbij was zijn persoonlijk karakter edel, menschlievend en in ieder opzicht achtenswaardig. SPINOZA zocht niets voor zich, alles voor de waarheid; ja, hij werd een martelaar van zijne overtuiging en betoonde, schoon ook geen Protestant van belijdenis, juist daarin eene *Protestantsche* gezindheid. Uit *Amsterdam*, zijne vaderstad, verdreven, verstooten van de schriftgeleerden en oudsten van zijn volk, door vele Christenen geschuwd, stond hij bij de achting, die hij aan de vrome overtuiging van anderen bewees, zonder Synagoge en zonder Kerk zuiver op zich zelve en versmaadde elk brood, dat hij niet in de dienst der van hem erkende waarheid, dat hij niet met volle overtuiging eten konde. Zoo sloeg hij een hem onder voorwaarde van *Christen* te worden, aangeboden professoraat te *Heidelberg* af en hield het verkieselijker, zijn onderhoud met het slijpen van optische glazen te verdienen; tevreden, wanneer hij zooveel verdiende, om eerlijk te kunnen leven en eens behoorlijk begraven te worden (*). SPINOZA's leer vond

(*) Het edel karakter van SPINOZA en den diepzinnigen Godsdienstigen geest van zijn stelsel heeft HERDER naar waarde geschat in het geschrift: *Gott, einige Gespräche über Spinoza's System*, in

gelijk men denken kan, bij de toenmalige Godgeleerden van beroep geen bijval, reeds daarom niet, dewijl zij van eenen niet-Christen afkomstig was (met daarlating van haren pantheistischen inhoud); maar ook de *vijanden* des Christendoms maakten van haar slechts hier en daar gebruik (*). De mystieke diepzinnigheid derzelve hield ligtvaardige geesten terug, zich onbedacht met haar te bevrienden, en eerst voor een' lateren tijd scheen het bewaard, grondstellingen, die SPINOZA uit den diepsten ernst zijner pantheistisch-Godsdiensstige stemming voorgedragen had, als de practische wijsbegeerte des levens te bearbeiten en zoo te verdraaijen, dat de stof op den troon Gods verheven en zoo onder een geestrijk uithangbord de herstelling der *zinnelijkheid* in hare oud-heidensche regten als eene schatting aan den almachtigen tijdgeest gevorderd werd.

Meer geschikt voor de algemeene vatbaarheid was toenmaals de wijsbegeerte van het zoogenoemd gezond menschenverstand, welke steunende op de *zinnelijke waarneming* en op de *ondervinding* een' zekerder weg scheen te zullen inslaan, dan het Idealismus van CARTESIUS en het Pantheïsmus van SPINOZA.

Terwijl reeds vroeger de wijze BACO van *Verulam*, de spitsvindigheden der Scholastieken vermadende, weder op de ervaring heen gewezen en

den Werken zur Philos. und Gesch. Bd. VIII. Men zal denkbeelden aantreffen van reine liefde tot God, die geheel met die van FENELON overeenstemmen. — Onlangs is zijn stelsel wetenschappelijk op deszelfs regte waarde geschat door SIGWART, *der Spinozismus. Tübingen* 1839. 8o.

(*) BAYLE liet zich zelfs afkeurend over SPINOZA uit. Vergel. het daartoe behoorend artikel in zijn Woordenboek en HERDER t. a. p.

de waarneming der natuur met de bespiegeling der gedachte verbonden, ja de methode des denkens zelve aan strenger wetten onderworpen had (*), zoo was het ook thans weder een Engelschman, die tegenover de idealistische en pantheïstische stelsels, de zoogenoemde Empirie of de ervarings-wetenschap in aanzien bragt, en deze man was JOHN LOCKE, geboren in het jaar 1632 te *Wrington* in de nabijheid van *Bristol*. Reeds het beroep, dat hij gekozen had, dat van geneesheer, bragt hem meer in de gelegenheid tot het waarnemen der natuur, dan zulks bij regtsgeleerden, Godgeleerden of bloote wijsgeeren van beroep het geval pleegt te zijn. Maar te gelijk oefende op zijne levens-betrekkingen de bevriende omgang met den beroemden graaf van *Shaftesbury*, die onder KAREL II het groote zegel voerde, een' gewigtigen invloed uit. LOCKE bragt een reeks van jaren in het huis van zijnen edelen beschermheer door, doch volgde hem ook bij den veranderden staatkundigen hemel in de verbanning naar *Holland* en ondervond in het gemeen gedurende de stormen van zijn vaderland onderscheidene wederwaardigheden, tot hij onder WILLEM van *Oranje* naar *Engeland* terugkeerde. Nadat hij zich van de openbare zaken teruggetrokken had, stierf hij in het jaar 1704 te *Londen*, te midden van de studie des Bijbels, welken hij opregt hoogachtte.

LOCKE vereenigde met de grootste scherpzinnigheid van verstand een edel, vroom gemoed, dat hem ook *diegenen* niet ontzeggen konden, die zijne leer voor gevaarlijk hielden. Terwijl LOCKE voorzeker

(*) Vergel. Voorl. D. IV, bl. 234 enz.

de zinnelijke ervaring bovenaanstelde, was het geenszins zijne bedoeling, bij het zinnelijke alleen te blijven staan en een troosteloos Materialismus te prediken. Veeleer was zijne meening deze, dat wij slechts van de zinnelijke kennis tot de kennis der geestelijke dingen moeten opklimmen, terwijl het aannemen van aangeborene ideën (gelijk CARTESIUS ze volgens PLATO beweerde) hem al te wilkeurig scheen. Slechts op den weg eener naauwkeurige waarneming van zich zelve ontsluit zich voor ons de kennis van ons geestelijk wezen en van deze moeten wij uitgaan. LOCKE onderwierp dus (gelijk na hem HUME en KANT) 's menschen kenvermogen aan een naauwkeurig onderzoek. Zijne proeve over het menschelijk verstand, een werk waaraan hij 20 jaren arbeidde (*), wordt algemeen als een classiek werk bewonderd en schoon hij ook eenige denkbeelden uitte, die met betrekking tot de Godsdienst bedenkelijk schijnen konden, als b. v. die, dat het bij God mogelijk ware ook de stof een denkvermogen te verleenen, zoo sproten deze denkbeelden bij hem zoo min als bij SPINOZA uit eene materialistische of ongodsdienstige gezindheid. Veeleer bewees hij zich in andere meer practische schriften, als in die over de opvoeding (†), als een' man, wien de heiligste belangen der menscheid diep aan het hart lagen. Doch echter is zijn op de zinnelijke waarneming gegrond beginsel door menigeen ter loochening van de onstoffelijke goederen misbruikt geworden.

(*) *Essay concerning human understanding*, 1690. Londen, 4 boeken.

(†) *Thoughts on education*. Lond. 1693.

Terwijl nu alzoo Franschen, Nederlanders en Engelschen voor het leven eener zelfstandige filosofische wetenschap, schoon ook op verschillende wijzen, den weg gebaad hadden, zoo bleef nu ook de Duitsche natie niet langer ten achteren. Uit haar kwam de groote LEIBNITZ te voorschijn.

GOTTFRIED WILHELM vrijheer VAN LEIBNITZ (*) werd den 23sten Junij (3 Julij) 1646 te *Leipzig* geboren. Zijn' vader, hoogleeraar der wijsbegeerte aldaar, verloor hij reeds in zijn zesde jaar, doch zijne moeder, eene vrouw van een' ongewonen geest, nam de opvoeding des knaaps op zich en bestuurde die met mannelijke wijsheid. *Leipzig* bezat toenmaals voortreffelijke leeraars; de levendigheid van den weetgierigen knaap ijldes intusschen de langzame methode ook dezer leeraars vooruit en voerde hem reeds vroeg tot poëtische proeven, die den toekomstigen dichter schenen aan te duiden, ofschoon zij slechts de eerste bloesems van den dieperen wijsgeerigen geest waren, die in hem werkte. Reeds in zijn 15de jaar bezocht LEIBNITZ de akademische gehoorzalen en wendde de rijke nalatenschap des vaders, die in wijsgeerige, regtsgeleerde en Godgeleerde boeken bestond, tot zijn voordeel aan. Met vooringenomendheid leide hij zich op wiskunde en wijsbegeerte toe. In de laatste onderrigtte hem JAKOB THOMASIUS, de vader van den beroemden regtsgeleerde, wiens geschiedenis wij in de vorige bijeenkomst beschouwd hebben. Daarbij studeerde ook LEIBNITZ in de regtsgeleerdheid, welke hij een tijd lang te *Jena* voortzette, waarop hij vervolgens in zijne vaderstad terugkeer-

(*) Verg. EBERHARD, *Charakteristik des Freiherrn von Leibnitz.*

de. Toen hij daar den graad van doctor in die wetenschap verlangde, werd hem dezelve afgeslagen, dewijl hij te jong was. Hij had alzoo hier een dergelijk lot als eens MELANCHTON te *Heidelberg*. Hij wendde zich daarom naar *Altorf*, waar zijne begeerte ligter ingewilligd werd. Intusschen maakte hij van de regtsgeleerdheid geen beroep en ook tot het vak van akademisch leeraar voerde hem zijne neiging niet heen. Hij vormde zich veeleer door reizen in *Duitschland*, *Frankrijk*, *Engeland* en *Italië* en maakte kennis met de uitstekendste geleerden des tijds, stelde zich ook met vele groote en voorname lieden in aanraking. Inzonderheid werkte een langduriger verblijf te *Parijs* en de omgang met de groote mannen uit het tijdvak van LODEWIJK XIV krachtig op hem. Hier maakte hij onder anderen kennis met den hertog JOHAN FREDERIK van *Brunswijk*, die hem in het jaar 1674 tot zijnen bibliothekaris te *Hanover* benoemde met vergunning, zijnen tijd, zoo lang het hem zoude behagen, nog in het buitenland door te brengen. LEIBNITZ aanvaardde dien post werkelijk eerst in het jaar 1676 en behield dien ook na den dood van den vorst onder zijnen opvolger ERNST AUGUST, van wien hij tevens de aanstelling kreeg, om de geschiedenis van het Brunswijksche huis te bearbeiten. Hoe hij in de dienst van dit vorstenhuis in de toenmalige vredesonderhandelingen met de Catholijke Kerk en in de briefwisseling met PELISSON en BOSSUET betrokken werd, hebben wij vroeger vermeld (*). Aan het hof genoot hij groote achting. Maar het volk moet hem met wantrouwende

(*) Zie de XVIde Voorlezing.

oogen beschouwd hebben. De Hanoversche boeren noemden hem in hun plat Duitsch *Glöbenitz* (*Ge-loofniets*), waartoe inzonderheid bijdroeg, dat hij, wij weten niet uit welken grond, zich van het Avondmaal afhield (*). Bij de achting, die hij aan het hof van zijnen vorst genoot, voegde zich ook de goedkeuring van buiten. De akademie der wetenschappen te *Parijs*, gelijk ook die te *Londen*, benoemde hem tot hun medelid en de op zijnen aandrang door *FREDERIK I* in het begin der XVIII^{de} eeuw gestichte Berlijner akademie maakte hem tot haren bestuurder. De Duitsche keizer verhief hem tot den vrijheeren-stand en verleende hem de waardigheid van rijkshofraad met een aanzienlijk inkomen, en *PETER I* van *Rusland* vereerde hem eene jaarwedde. Hij stierf den 14^{den} November 1716 te *Hanover* in den ouderdom van 70 jaren. Tot zijnen laatsten ademtogt toe had hij zijne geestvermogens ongekrenkt behouden. Nog weinige minuten vóór zijn laatste oogenblik liet hij zich pen en papier geven, schreef iets, hield het tegen het licht, en daar hij het niet meer lezen kon, leide hij zijn hoofd op zijde en stierf. Waarlijk, een wijsgeerige dood!

Terwijl *CARTESIUS* de grondlegger der nieuwere wijsbegeerte in het gemeen genoemd kan worden, zoo was *LEIBNITZ* de stichter der Duitsche wijsbegeerte, en terwijl men de heerschende neiging der Duitschers tot de idealistische bespiegeling in nieu-

(*) Volgens zijnen levensbeschrijver *ECKART*, bij *HERDER Briefe zur Beförderung der Humanität* (Phil. und Gesch. Bd. XI S. 474.) en *THOLUCK lit. Anzeiger* 1833 No. 64, onlangs herdrukt in deszelfs gemengde schriften van apologetischen inhoud Dl. I.

were tijden in tegenstelling met den meer voor het practisch leven gestemden zin der Franschen en Engelschen, als iets eigendommelijks hunner natie aangeduid heeft, zoo heeft reeds LEIBNITZ dezen weg ingeslagen, daar hij zich van de ervaringswijsheid (empirie) van eenen LOCKE weder tot het zoogenoemde Idealismus, d. i. tot *die* wijsbegeerte wendde, welke den geest, onafhankelijk van de indrukken der zinnen, een zijn eigen wezen oorspronkelijk bevattend kenvermogen toevertrouwt en hem een eigen zelfstandig rijk verzekert. Zoo keerde hij dan tot de reeds verlaten leer van de aangeboren ideën van CARTESIUS terug, doch verklaarde de natuur en het karakter derzelve naauwkeuriger dan deze en wijzigde in het gemeen de wijsbegeerte van zijnen Franschen voorganger op menigerlei wijze. Terwijl CARTESIUS meer van eene onmiddellijke aanschouwing der ideën uitgegaan was, zoo zocht daarentegen LEIBNITZ, die naast zijnen tijdgenoot NEWTON een der grootste wiskundigen zijner eeuw was, alles tot eene streng bewijzende mathematische *methode* terug te brengen, en ook de bovenzinnelijke onderwerpen der Godgeleerdheid, zooals de leer van de Drieëenheid, van de erfzonde enz. onderwierp hij aan deze streng betoogende methode. Maar juist de poging om *datgene* te willen bewijzen, wat men als onderwerp des *geloofs*, als eene boven alle bewijs verhevene verborgenheid vereerde, kon hem ligt bij onbeschaafden in de verdenking van ongeloof of ten minste van eene nieuwsgierige twijfelzucht brengen. Bovendien voerde hem dan ook, evenals CARTESIUS, zijne bespiegeling tot leeringen, waaromtrent de regtzinnige Godgeleerden het hoofd schudden moesten. Zoodanig

eene leer, de hoeksteen van zijn geheel metaphysisch gebouw, was de zoogenoemde *Monadenleer* en de daarmede zamenhangende leer van de *voorbestemde harmonie* (*harmonia praestabilita*), die met weinige woorden gezegd daarin bestond, dat er zekere eenvoudige levensbeginselen, oorspronkelijke elementen bestaan, welke bij de zamengestelde dingen ten grondslag liggen en die door God bij de schepping in zulk eene betrekking tot elkander gesteld zijn, dat zij alle in overeenstemming met het groote heelal werken. Iedere monade is als het ware een spiegel der wereld, waarin zich weder het geheel afspiegelt en aan al deze monaden of eenheden ligt de oorspronkelijke eenheid Gods ten grond. Alle veranderingen in de geestenwereld staan in naauw verband met de veranderingen in de ligchamelijke wereld, want ziel en ligchaam staan in dezelfde betrekking tot elkander, als twee gelijkgestelde uurwerken. — Op deze wereldbegrippen grondde dan LEIBNITZ verder zijne zoogenoemde *Theodicee* of de regtvaardiging Gods in betrekking tot het kwaad in de wereld, daar hij (het naast tegen BAYLE) zocht te bewijzen, dat het kwaad, waarover wij ons bezwaren, verder niets is dan de in het heelal noodzakelijke beperking in de physische zoowel als in de zedelijke wereld. Want de wereld, die God geschapen heeft, is de *beste* wereld, dewijl zij juist door God geschapen is. Dit gevoelen noemde men Optimismus.

Eenvoudige Christelijke gemoederen, welke zich met de leer des Evangelies vergenoegden, dat juist een alwijze en algoede God de wereld geschapen had, zonder wiens wil geen musch van het dak en geen haar van ons hoofd valt, en dat al-

zoo dengenen, die dezen God liefhebben, alle dingen ten beste moeten dienen, konden voorzeker wonderlijk te moede worden, wanneer de wijsgeeren langs wijde omwegen datgene zochten te bewijzen, wat zij veel levendiger in het gemoed met zich omdroegen en dagelijks in het leven ondervonden, en de bezorgheid, dat een mislukt bewijs eer der waarheid *schaden* dan bevoordeelen zoude, kon zich ligt van diegenen meester maken, die meer naar het onmiddellijk *practisch* nut van zulke onderzoekingen, dan naar het voordeel vroegen, dat de wetenschap *als* wetenschap daaruit trok. Doch ik hoop, dat de tot hiertoe gegevene voorstelling van den gang der nieuwere wijsbegeerte, schoon zij ook het voorkomen van iets droogs en afgetrokken niet vermijden kon, echter bij u het *vermoeden* verwekt zal hebben, dat achter al die navorschingen, waaraan die zoo begaafde mannen al hun tijd en kracht, hunnen geheelen roem en hun gansche leven te koste leiden, toch wel meer geweest moet zijn, dan een ijdel spelen met woorden en inbeeldingen. Dit stout zich losrukken der gedachte van het tot hiertoe bestaan hebbende autoriteitsgeloof eener vrome overlevering, niet met het doel om Godsdienst en zedelijkheid des te stoutmoediger over boord te werpen, maar veeleer om dezelve voor den denkenden geest te regtvaardigen, moet ons eene onwillekeurige hoogachting afdwingen, ook daar waar de gedachte zich in twijfelachtige hypothesen oploste of zelfs in bedenkelijke dwalingen zich verloor. Waarlijk, tegen der Godgeleerden gekibbel over meeningen, zoo als dit in de eerste helft der XVII^{de} eeuw tot ver over de tweede gevoerd werd, heeft toch dit gedrag iets

edels en grootsch, dat met de gelijktijdige nasporingen aan den sterrenhemel gelijken tred trachtte te houden, terwijl genen meer en meer bij het reeds verdoovend schijnsel van hunne olielamp kleingeestig en afkeererverwekkend omdreven.

Maar hoe? zoo hoor ik nu toch vragen, was het intusschen niet juist deze wijsbegeerte, die zich in den eersten aanvang slechts met schroom, maar daarna steeds bepaalder en stoutmoediger met het positieve Christendom in tweespalt stelde? en werden niet ten laatste toch wijsbegeerte en antichristendom gelijk beteekenende namen? Doch eene vergadering als deze behoef ik toch wel niet eerst te herinneren, dat het misbruik van eene zaak het gebruik, het misverstand van een stelsel de waarheid en de diepere beteekenis van hetzelfde niet opheft. Zoomin als het Christendom om der tweeperij wille, die zich daarin opdeed, ophoudt een zegen voor de menschheid te zijn, zoo min het Protestantismus om der sekten wille, die daaruit voortkwamen, een vader der sekten genoemd mag worden, zoo min mogen wij de wijsbegeerte om der ongeloofigen wille, die zich op haar verhoovaardigden, de moeder des ongeloofs noemen, wanneer wij ons niet op dezelfde lijn met de Hanoversche boeren stellen willen, welke LEIBNITZ *Glöbenitz* noemden. Er bestaan overgangs-tijdperken in de wetenschap, die slechts uit den geheelen samenhang van hare geschiedenis willen begrepen worden en die, van denzelven losgerukt en onmiddelijk in den samenhang van het dagelijksch leven gebragt, veel gevaarlijker worden en gevaarlijker werken dan daar; evenals de spiritus des scheikundigen een hevig vuur aanrigt, ingeval de retort plotseling springt,

nog eer het praeparaat, dat zich in den stillen schoot der natuur bereiden moet, voleindigd is. Eene verkeerde en ongeroepen popularisering der wijsbegeerte heeft haar voorzeker benadeeld, en stellingen, die bij eenen CARTESIUS en LEIBNITZ slechts de waarde van geleerde hypothesen hadden, konden, wanneer men ze onmiddellijk aan den *levenswortel* van het Christendom bragt, waarvan die denkers ze in eerbiedige verwijdering hielden, voorzeker gevaar aanbrengen. — En zoo moeten wij dan ook onmiddellijk, nadat wij aan de *wijsgeeren* in den strengen zin des woords gedacht hebben, aan die mannen gedenken, welke wel is waar ook onder *dezen* naam van wijsgeeren, maar nog meer onder den gewonen naam van *vrijdenkers*, *vrijgeesten*, *Deïsten* en *Naturalisten* aangeduid worden. Intusschen moeten wij ons ook *hier* wachten, zulke woorden en benamingen in het onbepaalde te gebruiken: want met regt klaagt HERDER (*) over het bonte zamenmengsel, waarin de Duitsche Kerkgeschiedschrijvers gemeenlijk de verschillendste mannen onder den naam van vrijdenkers opvoeren, die, naar men denzelven neemt, tot lof of tot berisping strekken kan. HERDER zocht zelfs dien naam zijne *goede* beteekenis te verzekeren, hetwelk echter volgens het eenmaal aangenomen spraakgebruik moeilijk geschieden kon. »Geen man van eer, van verstand en edel gevoel,” zegt hij, »spreke den naam van vrijdenker in den niets beteekenenden, dikwijls lasterlijken zin van het gemeen uit, in welken hij dikwijls den waardigsten

(*) *Adrastea*. (Werke zur Phil. und Gesch. IX. S. 174. in de noot.)

mensch verdriet en onheil toebragt ; veeleer geven hem zijne edele beteekenis weder. Een *vrije* geest is het grootste voorregt van den mensch ; *vrij* denken , waarover het zij , kan en zal ons noch lordschap noch priesterdom ontrooven. Dit zijn de grondstellingen niet der Whigs alleen , maar de vorderingen der menschheid (*).” » Vrijdenkers moeten wij allen zijn , d. i. wij moeten naar het regt en de waarheid vrij streven , daarnaar ijveren , vrij van alle kluisters van aanzien en vooroordeel met ongedeelde ziel. Doch wanneer een *woeste geest* zich een vrijdenker noemt en een ander bescheiden man tot dekmantel zijner vermetelheid misbruikt , wanneer dan een derde , een onmagtige slaaf van het vooroordeel , hem dien eernaam als scheldnaam toewerpt , zijn zij dan in een gelijk geval (†) ?”

Tot de edele mannen , die met den naam van *vrijdenkers* aangeduid zijn geworden , rekent HERDER ook den man , met wien men gewoonlijk de rij der zoogenoemde vrijdenkers opent , en die voor het overige nog vóór het tijdpunt der Cartesiaansche wijsbegeerte valt , den lord HERBERT van *Cherbury* , wien zelfs een streng orthodox Kerkgeschiedschrijver van den nieuweren tijd (§) de getuigenis geeft , dat hij een der achtbaarsten onder hen geweest zij , niet zonder diepzinnige gedachten en zekeren zedelijken ernst. Nogtans kunnen wij er

(*) *Adrastea*. (Werke zur Phil. und Gesch. IX. S. 175.

(†) *Ibid.* S. 173.

(§) GUERIKE Kirchengesch. Bd. II. S. 1137. noot (naar den tweeden druk).

niet van tusschen (schoon wij ook den naam van vrijdenker daar laten), dezen man inderdaad als den *aanvoerder* eener van toen af steeds talrijker wordende partij te beschouwen, die, schoon ook uit onkunde van het echte en geestelijk begrepen Christendom, echter met vol bewustzijn eene vijandige of ten minste eene tegenpartijdige houding ten aanzien van hetzelfde aannemen en in de plaats eener positieve, historisch geopenbaarde en door de daadzaken der geschiedenis gestaafde Godsdienst eene bloote zoogenoemde rede- of natuurgodsdienst trachtten te stellen, waarom men hen ook *Naturalisten* noemde of *Deïsten*; *Deïsten*, dewijl zij het geloof aan God, d. i. aan een zeker hoogste Wezen tot het eenigste geloofsartikel maakten. EDUARD HERBERT (later lord van *Cherbury*) werd in het jaar 1581 op het slot *Montgomery* in het vorstendom *Wales* geboren. Hij studeerde te *Oxford* en bekleedde onder JACOBUS I en KAREL I van *Engeland* onderscheidene staatsambten. Hij stierf het jaar vóór den dood van zijnen ongelukkigen koning, in het jaar 1648. Met het onderzoek naar waarheid, te midden van een staatkundig en kerkelijk beroerden tijd schijnt het dezen man *volkomen ernst* geweest te zijn, en wanneer de Mystieken tot staving hunner leer zich op buitengewone openbaringen en gezigten beriepen, waaraan zij zelve geloofden, waarom zouden wij niet even zoo goed eenen redelijken twijfelaar zooveel opregtheid toekennen, dat wat hij ons van zijne inwendige ervaringen en van de wenken verhaalt, die hij van boven meent te hebben ontvangen, ten minste voor *hem* eene uitgemaakte waarheid was? Doch nu verhaalt HERBERT werkelijk het volgende: Toen hij in het jaar

1624 zich als gezant van zijn rijk te *Parijs* ophield, bevond zich ook de beroemde GROTIUS aldaar. Aan dezen zond hij zijn pas vervaardigd geschrift: »over de waarheid,» om zijn oordeel daarover te verzoeken. Het geschrift behelsde, gelijk wij zoo aanstonds zien zullen, buitengewoon stoute gedachten; nogtans moedigde GROTIUS den schrijver tot de uitgave van hetzelfde aan. Maar met deze goedkeuring van GROTIUS nog niet tevreden, riep nu HERBERT den Hemel aan, hem een teeken te geven, of hij het boek »over de waarheid» uitgeven zoude of niet. »Zoo vol twijfel,» schrijft hij, »zat ik op eenen helderen zomerdag in mijne kamer: mijn venster was tegen het Zuiden geopend, de zon scheen helder, geen windje woei er. Ik nam mijn boek *over de waarheid* in de hand, wierp mij op de knieën en bad aandachtig met deze woorden: «o Gij eeuwige God, Gij oorsprong van dat licht hetwelk mij thans beschijnt, Gij Gever van alle inwendige verlichting. Ik smEEK U naar Uwe oneindige goedheid, mij eene bede te vergeven grooter dan die een zondaar doen mag. Ik ben niet genoeg overtuigd, of ik dit boek openbaar maken mag of niet. Strekt de openbaarmaking van hetzelfde tot Uwe verheerlijking, zoo bid ik U: geef mij een teeken van den hemel; zoo niet, dan wil ik het terughouden.» — Naauwelijks had ik deze woorden uitgesproken, of er kwam een luid en toch tevens zacht gedruisch van den hemel: want het was aan geen geluid op aarde gelijk. Dit rigtte mij dermate op en gaf mij zulk eene bevrediging, dat ik mijn gebed voor verhoord hield en ik verzekerd was het verlangde teeken ontvangen te hebben. Hierop besloot ik dus, mijn boek te laten drukken. Ik be-

tuig voor den alwetenden God, dat dit, hoe vreemd het ook menigeen schijnen mag, waar is. Ik ben ook gewis niet op eene bijgeloovige wijze hierin bedrogen geworden; want ik hoorde niet slechts het gedruisch heel duidelijk, maar ik wilde nog de plaats aanwijzen, van waar het kwam. Het was de helderste hemel, dien ik ooit gezien heb en geen wolkje aan denzelfen (*)."

Is deze geschiedenis een bewijs, dat HERBERT ernstig de waarheid zocht, zoo is zij ons niet minder een bewijs, hoe na dikwijls ongelooft en bijgeloof aan elkander grenzen. De man, die theoretisch alle positieve Godsdienst en hare wonderen verwierp, verlangt hier zelf een teeken, dat hij als een wonder beschouwt, en waarop hij zich beroept, en wel neemt hij een uitwendig gedruisch te baat, waarmede een spotter zich ligt lustig maken konde. Doch tevens ook een bewijs, hoe diep de behoefte aan *Openbaring* in het menschelijk hart ligt, zoodat wanneer de mensch ze niet op de regte plaats vindt, hij ze op eene verkeerde zoekt. HERBERT verscheen overigens velen reeds daarom als een vijand der Openbaring, dewijl hij beweerde, dat eene Godsdienst, die op eene Openbaring rustte, *daarom* nog niet goed was; want elke Godsdienst beroept zich daar op. Doch tot deze bewering had hij volkomen

(*) Wat de lord hier van den Hemel begeerde, vaart HERDER, die deze plaats uit HERBERTS leven ons medegedeeld heeft, voort, ondervindt het gemoed van ieder opregt mensch. Wie de *waarheid* zoekt, waaromtrent het ook zij, wie zich van het doel, om ten beste der menschheid te willen werken, opregt bewust is, waarom zou hij op een teeken van den hemel wachten? Wat voor dezen niet is, is voor genen; wat heden niet nut, nut morgen! Zie Werke zur Phil. und Gesch. B. X. S. 426.

regt; want alle bezonnen vereerders der Openbaring zullen moeten toegeven, dat bij de verschillende Godsdiensten, die op Openbaringen rustten, een kenmerk van het ware in *ons* zelve zijn moet, hetwelk *buiten* de positieve Openbaring ligt en dat de *echte* Openbaring Gods van de onechte in staat is te onderscheiden, en wil men dit vermogen de gezonde rede of met HERBERT het gemeene gevoelen (*notitiae communes, commun sens*) noemen, zoo zie ik ook nog in dit Rationalismus niets gevaarlijks; want waar is hetgene de dichter zegt: » Was het oog niet tegen den glans der zon bestand hoe kon het den zonneshijn verdragen? » Maar daarom, dewijl het oog iets tegen den glans der zon bestands in zich heeft, is het nog niet de zon en vergoedt ons dezelve niet; veeleer ware het oog blind zonder haar. Zoo mag ook de rede wel den inhoud eener Openbaring *onderzoeken*, maar zij kan dien niet *scheppen, geven, voortbrengen*. En *daarin* dwaalde HERBERT en met hem de zoogenoemde Deïsten en Naturalisten te zamen, wanneer zij zonder aansluiting aan de geopenbaarde Godsdienst met zekere algemeene grondstellingen der rede, die toch ten deele zelve aan de Openbaring ontleend waren, meenden te kunnen volstaan. — Lord HERBERTS geheele Deïstische geloofsbelijdenis was nu in de volgende artikelen begrepen, die hij als de artikelen van een waarlijk Catholijk, d. i. van zoodanig een geloof voorstelde, waarin alle redelijke wezens zich vereenigen konden: 1) er bestaat een hoogst Wezen; (2 dit hoogste Wezen verdient vereerd te worden; 3) de deugd in hare vereeniging met de vroomheid is, gelijk ook van ouds geschied is, als het gewigtigst gedeelte der Godsvereering te beschouwen; 4) de afkeer van

de ondeugd ligt diep in de menschelijke natuur en met denzelfen de eisch, om het bedreven kwaad door berouw te verzoenen, 5) na dit leven volgt belooning en straf.

Wij zien, het waren volstrekt geene slechte, noch onzedelijke, noch ongodsdienstige grondstellingen, die HERBERT voorstelde; maar het waren schrale grondstellingen, bloote omtrekken, zonder kleur, bloote afgetrokkene ledige vormen zonder gehalte; een oog zonder zon! Doch met zulke algemeene stellingen wordt nooit eene Kerk gesticht of behouden, weshalve ook *die* Catholijke Kerk, welke op *deze* grondtrekken zich stichten zou, nog tot op den huidigen dag op haren bouwmeester wacht.

Gelijktijdig met CHERBURY leefde THOMAS HOBBS van *Malmbury*, die slechts eenige jaren jonger was (geb. 1588), een man van somberen gemoedsaard, die het gedurende de staatkundige onlusten van *Engeland* met de hofpartij hield. Hij was een' tijd lang leermeester van KAREL II. Als grondlegger van het staatsregt hebben wij hem reeds leeren kennen, evenals verdediger van het absoluut vorstelijk gezag in kerkelijke zaken. Dit stond nu voorzeker geheel met zijne begrippen van de *Godsdienst* in het gemeen in verband. Daar hij, evenals zijn leermeester BACO en na hem LOCKE, daarvan uitging, dat alle kennen slechts op waarneming der zinnen berust, maar te gelijk ook — verder gaande dan deze — beweerde, dat alle denken slechts van de *willekeurige* beteekenis der taal afhangt, zoo moest hem ten laatste ook de naam van God en de naam der deugd een ijdele klank worden. En zoo vergenoegde hij zich ook werkelijk met betrekking tot de Godsdienstige kennisaan

te nemen, dat er ergens eene laatste Oorzaak der dingen bestaan moest, doch van welke wij inderdaad *niets* wisten. De Godsdienst gold bij hem voor bijgeloof, voor een gevolg van vrees, doch hetwelk de Staat tot zijn oogmerk voortreffelijk zich ten nutte maken kon; ofschoon ook somtijds weder de Staat het ongeloof gebieden mogt. De Staat was in het gemeen zijn afgod, de *Leviathan* (*), die alles verslond. Slechts de *staatkundige* deugden hadden in de oogen van dezen wijsgeereenige waarde, terwijl het bijzondere leven van ieder individu zich naar gebruiken en welvoegelijkheid te schikken had. Maar juist daarmede stootte HOBBS de Christelijke zedeleer omver, wier eigendommelijkheid juist daarin bestaat, de zedeleer van het individu tot grondslag van alle opentlijke deugden te hebben verheven, terwijl het Heidendom den omgekeerden weg had ingeslagen. Nogtans kan men ook den somberen HOBBS niet nageven, dat hij de valsche grondstelling tot dekmantel van *eigene* onzedelijkheid misbruikt heeft. Hij nam den roem van een zedelijk man met zich in het graf. Hij stierf in het jaar 1679.

Minder geldt dit van een' ander, die men gewoonlijk mede in hetzelfde gezelschap te zamen noemt, van den zwaarmoedigen KAREL BLOUNT, die het eerst regt op eene plumpe verdachtmaking van het Christendom toeleide, daar hij het naar de wijze der oude Heidensche vijanden waagde, den stichter van hetzelve in *ééne* lijn te stellen met den heidenschen wonderdoener APOLLONIUS van *Thyana* uit de eerste eeuw der Christelijke tijdrekening

(*) Titel van zijn merkwaardig boek.

en zich in het gemeen in bittere sarkasmen over den persoon des Verlossers uitliet. De ongelukkige (geb. in het jaar 1654) eindigde daarmede, dat hij zich in het jaar 1693 uit vertwijfelde liefde tot de weduwe zijns broeders door een kogel om het leven bragt. Dit treurige einde mogt meer, dan alle tegenschriften, opregte gemoederen afschrikken, om aan *zulk* eene wijsbegeerte het oor te leenen. Nogtans vond het Deïsme nog verdere verdedigers in *Engeland*. Als een der vermetelsten is ANTON ASHLEY COOPER graaf van *Shaftesbury*, den kleinzoon van LOCKES edelen vriend, te noemen, mede een fijn staatsman en bewonderd schrijver, die zich intusschen in zijne oordeelvellingen over het Christendom niet overal gelijk bleef, daar hij in eenige plaatsen zijner schriften zich als belijder van hetzelfde, doch in andere weder als vijand deed kennen. Ja, SHAFTESBURY ging zelfs in eenige stukken verder dan HERBERT. Terwijl deze de aanneming eener vergelding na den dood tot de artikelen van de Godsdienst der Rede rekende, zoo zocht SHAFTESBURY uit een streng moralismus te betoogen, hoe de waarde der deugd door het uitzigt op belooning verminderd werd. Hij stootte met deze bewering op de *waarheid* der Evangelische leer, die ja ook niet wil, dat wij het goede *om* der belooning wille doen zullen; ja, iets dergelijks had ook FÉNELON gewild met zijne leer van de zuivere liefde. Doch daar SHAFTESBURY niet bloot de onzuivere beweegreden verwierp, maar tevens de vergelding *zelve* loochende, en zelfs beweerde, dat het uitzigt op de eeuwigheid de Christenen ongeschikt maakte voor *dit* leven, zoo ziet men wel, dat *zijne* grondbegrippen der dingen geheel andere waren,

dan de Evangelischen, en dat hij op den goeden weg was, met de geopenbaarde Godsdienst ook nog *die* steunpilaren der zedelijkheid te verwerpen, welke de zoogenoemde natuurlijke Godsdienst van andere Deïsten nog had laten staan (*). Doch wanneer hij nu eindelijk het *belagchelijke* als den toetssteen der waarheid aanduidde en alzoo het vernuft als hoogsten regter in de Godsdienst voorstelde, zoo was daarmede voor de oppervlakkigste en vermetelste spotternij met de Godsdienst de deur geopend, waaraan hij het voor zijn' persoon zelven niet liet ontbreken. Maar deze Godsdienst van het vernuft moest tevens een voorregt der groote vernuften en der aanzienlijke gezelschappen blijven. Voor het volk, zoo meende SHAFTESBURY met HOBBS, was er voorzeker een hoogst gezag in Godsdienstzaken noodig, hetwelk de Staat had vast te stellen, en daarmede verlaagde hij de Godsvrucht tot een teugel voor het volk, en stempelde het Evangelie tot eene uitvinding van priesterbedrog.

Behalve SHAFTESBURY, die in het jaar 1713 stierf, vallen van de Engelsche Deïsten ten deele nog in

(*) De hedendaagsche declamatiën tegen het toekomstend leven mogen mede uit dezelfde bron voortkomen. Van zoo weinig waarde de bloote hoop op een toekomstend leven is bij gebrek van eene deugdelijke gezindheid in het tegenwoordig leven, en zoo waar het is, dat wij het eeuwige leven reeds *hier* in ons dragen moeten, wanneer de hoop op een toekomstend voor ons iets beteekenen zal, even zoo verdacht moet ons de beperking tot het tegenwoordig leven en de afgetrokken verwijzing naar de gezegde betalingen van het nootlot in deze wereld voorkomen. Wie zijne actiën op het toekomstend leven voor zulk een gemakkelijken prijs overgeeft, bij dien mogen ook de tegenwoordige fondsen juist niet bijzonder hoog staan; deze overgave moge dan een geheel andere taal voeren, dan welke men gewoon is te hooren. Bij SPINOZA was het ook hier anders.

ons tijdvak: JOHANNES TOLAND (gest. 1722), eigenlijk een Catholijk Ierlander, een van de weinigen, die in zijne wijsbegeerte zich aan het *Spinozistisch Pantheïsmus* aansloot, doch waarbij hij tevens er op uit was, de Christelijke Godsdienst van hare verborgenheden te ontkleeden, als ook het geloof aan de echtheid der Bijbelsche oorkonden te doen wankelen; ANTON COLLINS, een regtsgeleerde van onbesproken wandel, die door de tegenstrijdige meeningen der Godgeleerden zich tot de drogreden geregtigd waande, dat *alzo* aan de geheele zaak van het Christendom niet veel waars en houdbaars zijn moest en die het eerst den naam van *vrijdenker* (*Freethinker*) in omloop bragt; THOMAS WOOLSTON, die de wonderen van JEZUS loochende en als allegorische mythen opvatte (een bewijs, dat er niets nieuws onder de zon geschiedt) en die voor deze meening in den kerker stierf; de kaarsenmaker THOM CHUBB en nog meer anderen. Echter ligt de bodem, waarop deze meeningen zich ontwikkelden en uitbreidden, eigenlijk reeds buiten ons tijdperk en breidt zich over de eerste tientallen der XVIII^{de} eeuw uit.

Wij breken daarom hier den draad af en willen nog dergelijke verschijnselen op het vaste land beschouwen.

In *Duitschland* vond het *Deïsmus* in dezen tijd nog geen ingang. De oppositie, welke het Piëtismus en het Mysticismus tegen het orthodoxe kerkendom daarstelde, bragt eene beweging van anderen aard voor, die zich echter altijd bepaald op den positief kerkelijken bodem hield en alzo het opkomen eener loutere negatieve rigting verhinderde. Een voorbijgaand verschijnsel was het op-

treden van eenen ontvlugten Holsteinschen candidaat, MATTHIAS KNUTSEN, die omstreeks het jaar 1674 te *Jena* als prediker niet slechts van het Deïsme, maar van het eigenlijk Atheïsme en van eene ten eenemale verwerpelijke zedeleer optrad. Hij beroemde zich wel in uitgestrooide vlugschriften, dat hij bereids 700 aanhangers te *Jena* en *Altorf* gevonden had, die hij de gemeente der *gewetenslieden* (*gewissener*) noemde, dewijl hij het *geweten* in de plaats van de Goddelijke Openbaring en van den persoonlijken God stellen wilde. Doch het naauwkeurig onderzoek, dat de universiteit te dien aanzien in het werk stelde, toonde dat alles ijdele pralerij geweest was, de gemeente der gewetenslieden was zoomin in de werkelijkheid te vinden als de Kerk van HERBERT van *Cherbury*, en KNUTSEN maakte zich nog bij tijds uit de voeten, eer hij het nasporend geregt in handen viel (*). Maar ook in het Catholijke *Frankrijk*, dat later de groote Propaganda des ongeloofs werd, waren de Godsdienststrijd van het Jansenisme en de verwante rigtingen nog te ernstig en geweldig, dan dat midden onder de oogen van BOSSUET, PASCAL en FÉNELON een *stelsel* des ongeloofs het hoofd openlijk zou hebben durven verheffen, ofschoon het spooksel van hetzelfde onder het masker der huichelarij en des fanatisme afschuwelijk genoeg binnensloop aan het hof van LODEWIJK XIV (†).

(*) Iets meer over dezen dweeper van zijne soort vindt men in ADELUNG'S *Gesch. der menschlichen Narrheit* Thl. VI.

(†) Daarvan slechts een voorbeeld uit het leven van den koning zelve. Toen hij eens een' man een ambt weigerde, dewijl hij hem voor een Jansenist hield, zeide hem de hertog van *Orleans*, dat de verzoeker geen Jansenist was, dat hij aan geen God ge-

Daarentegen zien wij bereids den oorspronkelijken geloofsernst der *Hugenooten* in eene naauw aan de beuzelachtigheid grenzende Skepsis ontaarden bij eenen man, die in de geschiedenis der Fransche letterkunde eene hooge plaats inneemt. — PETRUS BAYLE, de zoon van eenen Hervormden prediker, geboren in het jaar 1647 te *Carlat*, in het graafschap *Foix* in *Languedoc*, werd eerst door zijnen vader in de streng Hervormde grondstellingen opgevoed en verried spoedig eene groote helderheid van begrip, eene onbegrensde weetgierigheid, een bewonderenswaardig geheugen en eene zeldzame levendigheid van geest. Nadat hij op de Hervormde school te *Puy-Laurens* zijne voorbereidende studiën volbragt had, begaf hij zich naar *Toulouse*, waar hij bij de Jezuïten de wijsbegeerte hoorde. Dezen gelukte het, den vurigen jongeling voor de Catholijke Godsdienst te winnen. BAYLE zwoer het geloof zijner vaderen af en werd Catholijk. De daarover bedroefde familie wendde echter alles aan, den Jezuïten hunnen buit te ontnemen en het gelukte hun na eenen kampstrijd van 17 maanden. BAYLE, om de straf der afvalligen te ontgaan, vlugte naar *Genève* en van daar naar *Copet*, waar de graaf van *Dohna* hem de opvoeding van zijnen zoon toevertrouwde. Nu gaf BAYLE zich aan de studie der Cartesiaansche wijsbegeerte over. Hij keerde vervolgens naar *Rouaan* en eindelijk naar *Parijs* terug, tot hij eindelijk te *Sedan* een professoraat in de wijsbegeerte verkreeg, waar hij tot

loofde. «Wanneer dat zoo is,» antwoordde de koning, «zoo heeft het niets te zeggen» (*il n'y a point de mal*). RAUMER VII. 183. naar St. SIMON.

op de vernietiging dezer akademie (1684) onderwees. Van toen af vestigde hij zijn verblijf in *Holland* en onderwees te *Rotterdam*. Hij verdedigde in onderscheidene schriften de zaak van het Protestantismus (*); nogtans werd hij door persoonlijke vijanden van eene geheime verkleefdheid aan de staatkunde van het Fransche hof beschuldigd en zelfs in het jaar 1693 van zijn ambt ontzet. In dezen tijd vervaardigde hij zijn beroemd historisch-critisch woordenboek, hetwelk in alphabetische orde zonder aanspraak te maken op volledigheid en alles uitputtende grondigheid eene menigte artikelen uit de wereld-, kerk- en letterkundige geschiedenis behandelt en meer op eene geestrijke en vernuftige wijze dan met streng wetenschappelijken ernst beoordeelt. Dit boek, voornamelijk de wijze, waarop hij daarin de onderwerpen der heilige geschiedenis behandelde, bragt hem niet slechts bij de Catholijken, maar inzonderheid ook bij de ernstig gezinde Hervormden in den roep van een Deïst en spotter met de Godsdienst. Zich zelven kenmerkt hij als een' twijfelaar, daar hij zegt, dat zijn talent juist daarin bestond, om twijfel te verwekken, maar die twijfel was zelf slechts twijfel. En dit karakter draagt het woordenboek van BAYLE inderdaad: want, gelijk VOLTAIRE met juistheid zegt, » zijne grootste vijanden moesten toegeven, dat er in zijne werken zich niet een enkele regel bevond,

(*) Dus tegen den Jezuit MAIMBOURG, dien echter SECKENDORF grondiger wederleide, zie boven. In zijnen *Commentaire philosophique sur ces paroles de J. C. contrains les d'entrer* berispte hij bijzonder het misbruik, dat de Catholijke Kerk van deze woorden maakte.

die eene openbare lastering tegen het Christendom was; maar ook zijne grootste verdedigers moesten toestemmen, dat er in zijne artikelen over de geloofsverschillen geen enkele regel was, die niet den lezer tot twijfel en tot ongeloof bragt." Hij wist zijne oordeelvellingen zoo dubbelzinnig voor te stellen, dat men er niets uit konde opmaken en dat niemand merkte, hoe het gemeend was en achter eene schijnbaar naïeve en onschuldige uitdrukking kwam niet onduidelijk de schalk te voorschijn. Nogtans was BAYLE geen boosaardig mensch. » Bij zijne strijdzucht van buiten was hij een menschlievend rustig karakter (*)." Hij zocht niets voor zich. De oneenigheden, die hij met de lieden van onderscheiden geloof door te staan had, haalden hem eindelijk de tering op den hals. En ook hier nog toonde hij zich als twijfelaar, daar hij zich aan geen arts toevertrouwen wilde. Hij stierf in het jaar 1706 in den ouderdom van 59 jaren. Met juistheid heeft *hem* en zijne wijsbegeerte HERDER beoordeeld, wanneer hij zegt (†):

» Ieder ziet, dat de problematische dikwijls paradoxo geest van BAYLE slechts een *overgang* is, veelligt ook slechts zijn wilde. Waar het beste nevens het slechte, het scherpzinnigste nevens het oppervlakkige staat, moet de lezer *onderscheiden* kunnen, *of* hij geniet *met* het goede het slechte. Wanneer alzoo BAYLE gewis ook nadeel gesticht, wanneer hij, vooral onder de grooten, eene onverschilligheid omtrent het ware en valsche, die halve wijsbegeerte, welke aan vaste grondslagen twijfelt,

(*) HERDER in de *Adrastea* t. a. p. S. 106.

(†) Ibid. S. 102.

dewijl zij de zoodanige niet gezocht heeft, eindelijk zelfs die tuimelende *twijfelzucht* gevoed heeft, welke bij werkende personen zeer schadelijk werken kan, zoo ligt de schuld altijd toch maar *half* bij hem. Reeds PILATUS vroeg: »wat is waarheid?" terwijl hij zich verwijderde, zonder het antwoord af te wachten, en PILATUS leefde lang vóór BAYLE. Het harde verwijt, dat BAYLE gedaan werd en hetwelk hij grootendeels niet verdiende, dat hij een zedenbederver, een Atheïst, een spotter met alles goeds en edels was, zoo zelfs, dat er eene sekte, welke aan alles twijfelt, naar hem genoemd werd, wat leert ons dit? » *Niemand schertse met de waarheid en wille met haar ter halver weg spelen. Zij wil geheel gezocht zijn, innig geliefd zijn, of — zij wreekt zich.*"

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

OVER DE VRIJHEID VAN DENKEN. DE APOLOGETIEK DES CHRIS-
TENDOMS. INSTELLING VAN BOYLE. VOORUITGANG DER NATUURWE-
TENSCHAPPEN EN HARE BETREKKING TOT DE GODSDIENST EN GOD-
GELEERDHEID. IZAÄK DE LA PEYRERE EN DE PRAEADAMITEN.
DEÏSTISCHE EN PANTHEÏSTISCHE NATUURBESCHOUWING. DAEMONI-
SCHE WERKINGEN. BEKKERS BETOOVERDE WERELD. VOORUIT-
GANG IN DE PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS. TERUGWERKING
OP HET ONDERZOEK DER HEILIGE SCHRIFT. BIJBELSCH E PHILOLO-
GIE, CRITIEK EN EXEGESE. RICHARD SIMON. COCCEJUS EN
ZIJNE SCHOOL. WETENSCHAPPELIJKHEID IN HET ALGEMEEN.
AKADEMIËN EN DAGVERHALEN. GESCHIEDENIS DER DUITSCHE
TAAL. DE BEDORVEN SMAAK IN HET PREDIKEN. SCHUPPIUS.
TILLOTSON. VERVAL DER KERKELIJKE KUNSTEN IN HET ALGEMEEN.

Het verhandelde in de laatste bijeenkomst over de ontwikkeling der *wijsbegeerte* in de XVII^{de} eeuw en over de vijandige houding, welke zij in den persoon der vrijdenkers en Deïsten tegenover het positieve Christendom aannam, heeft veelligt in u zelven menigerlei gedachten verwekt en kan ons ook thans nog tot allerlei beschouwingen aanleiding geven. Nemen wij bovenal weder de be-

trekking van deze verschijnselen tot het *Protestantismus* in oogenschouw, zoo is het onbetwistbaar, dat voorzeker de *gang*, welken de menschelijke geest sedert de Hervorming der XVI^{de} eeuw genomen had, zijnen invloed op de *vorming der wijsbegeerte* uitoefende, dat de eenmaal opgewekte vrijheid van denken *van den kerkelijken bodem ook op den algemeen menschelijken overging* en het vrije *Bijbelonderzoek* ook tot het vrije *onderzoek der rede* heenleidde. Waren het ook niet louter Protestanten, volgens de uitwendige belijdenis, welke de aanleiding tot het wijsgeerig denken gaven (want CARTESIUS was, gelijk reeds gezegd is, een Catholijk, SPINOZA een Jood), zoo waren het toch voornamelijk de *Protestanten*, welke zich die ideën toeëigenden, en schoon ook de Godgeleerden slechts nog bij uitzondering een onmiddellijk gebruik van dezelve maakten, zoo drong toch die geest van zelfstandig filosoferen en denken trapswijze door alle voegen van het Protestantisch Kerkgebouw heen en werkte weder op de vorming van het Protestantismus terug, gelijk deze van hetzelfde zijne opwekking gekregen had. Zullen wij daarin een geluk of een ongeluk zien? Diegenen, welke daarbij *alleen* aan de ont-aardingen denken en vergeten wat de wijsbegeerte *goeds* aangebragt heeft, zullen voorzeker daarin een ongeluk zien en zullen of (wanneer zij tegen het Protestantismus vijandig overstaan) zeggen: daar ziet men de vruchten van hetzelfde, of zij zullen, wanneer zij zelve Protestanten zijn, het betreuren, dat men ooit die vrijheid van denken in de Kerk heeft laten binnenkomen en zullen beperkingen van dezelve voor noodzakelijk achten ook binnen de Protestantische Kerk. Wat de eerste meening betreft,

die wij zoo dikwijls van Catholijken vernemen, alsöf het Protestantismus zelf de vrijgeesterij bevorderd had, laat zich daartegen verder niets herhalen, dan hetgene wij reeds bij gelegenheid van het Mysticismus en de sekten opgemerkt hebben, 1) dat de *eenzijdige* ontaarding eener rigting nog niet tegen de zaak zelve getuigt en 2) dat deze ontaarding zich dan toch ook onafhankelijk van het Protestantismus binnen de Catholijke Kerk vertoond, ja later zich in dezelve (voornamelijk in de XVIII^{de} eeuw) nog veel onbeschroomder ontwikkeld heeft, gelijk zulks voornamelijk bij VOLTAIRE en de Encyclopedisten in *Frankrijk* het geval was. Het eerste geldt dan ook ten aanzien van diegenen, welke uit zekere angstvalligheid het filozoferen allen regtgeeloovigen Christenen ten eenenmale verbieden en de vrijheid van denken binnen onze Kerk beperken willen; gelijk dan werkelijk koningin CHRISTINA van *Zweden* in haren tijd de verordening gaf, dat geen Godgeleerde of prediker te gelijk leeraar in de filozofische faculteit worden en geen wereldwijze, zoolang hij wijsbegeerte onderwees, in den predikerstand treden mogt (*). Ik kom altijd weder daarop terug, dat het Protestantismus *twee* grondtrekken en grondkrachten in zich heeft, die elkan- der het evenwigt houden moeten en van welke geen ongestraft zich van de andere losrukken zal. Het eene is de positieve geloofsernst en de innigheid van het geloof als het conservatieve, en het andere

(*) GRAUERT S. 377. Dit wanhopige middel rustte geheel op de vroeger reeds in de middeleeuwen gemaakte onderscheiding van *filozofische* en *theologische* waarheden, een uitvloeisel der Scholastiek in den ergsten zin!

de critisch negatieve, protesterende rigting als het beweegbare element. » *Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede* » is, niet in den gewonen, oppervlakkigen, maar in den echt apostolischen zin genomen, de leus van het Protestantismus. Het *onderzoeken* kan niet bestaan zonder het ware van het valsche te scheiden, dus niet zonder voortgezette *kritiek*, maar het behouden van het goede vereischt ook even zoo zeer eene in het geloof bevestigde gezindheid, die met onbewegelijke liefde en trouw behoudt wat zij heeft en zich bij alle scheidingsproeven hare kroon niet laat ontnemen. Waar nu het *ééne* element zonder het andere zich wil doen gelden, waar een Protestantismus zich opdoen wil, dat slechts in het protesteren bestaat, of waar omgekeerd een angstig vasthouden de overhand neemt, dat ieder onderzoek schuwt, daar is het evenwigt gestoord; maar er is ook door Gods wijze inrigting altijd voor gezorgd geworden, dat ook hier de boomen niet in den hemel groeijen, maar dat aan het overwigt van de eene zijde een tegenwigt van de andere in den weg getreden is met de eisch aan de menschen, het evenwigt te herstellen. Nu mogen wij ons aan de eene zijde niet verbergen, dat de doode orthodoxie, die men zoo menigmaal met het Christendom verwisselde, de vijanden derzelve zoover brengen konde, het kind, gelijk men pleegt te zeggen, met het bad uit te schudden, daar zij geen ander Christendom kenden dan in dien vorm, zooals het hun van der jeugd af voorgesteld was geworden en noch geduld noch diepzinnigheid van geest genoeg bezaten, om de schaal van de kern te onderscheiden. Opmerkelijk blijft het ten minste altijd, dat juist in *En-*

geland het Deïsmus ontstond en bijna enkel aldaar zijne voorstanders vond. Waarom? dewijl daar tusschen den stijven bisschoppelijken vorm, die juist in die tijden weder het oude Catholicismus naderde, en het wilde en ruwe Puritanismus (5) het regte midden moeilijk te vinden was. Aan de andere zijde ontbrak het echter ook niet in de tijden der XVII^{de} eeuw aan een tegenwigt tegen het Deïsmus. De schriften der Deïsten bragten eene ontelbare menigte van tegenschriften te voorschijn; zij gaven de Godgeleerden en de Christelijke denkers in het gemeen gelegenheid, op den grond des geloofs terug te gaan, de akten te herzien, het groote Godsdienstige denkproces, zonder hetwelk geen klaar en zeker geloof mogelijk is, weder van voren aan te vangen en bij zich voort te zetten en *daardoor* gebruikten zij de waarheid ten minste middellijk, want alle stilstand is dood. Voorzeker was de wijze om het Christendom te verdedigen niet overal dezelfde en gelijk in iederen krijg de ondervinding leert dat niet alle kogels treffen, zoo werden ook hier van beide zijden vele misschoten gedaan, vele slagen in de lucht gevoerd, en ook door de welmeenendste vrienden der waarheid misslagen tegen de taktiek begaan, hier een post hardnekkig

(5) Zoo de schrijver hier door het wilde en ruwe Puritanismus de wilde ontaarding van hetzelfde verstaat, kunnen wij die uitdrukking behouden. Maar men houde daarbij in het oog, dat de zware druk door de Bisschoppelijken den Pariteinen aangedaan veelal oorzaak van de buitensporigheden was, waartoe sommigen hunner vervielen: maar dat hun doel eene volkomene zuivering der Kerk van alles wat niet met Gods Woord was te bevestigen, op het voetspoor van den grooten Hervormer van *Schotland* KNOX, eene geheele en niet halve Hervorming was.

verdedigd, dien men wel had mogen prijs geven en daarentegen een' anderen overgegeven, dien men op leven en dood had moeten verdedigen; doch met dat al werd toch altijd de geest levendig gehouden, de kracht geoefend en ook veel van het verderf gered. Vele van de apologetische werken, die ik u hier te noemen had (*), zijn voorzeker niet slechts u vreemd, maar wel ook menigen geleerde slechts bij name bekend en prijken in de boekerijen als de oude wapenen in de tuighuizen, deze met roest, gene met stof bedekt, en het is ook gansch mijn oogmerk niet, u tot het lezen van al die werken aan te sporen. Iedere tijd heeft zijne eigene behoefte, zijn' eigen strijd en wat toenmaals als bewijs geldt, geldt veelligt heden niet meer, voor zoo verre men slechts op den uiterlijken logischen vorm ziet. Het hoofdbewijs voor de waarheid des Christendoms is en blijft, gelijk reeds de Apostel gezegd heeft, het bewijs des *geestes* en der *kracht* dat onder veranderde vormen te allen tijde hetzelfde is, en hoemeer juist *dit* in de werken te voorschijn komt, des te meer zijn zij, voor de vergetelheid gewaarborgd; gelijk dan b. v. de *Pensées* van PASCAL *dezen* stempel met zich voeren en daarom nog iederen denker te denken geven. En *dit* bewijs heeft de Kerk van ouds ook stilzwijgend *zonder* woorden gevoerd en daarmede nog meer uitgewerkt, dan door woord en schrift. SPENER en FENÉLON, PASCAL en FRANCKE, PAULUS GERHARD en het

(*) Eene populaire omwerking van dezelve vindt men in THOLUCKS gemengde schriften I Dl. Hamb. 1839. Behalve PASCAL en LEIBNITZ, die wij genoemd hebben, behooren nog tot de betere Apologeten voornamelijk ABBADIE, SHERLOCK, LARDNER en meer anderen van de XVIIIde eeuw.

geheele magtige koor dier heilige liederendichters; vrouwen, die evenals de barmhartige zusters in de Catholijke, of als DOROTHEA SIBYLLE (*) en LOUISE HENRIETTE van *Brandenburg* in de Protestantsche Kerk haar gansche leven aan de dienst der opofferende liefde toewijdden, zij allen zijn door hun leven zelf de welsprekendste apologeten van het Christendom, en wanneer menschen zwegen, zouden steenen spreken, als *die* steenen, welke de geloofskracht van eenen AUGUST HERMAN FRANCKE tot het wondergebouw van het Hallesche weeshuis vereenigde. Zoolang eene natuurgodsdienst, waaraan de positieve, historische grond ontbreekt, ons niets dergelijks kan aanwijzen, zoolang zullen wij alle aanvallen rustig aanschouwen kunnen. De Kerk van CHRISTUS is op eene steenrots gebouwd.

Het was gewis eene hartelijk goede meening, wanneer de vrome adellijke Dr. ROBERT BOYLE in zijnen laatsten wil van het jaar 1691 verordende, dat zoodanig prediker, welke in eene kerk van *Londen* jaarlijks acht predikatiën tegen het ongehoof der Deïsten en Atheïsten hield, een jaargeld van 40 pond sterling trekken zoude; maar zulks wil ons toch voorkomen als eene premie op brandspuiten, terwijl de levende bron zich van zelf in stroomen uitstort, welke het dorre land vruchtbaar maken. De instelling van BOYLE heeft zich lang overleefd; doch de boom der Kerk spruit gedurig weder op nieuw uit en wacht niet, tot eene grootmoedige stichting een' prijs stelle op de eerste bloesems der trekkas. Intusschen mogen wij niet ontkennen, dat juist die *wijsbegeerte*, welke door de

(*) Zie Voorl. D. III. bl. 414, enz.

Deïsten tot dekkleed van het ongeloof misbruikt werd, ook weder *die* gemoederen tot een bezonnen en gelouterd geloof terugvoerde, die nu eenmaal meer op den omweg der reflexie, dan op den eenvoudiger weg van het onmiddellijk geloof en van de bevinding des harten gewezen waren. De zelfstandige gang, dien de wijsbegeerte onafhankelijk van het gezag der Openbaring beproefde, had ten minste den schijn van onpartijdigheid en onomkoopbaarheid, van de zoogenoemde »onbevooroordeeldheid» voor zich, en wel werd hier en daar de uitspraak van BACO bewaarheid, dat wie slechts het schuim der filozofie boven afschept, tot verloochening van God, maar wie dieper drinkt, tot God zelven heen geleid wordt. Dat zich derhalve de *wijsbegeerte* even als de staatkunde op hare eigene voeten stelde, was met den ontwikkelingsgang der menschelijke beschaving overeenkomstig. Gelijk de zuigeling niet altijd op den schoot der moeder blijft, zoo scheurde zich ook de filzofierende geest los van den leiband waaraan hem de Kerk tot hiertoe geleid had. De knaap maakte in zijne nieuwe vrijheid ook menige dolle zijsprongen en gedroeg zich hier en daar ondeugend jegens de moeder en buitengemeen vermetel. Maar de knaap moest dan toch tot een man opwassen en de moeder verloor hem nooit uit het oog, en *ziet*, de man werd de steun der moeder, hij beschermde haar tegen de aanvallen van wilde boeven en nam haren zegen daarvoor mede.

Dat ten minste geloof ik was in het gemeen de levensgeschiedenis der nieuwe wijsbegeerte in de drie laatste eeuwen. En dat was ook meer of minder de gang der *wetenschappen* in het gemeen, dien wij thans nog verder te vervolgen hebben.

Terwijl de Hervorming het meest *die* wetenschappen bevorderd had, welke dienden, om de heilige Schrift in de oorspronkelijke taal te onderzoeken, dus het meest de studie der oude talen en der geschiedenis, zoo bemerken wij inzonderheid sedert de tweede helft der XVII^{de} eeuw eene grootere beweegbaarheid op het algemeen gebied der *natuurwetenschappen*. Wij weten, hoe deze ten tijde der Hervorming en ook nog later zooveel als in hare kindschheid lagen. Slechts enkele mannen deden meer heldere en vrije blikken in de wetten der natuur, welke zich voor de groote menigte achter avontuurlijke verdichtingen verborgen. Ook thans nog oefenden astrologie en alchymie haar groot geweld zelfs over menige groote geesten uit en aan adepten, goudmakers, kristallenzieners, handenkijkers en waarzeggers ontbrak het geene eeuw minder, dan die, welke wij te beschouwen hebben. Nogtans begon de astrologie voor de astronomie en de alchymie, schoon ook niet voor de organische chemie, dan toch voor eene meer bezonnen natuurkundige wetenschap plaats te maken. In de voetstappen van eenen COPERNICUS, GALILEÏ, TYCHO BRAHE en KEPLER trad thans de groote IZAÄK NEWTON, die niet slechts aan den sterrenhemel de wetten der zwaarte en der aantrekking opspoorde, en door zijn spiegel-teleskoop nieuwe werelden ontdekte, maar ook op het overig gebied der wis- en natuurkunde als Hervormer invloed uitoefende. EDMUND HALEY voorspelde de wederkeering van de komeet van 1682 tegen het jaar 1759 en maakte met deze enkele echte voorspelling de willekeurige sterrenwighelarij en waarzeggerij der astrologen te schande. De groote wijsgeeren CARTESIUS, LEIBNITZ

en PASCAL, waren te gelijk ook groote wiskundigen en juist deze wetenschap was het, die ook aan het geslacht der BERNOULLI's in onze vaderstad zoo menige verrijking te danken had. Hoe menige gewigtige, groote ontdekkingen behooren in het gemeen tot dezen tijd! Ik behoef u slechts den Maagdenburgschen burgemeester OTTO VAN GUERICKE, den uitvinder der luchtpomp, GALILEI's leerling, EVANGELISTA TORRICELLI, den uitvinder van den barometer, GASSENDI, BORELLI, HUYGENS, WALLIS, WRENS en andere groote namen te herinneren. Ook het menschelijk ligchaam werd thans grondiger dan vroeger bestudeerd, nadat reeds in de XVI^{de} eeuw de studie der ontleedkunde door ANDREAS VESALIUS en in de XVII^{de} eeuw door CASPAR BAUHIN te *Bazel* en andere was bevorderd geworden. De Engelschman HARVEY nam den bloedsomloop waar en stelde het eerst daarover eene grondige theorie in het licht. De Hollander JOHANNES ZWAMMERDAM (naderhand een aanhanger van ANTOINETTE BOURIGNON) deed insgelijks gewigtige ontdekkingen in de natuur- en ontleedkunde en bragt de tot hiertoe verachte insecten wereld onder het bereik eener wetenschap, terwijl de BAUHINES even eens de plantenwereld met stelselmatigen geest beheerschten. Zoo verdwenen dan ook voor het verder dringend oog des onderzoekers langzamerhand de minnekruiden en kwelduivels, de grijpvogels en weerwolven, de draken en basiliken, de toover- en heksenkruiden, waarmede de avontuurlijke phantasie het rijk der natuur bevolkt had, en het geloof aan de theophrastisch-paracelsische wonderkuren en aan de tooverkunst begon toch ten minste voor eene verstandiger geneeskunde plaats te maken; ofschoon het karakter

der XVII^{de} eeuw over het geheel zich in dit opzicht nog vrij gelijk bleef (*).

Waartoe dit alles? vraagt gij mij veelligt. Wat heeft de luchtpomp met de Godgeleerdheid, wat hebben de barometers met de kerkelijke belijdenissen gemeen? Onmiddellijk voorzeker schijnt er geen samenhang tusschen de vooruitgangen der natuurwetenschappen en de ontwikkelingen van den Goddienstig-kerkelijken geest plaats te hebben; maar vervolgen wij de geschiedenis van beide in derzelver gevolgen, zoo vinden wij toch, dat de werking van het eene gebied op het andere niet achterbleef. Wat het naast het positief Bijbelgeloof betreft, zoo weten wij reeds uit vroegere voordragten, hoe het stelsel van GALILEÏ en COPERNICUS ten opzichte van de beweging der aarde om de zon menige Godgeleerden verontrust had, dewijl zij daarbij het wonder in de geschiedenis van JOZUA in gevaar gebragt achtten, ofschoon KEPLER hun met juistheid aantoonde, hoe de Bijbel andere oogmerken had, dan ons in de sterrekunde te onderrigten (†). Nogtans veroordeelden ook nog later ijverige Godgeleerden het Copernicaansche stelsel als strijdig met de heilige Schrift. En zoo ging het ook in andere dingen. Het natuur-onderzoek voerde onder anderen ook op den ouderdom van het menschelijk geslacht en riep hypothesen te voorschijn als die van den Franschen IZAÄK DE LA PEYRÈRE (PEYRERIIUS), een' Hugenoot, die later tot de

(*) Het treffendste voorbeeld van den toestand der geneeskunde in de XVII^{de} eeuw moge wel CHRISTIANI FRANCISCI PAULLINI *heylsame D.... Apothek* zijn, Frankfort 1687. Waarover HORST in zijnen *Zauberbibliothek* III, S. 366.

(†) Zie Voorl. D. IV, bl. 249, 250.

Catholijke Kerk overging en in het jaar 1676 onder de geleerde vaders van het oratorium stond. Deze schreef in het jaar 1655 een boek, waarin hij beweerde, dat het menschelijk geslacht ouder dan ADAM en dat deze slechts de stamvader der Joodsche natie, doch niet van het geheele menschelijk geslacht was. Men noemde zijne aanhangers Praeëdamiten, het boek werd veelvuldig bestreden en eindelijk door den scherprechter verbrand. — De bewering van PEYRERIUS greep nu voorzeker nog dieper in de Bijbelsche voorstellingen in dan het Copernicaansche stelsel, dewijl hij niet slechts een enkel wonder, maar de tot hiertoe aangenomen leer van de schepping, van de afstamming van één menschenpaar en van de erfzonde twijfelachtig scheen te maken. De hypothese der Praeëdamiten verdween wel weder even als duizend andere, maar de eenmaal aangewende onderzoekingen over de zoogenoemde oorspronkelijke wereld, over de schepping der aarde en der bergen, over de plaats gehad hebbende vlooden (*) (vergeleken met den Noachischen zondvloed), zooals zij tot op de nieuwste tijden voortgezet zijn geworden, veroorzaakten ook nog later een strijd tusschen de natuurwetenschap en de Godgeleerdheid tot op den huidigen dag, en de vraag doet zich op, welke is de waardige stelling, die het Protestantismus daarbij in te nemen heeft? Blijkbaar die, dat het niet voorbarig ten believe eener hypothese de waarheid der *historische* overlevering opgeve; om zich daardoor den schijn van verlichting in de oogen van halfgeleerden te geven,

(*) Reeds PEYRERIUS hield de Noachische zondvloed slechts voor eene gedeeltelijke.

maar dat het rustig de bedaarde *waarnemingen* afwachte, die reeds dikwijls de willekeur der hypothesen in hare grenzen teruggewezen en den zin der oude oorkonde weder geregtvaardigd hebben; maar ook *die*, dat het niet al te angstvallig aan de *letter* dier oorkonde, die toch niet voor natuurkundigen geschreven werd, zich aanklemme, dat het niet in plaats van het edel vertrouwen op de zegepraal der waarheid een kinderachtig wantrouwen in zich koestere dat bij elk *werkelijk* resultaat der wetenschap verschrikt en het *geloof* reeds bedreigd ziet wanneer slechts het *weten* van het geloof een ander wordt. De God, die hemel en aarde gegrond en die ons Zijn *Woord* gegeven heeft, is toch dezelfde God, die ons ook het verstand gaf, om Zijne werken te onderzoeken en die ons weder het geloof geeft, om het eeuwige en hemelsche ons toe te eigenen, elk op zijne plaats en in zijn regt verband. Verwarren wij slechts niet wat tot het *geloof* en tot het *weten* (of de voorstelling) behoort, en wanneer ons ook schijnbaar eene tegenstrijdigheid zich schijnt voor te doen tusschen beiden, vertrouwen wij slechts de kracht der waarheid, die, wanneer zij met ernst en opregtheid gezocht wordt, ook altijd zegepraalt. Het is ook reeds bij het *natuuronderzoek* gebleken en zal ook verder blijken, evenals bij de Wijsbegeerte, dat uit de schijnbare vijandin eindelijk nog eene vriendin worden kan, wanneer niet zelfzucht en eigenzinnigheid van de eene zoowel als van de andere zijde het verbond belemmeren en met opzet misbegrippen gekoesterd worden, welke weg te nemen tot de taak van iedere echte wetenschap behoort.

Doch niet slechts met de positieve Godgeleerd-

heid, niet slechts met de historische overleveringen des Bijbels scheen het natuuronderzoek bij de reuzenschreden, die het in de XVII^{de} eeuw maakte en in de volgende verdubbelde, in strijd te geraken, maar ook met de *Godsdienstige wereldbeschouwing* in het gemeen. Een verblijdend resultaat was het meest voorzeker dit, dat door hetzelfde het bijgeloof een gevoeligen slag ondervond. Wie het weet, hoe b. v. het verschijnsel eener zons- of maansverduistering (*) of van eene komeet in vroegere tijden als een onmiddellijk teeken van straf, als eene tuchtroede Gods beschouwd werd, zal in de zegepraal der vooruitgegane sterrekunde over het volksgeloof gewis eene zegepraal van het Protestantismus erkennen en zal het eenen BAYLE dank weten, dat hij in een bijzonder geschrift de openbare meening daaromtrent inlichtte (†). Maar onmiddellijk aan de verzenen van het vlugtend bijgeloof kon zich ook maar al te ligt het ongeloof vasthechten, hetwelk bij de aanneming, dat alles naar bekende en onveranderlijke *wetten* gaat, ten laatste in de gansche schepping een bloot raderwerk en machine van krachten zag, waarachter de Schepper even als de kunstenaar achter zijn werk zich verborg (§).

(*) Den 2den Augustus 1654, meldt eene kronijk van *Neurenberg*, was er eene groote zonsverduistering, weshalve ook groote vrees onder de lieden ontstond en hebben te voren in de kerken te *Neurenberg* 22085 personen uit vrees voor den dood het Avondmaal gebruikt, enz. Zie HORST's Zauberbibl. Bd. IV. S. 350.

(†) *Pensées diverses écrites à un Docteur de Sorbonne, à l'occasion de la comète, qui parut au mois de Décembre 1680.* Roterd. 1683. II. 42.

(§) » In het groote niet der aloude ledige eeuwigheid heeft dan (volgens HERDERS uitdrukking) deze God zijn plaatsje, waar hij zich zelve beschouwt en waarschijnlijk over het ontwerp eener andere wereld nadenkt. Zie deszelfs *Gesprekken over Spinoza* t. a. p. S. 188.

Het *Deïsme*, d. i. de aanneming van een hoogst Wezen, doch hetwelk met de wereld zelve in geene aanraking komt, maar dezelve aan haren gang overlaat, kwam uit zulk eene doode natuurbeschouwing van zelf te voorschijn en terwijl diepzinnige geesten, als NEWTON, met de grondigheid van hun weten een beslist vroorn geloof verbonden (den naam van God sprak NEWTON nooit dan met den diepsten eerbied uit, terwijl hij zijn hoofd ontblootte), misbruikten oppervlakkige en vermete geesten de inzichten, die zij hun te danken hadden, tot ongeloof en tot bespottung van het heilige. Wel deed zich bij velen der betere Deïsten, die ook juist daarom *Naturalisten* heeten, ten aanzien van de natuur zelve een zeker geloof op, dat juist in de wijze instelling dier wetten en in de doelmatigheid der schepping een bewijs voor het bestaan van God vond, en ook vele geloovige Godgeleerden en Wijsgeeren sloegen juist dezen weg in, om de Atheïsten te bekeeren (*); doch waar de angstvallig gezochte doelmatigheid weder achter duizend raadsels zich verborg, daar kon de twijfel even zoo ligt weder tot het Atheïsme leiden, dat in de wereld een blind spel van doode natuurkrachten zag, of tot het Pantheïsme, dat de openbaringen der natuur voor de onmiddellijke levensblijken van God zelven hield. Gij ziet alzoo wel, dat de vooruitgegane natuurwetenschap geen onverschillig verschijnsel voor de Godgeleerdheid en den ontwikkelingsgang der Godsdienstige ideën was en dat zij alzoo ook op de

(*) Daartoe behooren inzonderheid de verschillende werken over de natuurkundige Godgeleerdheid in het begin der XVIIIde eeuw, naar het voorbeeld van DERHAM en anderen.

vorming van ons Protestantismus eenen ten minste opwekkenden en bestemmenden invloed uitoefende. Daarin lag eene aanmaning *aan* de Godgeleerdheid, zich met de natuurwetenschap in de regte verstandhouding te stellen en ook hier den keizer te geven wat des keizers en Gode te geven wat Gods is. Het gold de grensbepalingen ~~van het gebied~~ van het zichtbare en van het onzichtbare en het zekere inzicht in dat, wat tot den geest en in dat wat tot de natuur behoort, in dat wat het geloof en het voor-gevoel en in dat wat de zinnelijke ervaring en het bewijs betreft. Met deze vragen waren de Hervormers der XVI^{de} eeuw nog niet bezig gehouden geworden, zij hadden andere vraagstukken en anderen strijd. Maar uit hunnen strijd kwam de verdere strijd te voorschijn, en zoo bleef het voor de latere eeuwen bewaard, ook hier weder de vroeger genoemde elementen van het Protestantismus in hun evenwigt te houden.

Nog van eene andere zijde kwam eindelijk het natuuronderzoek met het Godsdienstig geloof des tijds in aanraking, ik mag zeggen van de onzekere nachtzijde; daar het niet het geloof aan *God* alleen dreigde te benadeelen, maar nog veel onmiddellijker dat geloof aan die duistere magt des boozen schokte, die men toenmaals algemeen als de magt des duivels en zijner engelen plagt aan te duiden. Hoe diep het geloof aan de voortdurende magt des duivels niet slechts in het zedelijke over de gemoe-deren der menschen, maar ook op het gebied der natuur over de geheime krachten van dezelve van oude tijden her verbreid was, is bekend. Waar iets gebeurde, dat of van den gewonen loop der

natuur afweek, of als de werking eener onbekende oorzaak verscheen, daar had, naar het algemeen geloof ook van vele verstandigen, de duivel de hand in het spel, die zelfs bij verschillende gelegenheden den een of ander lichamelijk verscheen. Het heksengeloof, de Alchymie, het zoeken naar verborgen schatten en de waarzeggerij stonden met dit geloof in verband, en bragten dikwijls vreeselijke en afschuwelijke tooneelen teweeg, gelijk ieder die in HORSTS *Zauberbibliothek* en dergelijke schriften vinden kan. Wij hebben nu bereids aan den strijd tegen het heksenwezen in de voorlaatste bijeenkomst gedacht bij gelegenheid der heksenprocessen. Doch de juridisch-criminalistische vraag, of men heksen pijnigen en aan het leven straffen mogt, voerde, nadat men nu aangevangen had zoovele dingen zich natuurlijk te verklaren, tot de verdere vraag over het bestaan van zulke wezens en van hunne geheime magische krachten en over het aandeel, dat de duivel aan hun wezen neemt; en was men eenmaal zoo ver in het onderzoeken gegaan, zoo bleef nog de laatste vraag over: of er in het gemeen in het rijk der dingen een wezen bestaat, als dat, hetwelk de gewone voorstelling als den duivel aanduidt? eene vraag, die voorzeker ver buiten het natuuronderzoek ligt, maar waartoe toch *door* hetzelfde mede aanleiding gegeven werd. Hier bemerken wij nu eenen belangrijken trapswijze gang in de stoutheid der beweringen. Eerst bepaalde men er zich alleen bij, in het een of ander voorkomend geval de hekserij te loochenen, zonder zich ten aanzien van het heksen wezen in het gemeen een besluit te veroorloven. Zoo had reeds

KEPPLER zijne moeder van de pijnbank gered (*). Zoo deed ook eens SPENER zeer voorzigtig uitspraak ten aanzien van een meisje, dat zich zelve van een verbond met den duivel aanklaagde, daar hij met zooveel juistheid als menschlievendheid op de buitengewone werkingen der melancholie heen wees, die dikwijls hare droomen voor wezentlijkheid hield (†). Zelfs THOMASIVS loochende noch het bestaan, noch eene mogelijke werkzaamheid des duivels in de tegenwoordige wereld, hij loochende slechts zijne ligchamelijke verschijnselen en betwistte hem zijne hoornen, klaauwen en paardepooten (§), waarmede niet alleen het volksgeloof, maar ook de welsprekendheid en de dogmatiek van menige der toenmalige predikers hem uitgedost had (**). Doch anderen gingen nog verder en onder dezen behoorde de Hollandsche prediker BALTHASAR BEKKER, een Cartesiaan, die zelfs nog iets vroeger dan THOMASIVS optrad.

BEKKER vatte het geheel gebied des duivels en van het heksengeloof onder den titel van »*de betoo-verde wereld*» te zamen, en onder dezen titel gaf hij in het jaar 1691 het eerst te *Leeuwaarden* en daarna te *Amsterdam* een geschrift in 4 boeken uit (††), waarin hij de tooverij, die tot hiertoe de

(*) Voorl. D. IV, bl. 255.

(†) *Theologische Bedenken*, Th. II. kap. 4. S. 588 ff., ook herdrukt in HORSTS *Zauberbibliothek* II. S. 422 ff.

(§) Zie SCHRÖCKHS *Biographien* t. a. p.

(**) Zie b. v. de predikatie van WAGNER in HORSTS *Zauberbibl.* Bd. III. 308 ff., waar hij hem »den koolzwarten duivel» noemt.

(††) »De betooverde wereld, zijnde een grondig onderzoek van 't gemeen gevoelen, aangaande de geesten, derzelver aard en vermogen, bewind en bedrijf: als ook 't gene de menschen door derzelver kracht en gemeenschap doen,» Amsterd. 1691. Er vertoonen

oogen der menschen verblind had, dacht uit te roeijen en met verdrijving van den duivel aan alle verder bijgeloof den wortel af te snijden. Reeds vroeger had BEKKER door schriften verlichtend trachten te werken. Zoo had ook *hij* onder anderen evenals BAYLE het vooroordeel bestreden, alsöf kometen de voorboden van oorlog, pest en hongersnood waren en bovendien in een catechismus Sociniaansche grondstellingen verbreid. Maar geen geschrift maakte zooveel opzien als juist die betooverde wereld. Er verschenen eene menigte schriften *voor* en *tegen*. De kerkeraad te *Amsterdam* veroordeelde den inhoud des boeks en riep den schrijver ter verantwoording. Hij werd van zijn *ambt* ontzet, genoot intusschen van de stedelijke overheid een pensioen tot zijnen dood toe, welke in het jaar 1698 volgde.

BEKKER had zich bij zijnen aanval op de betooverde wereld niet op het gebied der natuurkunde alleen gehouden, maar hij was van daar op dat der bovennatuurkunde en der Godgeleerdheid overgestapt, waartoe reeds zijn ambt als prediker hem aanleiding gaf. Zoo bestreed hij niet slechts het ruwe volksgeloof dat toen heerschte, maar ook datgene, wat de *Bijbel* van den duivel en bezetenen vermeldt en leert, leide hij op zijne wijze en wel somwijlen willekeurig genoeg uit. Anderen zagen daarin eene opwekking om iets dergelijks te doen, en inderdaad wendde zich van nu af de kritische

zich in dit boek reeds de sporen van het Rationalismus; voornamelijk in hetgene de schrijver over het verband van rede en Schrift in de voorrede voordraagt. »Beide staan niet de eene onder de andere, maar *nevens elkander*. Ja, de rede moet zelfs *vóór* de Schrift gaan.” Zie des schrijvers algemeene voorrede bl. 44.

en rationalistische rigting der opklarende volks-
 wijsgeeren en Godgeleerden hoofdzakelijk naar het
 geloof aan den duivel, *gewis* niet met het boos-
 aardig doel, dat men hun aangewreven heeft, om
met het geloof aan den duivel ook het geloof aan
 God en CHRISTUS omver te stooten, maar zelfs dik-
 wijls in de goede meening, om door het wegnemen
 van het aanstootelijke en onwezentlijke het wezent-
 lijke te redden, doch niet altijd geschiedde dit met
 de noodige omzigtigheid, naauwgezetheid en on-
 partijdigheid, welke zulk een onderzoek vereischt.
 Met het bestaan van den duivel gaven menigen,
 schoon ook niet het geloof aan God, toch het geloof
 aan de dieper liggende wezentlijkheid en het mag-
 tig verband van het kwaad in de wereld op, en
 namen het met de zonde ligter, zoodat ook in dit
 opzigt het gewin, waarop de beginnende verlich-
 tings-periode zich beroemde, slechts een voorwaar-
 delijk gewin was. De gevolgen vertoonden zich
 echter eerst in dien tijd, welke niet meer in onze
 beschouwing valt.

Wij wenden ons thans van het gebied van het
 natuuronderzoek tot *het overig gebied der weten-
 schap*, waarmede het Protestantismus in aanraking
 gekomen is.

Hier vinden wij dan, dat op het gebied der
taalkundige wetenschappen en der *geschiedenis*
 even als op het gebied der natuurwetenschappen
 een prijzenswaardige beweging en naijver plaats
 vond. Het gewigt, dat het staatkundig leven (on-
 afhankelijk van het kerkelijke) kreeg, werkte op de
 staatkundige geschiedenis terug, die onder de ver-
 schillende natien waardige bearbeiders vond. Bijna
 ieder vorstenhuis had zijnen historieschrijver en

de liefhebberij voor bijzondere takken der geschiedenis verbreidde zich meer en meer, gelijk dan ook SPENER zich met vooringenomenheid op de genealogie en wapenkunde toegelegd had. De kerkgeschiedenis trad achter de wereldlijke niet terug. De belijders der verschillende geloofsbelijdenissen wedijverden onderling om de gedenkteeken der kerkelijke oudheid te herstellen en op te helderen. Voornamelijk muntten nevens de vaders van het oratorium en der congregatie van den heiligen MAURUS bij de Catholijken, de leden der Anglikaansche Kerk uit, gelijk de bisschop USHER en anderen, en ook de Duitsche vlijt bleef bij deze inspanningen niet ten achteren. Voorzeker werd de geest der geschiedenis dikwijls nog te zeer door de massa onderdrukt, en slechts weinige mannen verstonden het zoo als BOSSUET het tafereel der *wereldgeschiedenis* in grootsche trekken daar te stellen of zoo als BAYLE geestrijk over de bijzondere personen of gebeurtenissen te spreken. Dit was toenmaals voorzeker een voorregt der Franschen, doch dat echter wat later door de Engelschen, voornamelijk door HUME verdonkerd werd. Doch de wel uitgehouwen steenen, waaruit het gebouw der geschiedenis zich zamenvoegt, werden in dezen tijd door de Duitschers met ijzeren vlijt gehouwen, waarop het dan voor anderen gemakkelijker werd, de voegen met de kalk der geestrijke rede aan te strijken en door het uiterlijk bestrijksel der phantasie het gebouw voor het oog bevallig te maken. Dat intusschen ook reeds in dezen tijd de geest der *Kerkgeschiedenis* van uit de kluisters der partijzucht naar onpartijdigheid van voorstellingstreefde, heeft ons het voorbeeld van ARNOLD in de overdrij-

ving, doch het voorbeeld van SECKENDORF in de werkelijkheid getoond. De studie der klassieke schrijvers en des Bijbels in de grondtalen bleef ook bij den voortgang, welken het natuuronderzoek en met hetzelfde het Realismus maakte, de grondslag der humanistische beschaving. Inzonderheid onderscheidden zich in dezen tijd nevens de Duitsche Fransche en Engelschen philologen de Hollanders, welke te gelijk door middel van geleerde boekdrukkers voor schoone uitgaven der klassieke werken zorgden. Deze nijverheid op het philologisch gebied werkte ook weder op de *Godgeleerdheid* terug, doch gaf ook tot misverstand en strijdigheden aanleiding. De vergelijking der zuivere Grieksche schrijfwijze, zoo als wij ze in de klassieke werken vinden, met het Grieksch van de schrijvers des N. Testaments moest tot de opmerking leiden, dat de taalvormen, waarvan deze zich bedienden, in menig opzicht van den zuiver Griekschen afweken. Dit was eigenlijk geen nieuwe opmerking. Reeds LUTHER had met juistheid erkend, dat het Nieuwe Testament » vol Hebreuwsche spreekwijzen » was. Maar nu, nadat eenige geleerden aangevangen hadden deze zogenoemde *Hebraïsmen* van het N. Testament naauwkeurig aan te wijzen, zagen anderen daarin gevaar voor den Bijbel en zochten zich en de Christenheid te overreden, dat het N. Testament doorgaans in goed Grieksch geschreven was (*). Zulks berustte op de gronddwaling, doch die langen tijd door de overdreven Bijbelgeloovigen der Protestantsche Kerk ge-

(*) Dus onder anderen SEBASTIAAN PFOCHEN en SALMASIUS. Tegen dezen wezen anderen (HEINSIUS, VITRINGA, GLASSIUS, VORSTIUS) de Hebraïsmen aan.

koesterd werd, alsöf de heilige Schrift ook in zulke dingen onfeilbaar zijn moest, die het geloof en de zedelijkheid niet in het minst betreffen en ten believe van zulk eene louter uit de lucht gegrepen hypothese sloot men de oogen voor het heldere zonnelicht van den middag. Doch daarmede be- wees men den Bijbel gewis geene dienst, zoo min als wanneer men in weerwil van alle sterrekunde de zon voortdurend om de aarde gaan liet.

Maar de invloed der wereldlijke philologie op de studie der heilige Schrift ging nog verder. Dezelve bragt de *wetenschap der Bijbelsche kritiek* te voorschijn. Velen schrikken veelligt bij dit woord. » *Bijbelsche kritiek!* » zoo meent men, beteekent toch zooveel als een willekeurig kritiseren en bedillen van den Bijbel en dat was toch gewis iets kwaads. Wij willen niet ontkennen, dat zich onder *dezen* naam even zoo goed als onder den naam van wijsbegeerte ook somwijlen eene valsche kunst opgedaan heeft, maar ook *hier* neemt het misbruik het gebruik niet weg. De Bijbelsche kritiek, waarvan hier de rede is, was niet slechts iets hoogst onschuldigs, maar zelfs iets nuttigs, ja zelfs noodzakelijks, en gij zult u zelve van derzelver noodzakelijkheid overtuigen, wanneer gij de zaak wat nader en onbevooroordeeld beschouwt. Ieder weet, dat de gedenkteeken en der oudheid, die wij heden ten dage in het oorspronkelijke en in overzettingen uit gedrukte boeken lezen, door vele handen gaan moesten, eer zij na de uitvinding der boekdruk- kunst door de pers vermenigvuldigd konden worden. Zij moesten afgeschreven worden en wel werden zulke afschriften op zeer verschillende tijden, door zeer verschillende personen en op zeer verschillende

wijzen bezorgd. Bij alle naauwkeurigheid, waarmede men te werk ging, konden er grootere en kleinere schrijffouten insluipen, kon ook het een of andere worden uitgewischt, letters en schrijfteekens konden ineensmelten, veel kon er door den afschrijver verkeerd gelezen en daarom ook weder verkeerd afgeschreven worden. Dat *konde* niet slechts zoo zijn, maar het *was* zoo, waarvan ieder zich overtuigt, die verschillende zoodanige handschriften met elkander vergelijkt. Met betrekking tot de *wereldlijke* schrijvers houden wij ons ook daarbij volkomen tevreden in de overtuiging, dat de hoofdzaak onbeschadigd blijft, ja wij verblijden ons zelfs, wanneer het der geleerde vlijt gelukt, door vergelijkingen der handschriften, de *beste*, d. i. de *oorspronkelijke* lezing te herstellen en ons eene ode van HORATIUS of eene redevoering van CICERO zoo te geven, als zij ten minste naar de grootste waarschijnlijkheid door den schrijver zelven geschreven werd. — Hoe nu? zou het met den Bijbel anders zijn? zou, om met HERDER te spreken, het perkement, waarop Bijbelsche boeken geschreven waren, eene vastere natuur gehad hebben, dan ander perkement, zou *die* inkt, welke de afschrijvers van den Bijbel gebruikten, onuitwischbaar geweest zijn? Voorzeker niet! »Maar de afschrijvers — meent gij veelligt — kon toch God door een wonder voor alle dwaling bewaren?» Dat Hij het *konde*, daaraan willen wij niet twijfelen; maar of Hij het *wilde*, of het in Zijne oogmerken lag? is eene andere vraag, en daar toont ons dan weder de waarschijnlijkheid, dat Hij het niet gewild heeft, want de handschriften des Bijbels, die ons bewaard zijn gebleven, wijken in menige bijzondere schoon ook niet juist altijd even gewigtige plaatsen

van elkander af, en het blijft aan de scherpzinnigheid en de trouwe nasporing der menschelijke vlijt nu eenmaal overgelaten, de regte lezing uit te vorschen. Zoo wilde het God; Hij wilde ons niet aan de letter binden, maar den geest oefenen en hem wakker houden en zoo liet Hij het dan ook geschieden, dat de Heilige Schrift, waarin Hij Zijne Openbaring voor ons vervat had, als schrift denzelfden weg ging, als alle schrift. Hij liet mannen opstaan, die met de noodige kennis toegerust, den overgeleverden Bijbeltekst onderzochten en de valsche lezingen, die ingeslopen waren, tegen de meer geloofwaardige verwisselden enz. — Het is verder eene geschiedkundige daadzaak, dat de *Bijbel*, zooals wij dien thans bezitten, niet op eenmaal als een volkomen boek daarstond, maar dat de verzameling der heilige boeken tot een geheel (kanon) trapswijze ontstond, en de wijze geschiedenis van haar ontstaan te kennen, het latere van het vroegere door vergelijking te onderscheiden, ook dat behoorde mede tot de taak der kritiek. Gewis lagen nu zulke geleerde bemoeijingen, zooals zij in het waar belang des Bijbels door bekwame en vrome lieden ondernomen werden, in de regten van een welbegrepen Protestantismus en nogtans was het het eerst een Catholijk, RICHARD SIMON, (geb. 1638 te *Dieppe in Normandië*, gest. 1712), die in zijne *Histoire critique du vieux et du nouveau testament* den weg tot vrij onderzoek in dit opzicht baande, waarop de Protestanten niet zonder vele geleerde inspanning voortwandelden (*). Ook

(*) Nadat de Engelschen WALTON, TELL, MILL voorgegaan waren, waren het in het begin der XVIIIde eeuw BENGEL en WETSTEIN, die

de *uitlegging* der heilige Schriften zelve moest steeds onpartijdiger worden, hoe meer men de taalwetten ongedwongen daarbij in toepassing bragt en hoe meer zich de kring der kennis met betrekking tot de zeden en voorstellingen van het Oosten uitbreidde. HUGO GROTIUS had, gelijk ons de vroegere voordragten getoond hebben (*), daarmede reeds een' goeden aanvang gemaakt en hem volgden spoedig velen na, en wanneer daarom ook een ander Nederlandsch Godgeleerde, JOHANNES COCK (COCCEJUS) te *Leiden*, zich en anderen overreden wilde, dat iedere bijzondere plaats des Bijbels een' onuitputtelijken inhoud had, zoodat men werkelijk naar zijne theorie uit alles alles maken kon, dewijl aan het spelen met afschaduwingen, die hij in het geheele Oude Testament ontdekken wilde, vrije loop gegeven was, zoo kon zulk eene dwaling zich niet lang staande houden, maar moest zich aan den bezonnen, verstandigen geest der Schriftuitlegging gevangen geven (6).

Doch het waren niet slechts de bijzondere taken der wetenschappen op het gebied der natuur,

de wetenschap der kritiek onder de Duitschers grondde. Over den laatsten, op wien wij eerst in de latere voordragten komen zullen, vergelijkte men intusschen mijne Verhandeling in *ILGENS Hist. Theol. Zeitschr.* 1839. 1 Heft.

(*) Voorl. D. IV, bl. 274.

(6) De overdrijvingen van het Coccejanismus zijn wel niet in alles goed te keuren; maar echter het was niet van verdiensten ontbloot, welken niet op den achtergrond moesten geplaatst worden. Ook zelfs het typische moge wel eens te ver getrokken zijn; maar gelijk God in Zijne wegen zich steeds gelijkvormig is, en dus het vroegere in Zijne handelingen veelal een voorspel van het latere uitmaakt, zoo is dit typische niet geheel van allen grond en aanwending ontbloot.

der geschiedenis en der oude talen, welke inzonderheid na de tweede helft der XVII^{de} eeuw krachtiger begonnen uit te schieten, maar het *wetenschappelijk leven in het geheel* nam eene grootsche gestalte aan. Wij staan verbaasd, wanneer wij vernemen, hoe enkele mannen, ja zelfs vrouwen, zich beijverden om den geheelen omvang van het toenmalig weten in hun hoofd te herbergen. Onder deze veelweters en veelweetsters noem ik slechts eenen CLAUDIUS SALMASIUS, eenen HUETIUS, eenen HERMAN CONRING en de ons reeds bekende ANNA MARIA SCHURMAN. Maar spoedig bleek het, dat de wetenschap het individu boven het hoofd wies en dat zij met gemeenschappelijk streven alleen gediend was (*). Bij de oude instelling der universiteiten voegden zich trapswijze, de *akademiën*, inrigtingen, welke niet als genen tot beschaving van jongelingen, maar tot geleerde vorming van mannen en tot waardigen naijver dienden. Zulke akademieën waren reeds in de XVI^{de} eeuw in *Italië* ontstaan; maar eerst in de XVII^{de} werden zij ook naar *Frankrijk* en eerst op de grensscheiding van deze en de XVIII^{de} eeuw naar *Duitschland* overgeplant. RICHELIEU had bereids in het jaar 1635 de eerste Fransche akademie gesticht. In den tijd van LODEWIJK XIV was het de minister COLBERT, die in het jaar 1666 de *koninklijke* akademie van wetenschappen stichtte, welke intusschen

(*) Deze bij al hare veelzijdigheid weder hoogst eenzijdige polyhistorie ging ook niet zelden van pedanterie, verwaandheid en ruwheid vergezeld. SALMASIUS was een onbeleefd mensch, die zijns gelijken zocht. Zijne eerzuil geleek, volgens MILTONS uitdrukking, op een' steenhoop, van onder welken hij ieder voorbijganger wierp.

eerst in 1699 de koninklijke bevestiging verkreeg; en hoe onder medewerking van LEIBNITZ de Berlijner akademie in het jaar 1700 door FREDERIK I gesticht werd, hebben wij de laatste maal opgemerkt. Terwijl de geleerde orden der Catholijke Kerk, zooals de congregatie van den heiligen MAURUS, de orde der vaders van het oratorium, het genootschap van Port Royal zich voorzeker groote verdiensten ten aanzien van de wetenschap verwierven, zoo bleven zij toch binnen de sferen hunner geloofsbelijdenis of van hunne nog meer bijzondere ordens-gelofte. De akademiën daarentegen golden uitsluitend voor de wetenschap en het verschil van geloofsbelijdenis kwam bij het opnemen der leden niet in aanmerking. Ook dit was een gevolg van de vrijmaking der wetenschap van de Kerk. — Ook de geleerde en wetenschappelijke tijdschriften, waarvan onze eeuw overstroomd is, kwamen eerst heel spaarzaam en stukswijze in de XVII^{de} eeuw te voorschijn en werden toenmaals een wezentlijk bevorderingsmiddel tot sneller gedachtenwisseling. Het eerste geschrift van dien aard was het *Journal des Savans*, dat het eerst in 1665 verscheen; doch spoedig vond die onderneming navolging in andere landen, voornamelijk ook in *Duitschland*. OTTO MENCKE, hoogleeraar te *Leipzig* (*), leide den grond tot zulk een tijdschrift, maar in de Latijnsche taal (†); daarentegen was het THOMASIIUS, die het eerst een *Duitsch maandschrift* uitgaf en daarmede de tijdschriften

(*) De vader van dien schranderen zoon, die de charlatanerie der geleerden in een satyrisch geschrift tuchtigde.

(†) *Acta Eruditorum*.

op den Duitschen bodem overplante. Gelijk alles in de wereld twee zijden heeft, zoo bragt deze verandering aan de eene zijde gewin aan, doordien de wetenschap *verbreid* en voor het algemeen nuttig gemaakt werd, doch zij bragt ook ligt het nadeel te weeg, dat zij *met* de verbreiding ook inderdaad te breed uitgerekt en oppervlakkig gemaakt werd en aan diepte en grondigheid verloor, wat zij aan uitbreiding en aan snelheid van mededeeling won. Nogtans mogen wij in den geest van het Protestantismus niet wenschen, dat de wetenschap de uitsluitende alleenhandel van eenigen stand blijve en ook op gevaar van mogelijk misbruik moeten wij deze beginnende beweegbaarheid op het wetenschappelijk gebied met het besluit der XVII^{de} en den aanvang der XVIII^{de} eeuw als een voortgang in de beschaving en dus ook als een voortgang van het Protestantismus kenmerken. De *vrijheid der drukpers*, waarvoor reeds MILTON gesproken had, werd het eerst in *Engeland* wettig ingevoerd tegen het einde van ons tijdvak (1694). Zij staat echter als stukswijs verschijnsel des tijds daar. Intusschen stond met de gemeenmaking der wetenschap, die door de tijdschriften bevorderd werd, nog iets anders in verband, dat nog veel dieper in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus ingrijpt, en dit is het *gebruik der moedertaal* ook op het gebied der wetenschap; evenals in de voorstellingen der kunst. Terwijl in de tijden vóór de Hervorming zelfs de Godsdienst voor het grootste gedeelte in het Latijn geschiedde, zoo was reeds de invoering der moedertaal bij de Godsdienst, de Duitsche predikatie, het Duitsche gezang, doch bovenal de Duitsche *Bijbeloverzetting* van LUTHER een voor-

uitgang in den geest van het Protestantismus geweest. LUTHER zelf had de Duitche taal in hare regten hersteld en op dezelve een' krachtigen stempel gedrukt, welke haar, veelligt boven alle andere talen van *Europa*, geschikt maakte eene taal van den *Christelijken* geest te zijn. Maar de tijd na LUTHER wist dit kleinood niet naar verdienste te schatten. Men begon zich weder de Duitche taal te schamen en de geleerden schreven *na* als *voor* Latijn (*).

Men hoort dit gebruik ook nog in onzen tijd menigmaal als een goed gebruik billijken en velen betreuren het, dat het voor een ander heeft moeten wijken. De Latijnsche taal, zoo heet het, maakte het verkeer der wetenschappelijke mannen van verschillende natiën gemakkelijk; dat is wel waar, maar zij bevorderde ook *alleen* het verkeer der geleerden; de geleerde in *Engeland* en *Holland* stond daardoor voorzeker in naauwer betrekking tot den Duitschen geleerde, dan veelligt thans, nu er minder in het Latijn geschreven wordt; maar daarvoor stond de geleerde van den leek, met wien hij dagelijks leefde en verkeerde, op veel grooter afstand dan thans en aan een overbrengen der verworven schatten in de verschillende kringen des levens was daarbij niet te denken; en echter moet men voor het *leven* en niet voor de *school* leeren. Nu stond het wel is waar ook den leeken vrij, de taal der geleerden zich eigen te maken en wij weten, hoe geleerde vrouwen, b. v. koningin CHRISTINA van *Zweden* en ANNA MARIA SCHUURMAN, niet slechts het Latijn, maar ook

(*) Over dit misbruik vergel. men Voorl. D. IV. bl. 397.

het Grieksch en Hebreeuwsch met de verwante dialecten met gemakkelijkheden spraken en schreven. Maar dit waren dan ook toenmaals uitzonderingen, evenals die predikersfamilie, waarin allen tot het kleinste kind toe Hebreeuwsch spraken (*). En bovendien was het hoogst onnatuurlijk, wanneer de geleerden in het voorstaan van hunne eigene moedertaal achter de leeken terugbleven. Doch hoe slecht het in de XVII^{de} eeuw met de Duitse taal stond (terwijl de Fransche bereids meer en meer volmaakt werd) is maar al te bekend. Niet slechts was de taal moeilijk en slepend, maar het onbèhagelijkste was het bonte samenmengsel van Duitse, Latijnsche en Fransche woorden, dat men voor een bijzonder sieraad hield. Ik behoef geen voorbeelden daarvan mede te deelen, want de vroeger bij gelegenheid medegedeelde proeven zijn u nog wel in het geheugen (†). Alleen de geestelijke liederen dichters en eenige schrijvers van stichtelijke geschriften maakten hierin een eervolle uitzondering. Het ontbrak ook niet aan proeven en inspanningen om deze kwade gewoonte te keer te gaan. Zoo had reeds in het jaar 1617 CASPAR VAN TEUTLEBEN op het slot te *Weimar* de Palmorde of het vruchtbare genootschap gesticht, welks hoofddoel de herstelling der Duitse taal was. Vijf Duitse vorsten (de hertogen van *Weimar* en *Anhalt*) namen aan het genootschap deel en zelfs GUSTAAF ADOLF was deszelfs medelid. Maar in het jaar

(*) In het huis van J. J. FABRICIUS. Zie het opstel over G. CHTEL in de evang. Kirchenz. Sept. 1834. 3. Heft. S. 621. noot.

(†) Men vergel. b. v. de anders in hare soort welgelukte schildering van GUSTAAF ADOLF door CHEMNITZ, D. V. 66.

1680 ging het reeds te niet. Met het verduitschen van enkele uitdrukkingen, gelijk de leden van dit genootschap en andere geleerden zulks beproefden, was het ten laatste niet gedaan, ja door het invoeren van nieuw gesmeede tot hiertoe ongewone uitdrukkingen werd de verwarring slechts grooter en de zaak zelfs bespottelijk (*). Men moest eerst weder *Duitsch* denken, zich in de moedertaal weder vrij en edel leeren bewegen en *dat* was een der reformatorische eischen, welke THOMASIVS niet ten onregte aan zijne landslieden deed. In plaats van aan de Franschen bijzondere woorden te ontleenen en deze zamengebedelde lappen op het Duitsche kleed te zetten, meende THOMASIVS, kon men iets beters van de Franschen leeren, namelijk zich even zoo goed en geschikt in de eigene moedertaal uit te drukken als zij in de hunne; »hierin waren de Franschen de geschiktste lieden en wisten aan alle zaken een regt leven te geven (†).» — En daaraan had hij in zijnen tijd regt. Hij vorderde toch slechts datgene voor de Duitsche natie terug, wat LUTHER haar reeds verzekerd had, doch hetwelk zij zich weder hier had laten ontrukken, daar laten verminken of gelijk hij zelf zegt, laten »schen den,» het vrije en edele gebruik der moedertaal. Voorzeker ging dan THOMASIVS nog verder en hierin

(*) Zoo verontschuldigt zich onder anderen SECKENDORF in de voorrede tot zijnen Christenstaat, dat hij het vreemde woord «staat» (*status*) gebruikt had, hetwelk toen nog geen regt Duitsch burgerregt had; hij had dit liever gedaan, dan zich van gedwongene nieuwe woorden te bedienen, als: *Zeug* voor Materie, *Zeugmutter* voor Natuur, *Vor-* en *Gegenwurf* voor Object, *Unterwurf* voor Subject, *Selbstand* voor Persoon, enz.

(†) LUDEN, *Thomasius* S. 21.

blijkbaar *te* ver, dat hij de vroeger eenzijdig te hoog geschatte studie *der oude* talen nu even zoo eenzijdig gering achtte. Veelligt stelt menigeen er belang in te weten, dat de strijd over de nuttigheid van het Latijn leeren reeds door THOMASIVS verwekt werd. » Men late, » zeide hij, » de zoodanigen, die er lust toe hebben en die hun geheele leven aan de studie willen besteden, Latijn en Grieksch genoeg leeren, doch degenen, die men in het gemeene leven gebruiken wil en voor wie het studeren wegens het Latijn moeilijk en verdrietig wordt, helpe men zonder verveling met hetgene zij geleerd hebben voort.” Door het aanhoudend beoefenen van de Latijnsche taal waren de leerlingen met veel » onnoodig tuig opgevuld geworden, hetwelk naderhand zoo vast kleeft, dat het deugdelijke en geschikte niet hechten wil (*).” Deze eenzijdigheid en overdrijving moeten wij hem, gelijk menige andere dingen ten goede houden; daarin straalt gewis meer dan de gril van een enkel persoon, de geest des tijds straalt er in door, welke nu eenmaal uit de enge grenspalen der middeleeuw en der *na*-middeleeuw (gelijk wij den tijd der XVII^{de} eeuw zouden kunnen noemen) in de *hedendaagsche* wereld en haren verder uitgebreiden beschavingskring met hare vrijere vormen en haar gemakkelijker verkeer zich wenschte te verplaatsen. En daarin ligt iets zeer behartigingswaardigs.

Werpen wij eenen terugblik op het kerkelijk le-

(*, LUDEN S. 24. Ook SECKENDORF zocht het gebruik van het Latijn (voornamelijk in de volksscholen) te beperken, *Christenstaat* S. 528.

ven van dien tijd zelf, gelijk wij het in Duitschland gevonden hebben, zoo is het zeker, dat het gebrek aan goeden smaak, hetwelk zich in de geringachting zoowel als in het magtig bederf der moedertaal vertoont, eenen gansch niet te berekenen invloed op het Godsdienstig volksonderrigt en volkstichting uitoefende. De Duitsche Bijbel zelf moest toch den wansmaak des tijds ondervinden. Terwijl LUTHERS Bijbeloverzetting bij alle overgebleven gebreken een model der Duitsche taal bleef, stonden er in de XVII^{de} eeuw Bijbeloverzetters op, die in de meening van naauwkeuriger en meer woordelijk naar den grondtekst in zuiver Duitsch over te zetten, stijf maakwerk in de plaats van levendige geestelijke overbrenging stelden. Reeds de in het begin der XVII^{de} eeuw vervaardigde Bijbeloverzetting van JOHANNES PISCATOR, hoogleeraar te *Herborn*, welke slechts daarom in eenige streken van het Gereformeerd *Zwitserland* (b. v. te *Bern*) aangenomen werd, dewijl zij van eenen *Gereformeerde* afkomstig was, stond bij die van LUTHER verre achter. Maar nog ongelukkiger vielen andere pogingen uit, die ik hier voorbijga. Gelijk de Bijbeltekst, zoo de predikatiën. Ook daarop ging de bedorven smaak des tijds over. Nogmaals zonder ik enkele betere predikers, als eenen SCRIVER, HENDRIK MULLER, SPENER en zijne betere aanhangers uit. Maar in het algemeen was de smakeloosheid op de Duitsche kansels een gewoon verschijnsel van dien tijd, en maakte een treurig contrast met de klassieke voorbeelden der Gallikaansche Kerk, die wij geenszins willen overschatten. Er deed zich of een geleerd pedantismus op, dat ook het inmengen van

Grieksche en Latijnsche brokken niet versmaadde (*), of waar natuurlijk vernuft voorhanden was, daar geraakte dit vernuft ook in gevaar, het heiligdom, waarop het viel, te schenden. Niet alleen de Catholijke Kerk had namelijk haren ABRAHAM A SANTA CLARA, ook de Duitsch-Protestantsche Kerk kondergelijke voorbeelden aanwijzen. Zelfs de betere en meer geliefde predikers, die het voor het overige volkomen opregt meenden, bedienden zich dikwijls van eene taal, dat men gelooven zoude, dat zij het eer op eene komische, dan op eene ernstige uitwerking gemunt hadden. VALERIUS HERBERGER, een anders stichtelijk prediker, die in de tijden van den 30 jarigen oorlog predikte, vergeleek den zondaar met een dronken boer; tilt men hem van de eene zijde in het zadel, zoo buitelt hij er van de andere zijde weder af (†). Een andere vergeleek de zonde met een gat in een kous, dat in het begin klein was, daarna steeds grooter werd (§). CARPZOVIVS te *Leipzig* stelde het geheele jaar door CHRISTUS onder het beeld van eenen handwerker voor, als den besten lakenwever, den besten putgraver enz. (**). Het meest echter moge met pater ABRAHAM de Hamburgsche prediker JOHANNES BALTHASAR SCHUPPIUS vergeleken worden, die overigens met betrekking tot practische bekwaamheid onder de achtingwaardigste geestelijken des tijds behoorde, eene algemeene achting bij zijne medeburgers genoot en zelfs bij den strijd, waarin hij met zijne

(*) Men zie b. v. de predikatiën van LUK. GERNLER te *Bazel*, die vol Latijnsche spreekwoorden zijn.

(†) SCHULER, *Geschichte des Geschmacks im Predigen* I, S. 165.

(§) Ibid. S. 339.

(**) Ibid. S. 197.

ambtsbroeders, gewikkeld werd, zich waardig gedroeg. SCHUPPIUS had eene satyrische ader in zich, waaraan hij ook in geschriften den vrijen loop liet. Maar ook op den kansel liet hij die — en daar gewis niet ter regter plaatse, stroomen; ofschoon de schilderingen, die hij van de zeden zijns tijds maakt, ons een levendig beeld geven. Uit eene predikatie, die hij in het jaar 1656 te *Hamburg* hield onder het opschrift: »Gedenk er aan *Hamburg*,» voer ik de volgende plaatsen als bewijs aan (*). De predikatie handelt van de heiliging des sabbats, en daar heet het onder anderen: »Er zijn vele lieden, niet slechts onder de gemeenen, maar ook onder de voornamen, die wanneer zij in de kerk komen, niet denken: Heere God der heirscharen, hier ben ik als uw knecht in Uw huis naar Uw bevel, om U te hooren; ... maar wanneer zij in de kerk komen en zich een weinig achter den hoed verscholen en het Vader Onze gepreveld hebben, dan vraagt de een den anderen naar nieuwe tijdingen, wat de Dantziger- de Amsterdammer brieven aangebragt hebben? De vrouwen vragen dikwijls hoe het te huis gaat? of jufvrouw MARGRIETJE spoedig bruiloft houden zal? Ik kan niet over u klagen, dat gij niet vlijtig ter kerk gaat. De kerk is dikwijls zoo vol, dat ik door het volk naar den kansel heen dringen moet, doch vergeef mij, wanneer ik u onregt doe. Ik houde het er voor, wanneer de vrouwen op de beurs mogten gaan, gelijk de mannen, zoo zoude menige vrouw niet zoo vlijtig in de kerk komen: want daar is *voór* en *na* de predikatie, ja wel *onder* de predikatie zulk

(*) Bl. 195 van het 4e. Dl. zijner schriften.

een gesnap, als op de beurs te *Hamburg* of te *Amsterdam*.” — Dan heet het verder (S. 205): »De sabbat wordt niet geheiligd, wanneer de vrouwen des Zondags zamenkomen en een peet-gesnap houden, en niet een zoodanig gesprek voeren van de weldaden Gods als MARIA en ELIZABETH, wanneer zij te zamenkwamen; maar dan moet nu eens burgemeester en raad, dan de predikers, dan weder deze of gene weduwe over de tong dansen. Dan moet nu deze dan gene aanhouden, die des morgens in de kerk geweest is; dan heeft de een kromgegaan, den een heeft dit, den ander dat aan het kleed ontbroken, de een heeft te veel, de ander te weinig. Dan moet nu deze jufvrouw, dan die vrouw aanhouden. Dan spreekt men dikwijls van zulke dingen met zulke omstandigheden, dat men zweren zoude, dat de lieden het met eigen oogen gezien hadden, doch wanneer men er eindelijk regt naar vraagt, zoo is het gelogen, enz.” — (Gewis, geheel naar het *leven* geteekend, maar toch altijd niet met de waardigheid van den kansel overeenkomstig) (*). — Met betrekking tot den zuiverder smaak gingen de Hervormden den Lutherschen vooruit. De Fransche uitgeweekenen bragten, gelijk ik reeds vroeger opmerkte, eene edeler kanselwelsprekendheid naar *Duitschland* en ook naar andere streken. Zoo onderscheidde

(*) Een tegenhanger daartoe levert de Bernsche prediker SAMUEL EYEN, (gest. 1700) die in eene predikatie, te *Bern* gehouden, zich dus hooren liet: »De dochters van *Bern*, de dochters van *Bern*, zij zijn als de leliën op het veld, zij spinnen niet, zij naaijen niet, en toch gelooven zij, dat SALOMO in zijne heerlijkheid niet zoo schoon geweest is, als eene derzelven.” Zie STEINMÜLLERS *Jahrb. fur Rel. und Sitten*. 1827. 4 Heft S. 159, 60.

zich in het begin der XVIIIde eeuw JAKOB SAURIN van *Nismes* als prediker in den *Haag*, en ook onze SAMUEL WERENFELS behoorde tot de smaakvolle predikers des tijds. In de bisschoppelijke Kerk verdrong de predikwijze van JOHANNES TILLOTSON, aartsbisschop van *Canterbury*, den vroegeren wansmaak die ook in *Engeland* even als in *Duitschland* geheerscht had, en maakte voor eene waardige, verstandige en rustige beschouwing der Godsdienstige waarheden plaats, zooals die de beschaafden zochten. Voorzeker ontbrak het dan weder eene kanselwelsprekendheid, die meer uit de bespiegelende wetenschap, dan uit het werkelijke leven haar voedsel trok, aan de regte populariteit, gelijk ons dan ook van TILLOTSON verhaald wordt, dat toen hij eens voor eene dorpsgemeente prediken zou, hij in de grootste verlegenheid geraakte, dewijl hij de predikatie niet geschreven had en na tien minuten reeds weder hoogst onbevredigd den kansel verliet (*). De predikatie maakte voortdurend het middelpunt der Protestantsche Godsdienst uit; maar ook de liturgische elementen konden onder den invloed van een bedorven smaak niets winnen. Schoon ook, gelijk wij vroeger gezien hebben, het door ons beschouwde tijdvak de luistervolle periode der Duitsche liederendichting was, zoo nam deze toch reeds tegen het einde der eeuw af, wanneer te gelijk ook in de wereldlijke poësie door HOFMANNSWALDAU en LOHENSTEIN een valsche smaak ingedrongen was, en gelijk TILLOTSON in zijne predikwijze den overgang uit het aanschouwelijke in het bespiegelende en moraliserende maakte, zoo vond ook spoedig de

(*) TILLOTSONS Leven van BIRCH. *Leipzig*, 1754. S. 40.

geestelijke poësie der XVIII^{de} eeuw dezen weg, hetwelk bij gedichten storender was dan bij redevoeringen. In de Duitsch-gereformeerde Kerk behielp men zich nog steeds met de Psalmen van LOFWATER (*). De Luthersche Kerk daarentegen verzamelde haren liederenschat in *gezingboeken* voor huiselijk en kerkelijk gebruik. Men bleef, wat de melodiën betreft, bij de oude zangwijzen der XVI^{de} eeuw en zong op ééne wijze vele liederen. Voor de kerkelijke toonkunst geschiedde in de XVII^{de} eeuw bij de Protestanten weinig: want BACH en HÄNDEL behooren, schoon ook in de XVII^{de} eeuw geboren, ten aanzien van hunne werkzaamheid reeds tot de XVIII^{de}, en ook hunne compositiën niet zoozeer tot het Protestantisch kerkgezag als wel tot eene eigene soort van kunstoefening, die het naast in de Catholijke Kerk haren wortel heeft, het zoo- genoemde oratorium. In deze Kerk staat GREGORIO ALLEGRI met zijn beroemd *Miserere*, dat jaarlijks in de heilige week in de Sixtinische kapel gezongen wordt, onovertreffbaar daar, zoodat wij van *deze* zijde het Catholicismus den voorrang laten moeten. In het gemeen ging het begrip en het gewigt der Christelijke *kunst* voor het Protestantismus bijna geheel verloren. Men had daarvoor geen zin en vreesde te zeer voor terugkeering tot het Catholijke of zelfs tot het heidensche. Noch de oude orthodoxie, noch het Piëtismus, noch de bloot naar het inwen-

(*) Hoe slecht het in het kanton *Bazel* met het gezang stond, bewijst de uitspraak van den prediker van *Denniken* bij eene kerkvisitatie van het jaar 1661 «er waren niet meer dan acht of negen personen, die zingen konden en van vrouwspersonen waren er slechts van des ouden schoolmeesters tijd af drie voorhanden! !”

dige gekeerde Mystiek , noch eindelijk de filozofisch-rationalistische rigting van eenen THOMASius waren tot de opvatting van Christelijk-aesthetische ideën geschikt. De oude domkerken waren voor den toenmaligen tijdgeest als ook nog lang voor den volgenden een verborgen symbool , men zag in de kerken bloote gehoorzalen en rigtte ze ook ten koste van het schoonheidsgevoel als zoodanig in en de versieringen , die men allezins aan de wanden aanbragt , verrieden geenszins eenen goeden en edelen smaak (*), gelijk ook het aanbrengen van Bijbelsche spreuken aan de kale kerkwanden slechts weder de opmerkzaamheid eenzijdig op het *Woord* vestigde. Terwijl de beelden der heiligen van den tijd der Hervorming af uit de kerken verbannen bleven en men zelfs de Christusbeelden uit de hervormde kerken verwijderd hield , kwam daarentegen op eenige plaatsen het gebruik op de beeldtenissen van verdienstelijke predikers in de kerk op te hangen , of hunne en anderer lieden grafsteden met breede grafschriften te versieren , hetwelk meer eene vereereerswaardige vroomheid , dan Christelijken kunstzin aan den dag leide. Bijbelsche geschiedenissen werden wel afgemaald , maar niet in de kerken ten toon gesteld , doch in koper gegraveerd

(*) Zoo ondervond voornamelijk de Bazelsche domkerk van binnen menigerlei mismakingen. Overigens werden weder in andere Protestantsche Duitsche steden de oude domkerken in hare oude eervwaardige eenvoudigheid gelaten en vertegenwoordigden zoo op grootsche wijze het karakter van het Protestantismus in tegenstelling met de smakelooze overladingen der Jezuitenkerken. Dit conservatieve was ten minste eene negatieve verdienste van den Protestantischen kunstzin. Verg. GRÜNEISEN , *de Protestantismo artibus haud infesto*. Stuttg. 1839. 4. p. 6.

en bij de Bijbeluitgaven gevoegd, gelijk dan voornamelijk onze beroemde landsman MATTHEUS MERIAN te *Frankfort* door zijnen zinrijken prentenbijbel, waarin hij de patriarchen zoo tamelijk in de kleederdragt der XVII^{de} eeuw verschijnen liet, oud en jong eene groote vreugde bezorgde. Gelijk de voorrede zelve zegt, was het doel des kunstenaars, »door zulk een vermaak der oogen de jeugd en leeken tot lezing der Schrift uit te lokken en met zulke levendige voorstellingen de zaak zelve dieper in hart en geheugen te prenten.” Maar ook in de Catholijke Kerk was de betere tijd der beeldende kunst voorbij en de schilderakademie, die LODEWIJK XIV, als ook die der bouwkunst, welke hij op aandrang van COLBERT in het jaar 1671 stichtte, vervolgden anderen als kerkelijke bedoelingen en gingen van andere gezigtspunten uit (*): want ook de *kunst* had, even als de staatkunde en de wetenschap, zich van de Kerk losgerukt, een verschijnsel, dat met de veranderde *levensrigting* in het gemeen in verband staat, welke wij nog in de naastvolgende bijeenkomst zullen te beschouwen hebben.

(*) » Men versmaadde (zegt RAUMER VII. S. 162.) de heilige bouwkunst der middeleeuw en bleef bij die der oudheid en van het nieuwe Italië ten achteren, ” en REUGHLIN vergelijkt de kunst ten tijde van LODEWIJK » met eene sappige vrucht, welke men uitperst, over hare uitwaseming zich verheugende, en die terstond verdroogt.” *Gesch. van Port-Royal* I S. 446.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

HET CHRISTELIJK LEVEN DES TIJDS IN HET GEMEEN. ONDERSCHIED
VAN DEN VROEGEREN EN LATEREN TIJD. SCHUPPIUS OVER HET
VIEREN VAN DEN SABBAT DOOR DE OUDEN. TREURIGE TIJDEN
NA DEN DERTIGJARIGEN OORLOG. BUITENSPORIGHEDEN. DE
WEELDE. PRUIKEN EN TABAK. WOEKER. WELDADIGHEID.
VOLKSOPVOEDING. SCHUPPIUS OVER HET SCHOOLWEZEN. AMOS
COMENIUS. DE ZENDELINGSZAAK. CATHOLIJKE PROPAGANDA.
JEZUITEN EN DOMINICANEN IN CHINA. PROTESTANTSCHEN ZEN-
DINGEN. PETRUS HEYLING IN ABYSSINIË. JOHANNES ELIOT IN
AMERIKA. ENGELSCH GENOOTSCHAP TOT VOORTPLANTING VAN HET
EVANGELIE IN VREEMDE LANDEN. SLOTBESCHOUWING.

Er blijft ons in deze laatste ure, welke ons hier
zamenbrengt, nog over, een blik op het werke-
lijke leven des *tijds* zelven te werpen, dien wij in
eene reeks van beschouwingen doorloopen hebben
en den invloed aan te wijzen, dien de Godsdienstige
overtuigingen daarop uitgeoefend hebben en voorna-
melijk het *Protestantismus* daarop uitgeoefend heeft.
Wanneer wij intusschen ter oplossing van dit inder-
daad moeilijk vraagstuk ons gaan schikken, moeten

wij ook hier de opmerking laten voorafgaan, die wij reeds bij de *staatkundige* even als bij de *wetenschappelijke* beschouwing maken konden, dat de confessionele verscheidenheden, zoo als wij die in den tijd der XVI^{de} eeuw in hare scherpe begrenzing aanschouwden, zich minder in die scherpte meer vertoonen. Gelijk de staatkunde, de wetenschap en de kunst zich langzamerhand ten minste *vormelijk* van de Kerk losmaakten, zoo bleven zich ook de Protestantsche zeden tegen over de Catholijke niet meer geheel getrouw en ook *hier* maakte de dertigjarige oorlog en het kort daarop volgende tijdvak van LODEWIJK XIV een merkwaardig overgangs-tijdstip uit. Nog gedurende den dertigjarigen oorlog vinden wij bij alle woestheden en ont-aardingen, waaraan de geschiedenis van dezen krijg zoo overrijk is, zekere strenge vormen van vroomheid vastgehouden, die voorzeker het gebrek aan ware Godsdienstigheid niet in staat waren te vergoeden, doch niettemin eene beschutting en een dam tegen die ruwheid en woestheid waren, welke zonder dezelve gewis nog erger zouden geworden zijn. Doch deze vormen begonnen reeds na den Westfaalschen vrede wat losser en ijler te worden en werden het nog meer tegen het einde der eeuw en ook *hier* was de invloed van *Frankrijk* onmiskkenbaar.

Zal ik u een karakteristiek en te gelijk voor de zinnen aanschouwelijk *beeld* van de overgangsperiode der XVII^{de} eeuw uit den middeleeuwsch-reformatorischen tijd in den tegenwoordigen geven, zoo weet ik niet beter dan u die beeldtenissen te herinneren, welke op de schouders een stevig harnas dragen, terwijl op het hoofd zich een geweldige

VI. Y

pruik verheft. Het harnas doet aan den dertigjarigen krijg en den riddertijd denken, waarvan het een naklank was, doch de pruik aan de eeuw van LODEWIJK XIV, als ook aan den hoogdravenden pruikenstijl en de stijve hexameters der Duitsche dichters uit de school van eenen LOHENSTEIN en HOFWANSWALDAU; het herinnert ons het zoogenoemde oudfrankendom, dat juist door zijn wonderlijk samenmengsel van het oude en nieuwe ons in het oog valt en nadat het door den geest der *nieuwere* tijden overwonnen werd, thans slechts nog de typus van het komische gebleven is. — Doch niet slechts het *confessionele*, maar ook het *volkseigendomme-lijke* en *nationale* ging bij de alheerschappij der *mode* steeds meer verloren en gelijk ons dit in de taal en in de kleeding blijkt, dus ook in de zeden. Ook *hier* was het THOMASIUS, die, wel in goede meening, de Franschen als een model van fijnere zeden en levenswijze der Duitschers ter navolging aanbeval, doch die echter daarmede ook de valsche ijdelheid, die in zulke navolgingen behagen schept, bevorderde.

Intusschen mogen wij ook weder niet de tegenstelling tusschen de tijden *voor* den Westfaalschen vrede en *na* denzelven te scherp opvatten; zekere draden loopen echter door het geheele weefsel heen en veel vindt men reeds vroeger aangeduid, wat later heerschend wordt, veel maakt ook later voortgang, schoon ook wel als doode vorm, wat vroeger eene vrucht des levens was. Ik mag daarom ook aan klagten, dat het voormaals *beter* geweest is, dat de lieden *vromer* geweest zijn, enz. niet te veel waarde hechten, daar wij weten, dat die klagt zoo oud is als de wereld. Nogtans is het veelligt der

moeite waardig, zulk eene klagt uit den mond eens mans aan te hooren, die naar den tijd in het *mid-den* onzer periode valt. Dezelfde SCHUPPIUS, met wiens predikwijze ik u in de vorige bijeenkomst bekend gemaakt heb, klaagt in dezelfde predikatie over het vieren van den Sabbat, dat het niet meer was als in vorige tijden, en maakt ons van den vroegeren tijd eene schildering, die wij te gelijk als een getrouw levensbeeld van denzelven beschouwen mogen. — » Wanneer in vorige tijden, » zegt hij (*), » de Zondag kwam en de Vesper geluid werd, zoo werden alle winkels en werkplaatsen gesloten. De ouders zeiden tot hunne kinderen: lieve kinderen, ruimt op, niet alleen in het *huis*, maar ook in het *hart*. *De Zondag breekt aan*; God helpe, dat wij dien met heilige werken, tongen, gedachten doorbrengen. Daarop begonnen zij te bidden, te lezen en te zingen en wanneer zij zich naar bed begaven, zeiden zij: help, lieve God! dat wij wel rusten en morgen lust hebben, Uw Woord te hooren. Wanneer de dageraad aanbrak, hoorde men in alle huizen de ouden en jongen met luider stemme bidden en allerlei geestelijke liederen zingen. Wanneer de moeders hare kinderen aankleedden en opschikten, moest het kind een geestelijk lied zingen of de moeder zeide den kinderen iets voor uit Gods Woord. Wanneer de moeder hare dochters den krans opzetterden, zeiden zij: JESUS CHRISTUS zette u ook in den hemel de kroon des eeuwigen levens op. Toenmaals gedroegen zich de Christenen niet, als de gemeene lieden van den huidigen dag, welke des Zondags eerst naar den

(*) *Gedenk dran Hamburg*. Schriften Bd. I, S. 244.

brandewijn omzien, voor zij naar de kerk gaan en eer hun ligchaam met spijs en drank verkwikken, dan hunne ziel met Gods Woord, welke eene dronken ziel in Gods huis brengen enz.” — » Wanneer oudtijds, heet het verder, onze voorouders in de kerk kwamen, maakten zij geen zoodanig geraas als de oude vrouwen in deze kerk, welke wanneer zij in de kerk komen, kraakeelen zij nu eens om de stoel (*), dan weder om iets anders, en is er zulk een gedruisch, alsöf men in de Jodenschool te *Frankfort* aan den Main kwame. Maar wanneer onze voorouders in de kerk kwamen, vielen zij op hunne knieën, baden met tranen, begonnen daarop de kerkliederen met aandacht te zingen en wanneer de prediker op den kansel trad, zoo hoorden zij toe als valken en gingen niet weder heen vóórdát de zegen gesproken was, en met dezen priesterlijken of veel meer Goddelijken zegen troostten zij zich de geheele week door... Na gehouden predikatie begeerden zij van hunne kinderen en huisgenooten te weten, wat zij in de kerken gehoord en onthouden hadden. Zij lieten niet alleen hunne dienstknechten en dienstmaagden, maar ook het vee en alzoo ook hunne paarden op dezen dag rusten enz.”

Vragen wij nu, wanneer was dit *toenmaals*, zoo wijst ons de redenaar zelf op de getuigenis van VALERIUS HERBERGER, in wiens tijd het alzoo geweest was en deze prediker leefde ten tijde van den dertigjarigen oorlog. Doch SCHUPPIUS hield zijne predikatie in het jaar 1656. Het mogten dus 20—30

(*) Dit kraakeelen der vrouwen om de kerkstoelen vinden wij omstreeks denzelfden tijd ook in onze Bazelsche kerk, waarover men de Kerkelijke protocollen der XVIIde eeuw kan nazien.

jaren zijn, binnen welke die verandering van het *toenmaals* en van het *heden* had plaats gehad, zoo niet, gelijk reeds aangeduid is, ook iets mede op rekening der rhetorische tegenstellingen te stellen is, die hier blijkbaar wat scherp te voorschijn treden.

Overigens hadden voorzeker de tijden van den dertigjarigen oorlog een' magtiger invloed op den toestand van het kerkelijk en zedelijk leven uitgeoefend, dan anders een halve menschen-leeftijd in staat is te weeg te brengen. Gedurende de krijgstormen zelve kwam de Godsdienst in verwarring. Vele predikers werden door de verschrikkingen des krijgs van huis en hof verdreven, menige door honger en pest weggeraapt (*). De nood drong er toe dikwijls onwaardige personen aan te stellen, alleen opdat de plaats bezet ware of met nog jonge en ongeoefende kandidaten zich te vergenoegen. Zoo liet onder anderen de hertog van *Wurtemberg* aan de commandanten van *Hohentwiel* het bevel geven, om met den nieuw gekozen prediker geduld te hebben, hem somwijlen iets uit de postillen te laten voordragen en hem daartoe de boeken van zijnen voorganger te overhandigen (†). In het jaar 1636 stierven te *Stendal* twee predikers aan de pest, die vele jaren lang bierbrouwers geweest waren (§). Men kan zich alzoo voorstellen, hoe het in het

(*) Volgens SATTLER, *Geschichte des Herzogthums Württemberg* Thl. VII. S. 450 werden in het jaar 1636 alleen 326 Evangelische leeraars in weinige maanden weggeraapt. Vergel. SCHULER *Geschichte des Geschmacks im Predigen* I. S. 177.

(†) SCHULER, *Ibid.*

(§) OHLERT, *Gesch. Friedrich Wilhelms des grossen Churfürsten* S. 261.

gemeen met het kerkwezen , inzonderheid tegen het einde van den krijg gesteld was. Van het jaar 1641 wordt uit het markgraafschap *Brandenburg* gemeld, dat dikwijls na geëindigde predikatie in de kerk komedianten , schermmeesters , koordedansers , lijnenvlugters (?), dansmeesters , beeren- en apenleiders opgetreden waren , die het volk tot tijdverdrijf hunne kluchten zien lieten , en welke » de wijze heeren en de geestelijkheid met zonderling vermaak bijgewoond ” hadden (*). Dat past nu voorzeker niet meer bij het beeld van SCHUPPIUS van de schoone en betere dagen van vroegeren tijd ! In het gemeen behoeven wij slechts aan de geschiedenis van den dertigjarigen krijg zelven terug te denken , om van het geloof ontdaan te worden , alsöf toenmaals met de vrome *vormen* ook het vrome leven doorgaans voorhanden geweest ware. De strengheid der krijgsmansgodsdienst , zooals zij in het veldleger van GUSTAAF ADOLF EN BERNHARD en ook nog in den tijd van den grooten keurvorst van *Brandenburg* bestond , volgens welke geen soldaat op straffe van tepronkstelling de Godsdienst verzuimen mogt , en elk krijgsman het Nieuwe Testament en de Psalmen als wapenrusting met zich voerde (†), kon toch niet verhinderen , dat de grootste buitensporigheid en het practisch Atheïsmus , dat het theoretische overal vooruitijlt , ook onder de toenmalige krijgslieden de overhand nam. Wij gelooven ons in een Jacobijnenclub verplaatst , wanneer ons van

(*) Volgens eene schildering van den kanselier van Borno : over den tegenwoordigen bedroefden en kommervollen toestand van het markgraafschap *Brandenburg* , in OHLERT t. a. p. S. 9. Aanmerk.

(†) OHLERT , t. a. p. S. 218 en 224.

de soldaten uit die Godzalige tijden van den dertigjarigen oorlog verhaald wordt, hoe zij zich beroemden, » dat zij alle dagen het ABC opzeiden en daaruit kon zich de lieve God het gebed zelf samenstellen (*).” Of het Catholijken of Protestanten geweest zijn, wordt ons wel is waar niet gezegd; maar een bewijs blijft het altijd, hoe de Godsdienstige *vorm* alleen niet beschut waar het *hart* in deszelfs trots verblijft. Eene dergelijke buitensporigheid vinden wij in *Zwitserland*. Toen de landambtman MICHEL bij de onlusten van *Graauw-bunderland* ter dood gebragt werd, had hij nog een Onzevader, en toen hij aan de bede kwam: *Uw wil geschiede op aarde, gelijk als in den hemel*, riep een der soldaten: neen *onze wil* zal geschieden en hieuw hem het hoofd af (†). Ware dit in onzen tijd gebeurd, zoo zouden velen zeggen, dat doet de *verlichting*. Maar dit geschiedde in een’ tijd en in eene streek, waar van verlichting in den nieuweren zin nog geen spraak was, waar men integendeel de verlichting met geweld verstikte.

Hoe menigmaal een valsche Godsdienstijver en ketterhaat voor Godsdienst gehouden werd, daarvan hebben ons inzonderheid de tijden van den dertigjarigen oorlog treurige bewijzen genoeg geleverd. Maar ook nog geruimen tijd daarna werkte deze geest van Godsdiensthaat voort. Wij weten, om niet weder van den tegenovergestelden *Christelijken* confessiehaat te spreken, welke moeite zich SPENER te *Frankfort* gaf, om den blinden haat jegens de

(*) RAUMER V, S. 608.

(†) *Reformations-Buchlein von Chur* S. 30. en SPRECHER über die Bündnerunruhen.

Joden te temmen ; maar genoegzaam om denzelfden tijd zien wij te *Berlijn* ten tijde van den grooten keurvorst (in het jaar 1682) het gemeen tegen de Joden opstaan , en hen naar het leven staan , dewijl eene half verbijsterde vrouw het gerucht verspreid had , dat een Jood een Christenkind gekocht had , om deszelfs bloed voor het op handen zijnde Paaschfeest te bekomen. De keurvorst moest aan den algemeenen haat zoo ver toegeven , dat hij alle Joden , welke geene aanbevelingsbrieven konden vertoonen , uit de stad dreef.

Gewis was het mede eene hoofdverdienste der Spenersche rigting en van het Piëtismus , dat juist dat farizeeuwsch bestaan , hetwelk reeds in de uiterlijke regtzinnigheid zijn heil zocht , in den reeds verstorven wortel aangetast en de vroomheid tot haar levendig beginsel teruggevoerd werd. Zulk eene naauwe vereeniging tusschen eene levendige Godsdienstigheid en eene daaruit voortkomende algemeene zedelijkheid is , met het karakter des Christendoms gewis meer overeenkomstig , dan de scheiding der zedelijkheid *van* de Godsdienst , waartoe de afzonderlijke behandeling der zedeleer (door CARTESIUS) ligt aanleiding geven konde. Het streven , om de zedeleer evenals de staatkunde en de wetenschap op hare eigene voeten te stellen , gelijk wij zulks bij de beteren onder de Deïsten opmerken en gelijk het daarna in de volgende eeuw werkelijk algemeen werd , wordt intusschen verklaarbaar en verschoonbaar , wanneer men bedenkt , hoe de doode orthodoxie der louter menschelijke zedeleer eer een hinderpaal in den weg leide , dan haar bevorderde. Het ijveren voor de eer Gods , gelijk het zich bij menige wachters der Kerk aan den dag

leide, trad menigmaal zoozeer buiten alle verband met de natuurlijke zedewet, dat het zich ten gevolge van ruwe onmenschelijkheden slechts als barbaarsheid uitzonderen moest. Zoo is het b. v. een in het oogvallend verschijnsel, hoe de instellingen der eerste tafel van MOZES met onverbiddelijke strengheid in acht genomen werden, even als of aan dezelve aan en op zich zelve reeds eene hoogere heiligheid toekomt, dan aan de geboden der menschenliefde, even als of bij het schenden van dezelve God de onmiddellijk beleedigde partij ware, wiens toorn daarom in dubbele mate te vreezen was enz. Zoo wordt het allermeeft over Godslastering, over zweren en vloeken en over ontheiliging van den Sabbat geklaagd en veel daaronder gerekend (*), wat bij het licht beschouwd meer in ligtzinnigheid of in ruwheid, dan in eene roekelooze gezindheid zijnen wortel had. Deze werd veelmeer door onbezonnen strengheid eerst geplant. Aan de positieve betrachting van Christelijke deugden werd uit het oogpunt van plicht door de Kerk veel minder gedacht, dan aan: »uitroeijing der ondeugd.” Voorzeker was ook het eerste moeilijker, inzonderheid in die verwilderde tijden (7).

(*) Ten minste in de kerkelijke protocollen van *Bazel* uit dezen tijd, die wij opzettelijk ten behoeve van dit onderzoek doorgelopen hebben.

(7) Hetgeen de schrijver hier zegt van het meerder ijveren tegen de overtreding van de geboden der eerste tafel, dan van de tweede, en onder die laatste meest tegen de zonden van ontucht en weelde, benevens de zoogenoemde onverschillige dingen, mag in die tijden wel eenigzins gegrond geweest zijn. Doch de mensch vervalt ligt in een ander uiterste. Spoedig zullen de zoodanigen zich dit voorstel des schrijvers tot hun voordeel toeëigenen, die tegenwoordig door een schijn van menschlievendheid hunne vervreemding van

Wat buiten de genoemde zonden tegen de eerste tafel nog het meest bestraft werd, was de zonde der ontucht, der weelde, der onmatigheid. Ook hier vertoonde zich intusschen nevens den regtmatigen ijver tegen de onzedelijkheid, die magtig in zwang ging, een mede ontijdig veroordeelen der wereldsche vermaken, inzonderheid van de kostbare levenswijze der rijken of van diegenen, die de rijken wilden navolgen. Op geen gebied zijn de zedelijke begrippen meer aan veranderingen onderworpen, dan op het gebied der zoogenoemde luxe, en ook hier maken de tijden van den dertigjarigen krijg eene merkwaardige overgangsperiode. Zoo heerschte ten tijde van GUSTAAF ADOLF aan het Zweedsche hof nog eene groote eenvoudigheid en ingetogenheid, hetwelk daaruit blijkt, dat prins KAREL GUSTAAF, naderhand koning, wijdloopig met zijne moeder in briefwisseling was, of hij zich een kleed voor alle dag zou laten maken, of een van zijne Zondagsche kleederen daartoe nemen zoude (*). Het dragen van kanten werd nog in het jaar 1644 in Zweden verboden (†). Anders werd het in dit opzigt na den Westfaalschen vrede, toen de Fransche invloed heerschende werd en de weelde bevorderde. Een scherper contrast tusschen de oude Duitsche en voornamelijk Zwitsersehe eenvoudigheid

God en ligtzinnigen wandel meenen te kunnen bedekken en goedmaken, en die de weelde en vermaken dezer wereld hun genoegen achten. In zoodanigen tijd mag wel eens het blad worden omgekeerd, en met ernst tegen de weelde en wereldsche vermaken gewaarschuwd en op ingetogenheid en de vreeze Gods worden aangedrongen.

(*) GRAUERT, *Christina* S. 126.

(†) *Ibid.*

en de Fransche en uitlandsche pronkzucht (de Zweeden niet meer uitgezonderd) bood zich wel nergens zoo aan, als op den rijksdag te *Munster* gedurende de vredesonderhandelingen, gelijk wij uit de naïve verhalen van onzen burgemeester JOHANNES RUDOLF WETSTEIN weten, wiens wagen met een groen wasdoek overdekt sterk bij de vergulde koetsen der meeste overige gezanten afstak en die in zijn wolweverskamertje, waar hij gehuisvest was, den Zweedschen gezant SALVIUS niet eens een heelen stoel aanbieden kon, terwijl hij aan de tafel van den hertog van *Longueville* zijne oogen niet verzadigen konde ten aanzien van de nog nooit geziene kostbaarheden en met verwondering de schotels op den disch en de duiven en patrijzen in de schotels telde (*).

De klagten over de weelde hadden intusschen ook reeds vroeger in *Duitschland* en *Zwitserland* niet ontbroken (†), gelijk de veelvuldige welgemeende, maar gewoonlijk hun doel missende wetten op de uitgaven, zedenverordeningen en hervormingsbevelen bewijzen, waarin de hooge overheid de stof en snede der kleederen, gelijk ook de keukenlijsten voor de bruiloftsmaaltijden enz. tot in het geringste met vaderlijke bezorgdheid voorschreef, voornamelijk ook in onze kleine vrijstaat. De eenvoudige burgemeester WETSTEIN, wiens voornaamste sieraad de gouden halsketen was, welke hem de

(*) Zie daarover het Bazelsche Nieuwjaarsblad van 1830.

(†) Een nog altijd zeer bescheiden tegenhanger tot het, Voorl. D. IV, bl. 408. aangevoerd gastgebod geeft de daad van het Walliser eedgenootschap, welke den 11 Julij 1645 in de stad *Lucerne* begaan werd, bij HANHART Schweizergesch. IV. S. 183 ff.

keizerlijke gunst van FERDINAND III geschonken had, was op het punt van weelde ook jegens zijne medeburgers uiterst streng. Op zijn voorstel werd in het jaar 1666 zelfs het opsieren der doodbaren van jonge personen met bloemkransen als eene verderfelijke weelde verboden (*). Vele predikers, voornamelijk ook SCHUPPIUS te *Hamburg*, ijverden geweldig tegen den hoogmoedsduivel en voornamelijk waren het de nieuwe moden (de nieuwerwetsche kleederen) en de nieuwe behoeften, waaronder vooral de *pruiken* en het *gebruik van den tabak*, welke in de Catholijke zoowel als in de Protestant-sche Kerk tot menigerlei tegenstrijdige meeningen en verordeningen aanleiding gaven. Paus INNOCENTIUS XII verbood den geestelijken het dragen van pruiken in eene bijzondere bul (†). Maar ook Protestant-sche predikers en kerkbestuurders ijverden aanvankelijk tegen het opkomend haartooisel en het dragen van vreemd haar. Onderscheidene Nederlandsche Synoden spraken den ban uit over alle kerkelijke ambtenaren en studenten der Godgeleerdheid, welke lange gekrulde haren droegen en Luthersche predikers noemden zonder omwegen de uitvinding der pruiken eene uitvinding des duivels. Vele dikke twistschriften volgden elkander onophoudelijk op, waarin men zelfs tot op DAVID en ABSALOM, ja tot op ADAM in het Paradijs terugging, tot eindelijk in tegenstelling met de Piëtisten, die zich standvastig tegen dezen opschik verzet hadden,

(*) OCHS VII, S. 355.

(†) SCHROCKH VI. S. 353. Men maakte daaromtrent de satyre, dat hij het op eene hervorming in *hoofd* en leden gemunt had. Vergel. SPITTLERS *Gesch. der Päpste* (van GURLITT en PAULUS) S. 315.

en met andere nieuwigheids-zoekers, het dragen van eene pruik zelfs het kenmerk der regtzinnigheid en der geestelijke waardigheid werd, zoodat eindelijk in de XVIII^{de} eeuw ook in de Catholijke Kerk paus PIUS VI aan de mode zoover toegeven moest, dat hij het dragen van pruiken, echter geheel eenvoudig en ongepoederd, den Catholijken geestelijken veroorloofde (*). Eene vernuftige beschrijving dezer twisten vindt men in het geschrift van FREDERIK NICOLAÏ » over het gebruik van valsche haren en pruiken in oude en nieuwe tijden (*Berlijn en Stettin 1801*). — Desgelijks stond het ook omtrent het gebruik van den tabak geschapen. Het gebruik van den snuiftabak was door de Franschen, dat van den rooktabak inzonderheid door de Hollanders tot de Duitschers gekomen. Reeds paus URBANUS VIII verbood nu den geestelijken onder de Godsdienst in de Pieterskerk te snuiven en dat verbod werd door INNOCENTIUS XII en andere pausen vernieuwd (†). Maar ook onderscheidene Protestantsche regeringen lieten verboden tegen den tabak, voornamelijk tegen het rooken uitgaan. Dus deed *Keursaksen* in het jaar 1633, *Appenzell* in het jaar 1653, *Bern* in het jaar 1661, *Zurich* in het jaar 1691 (§), en de raad van *Bazel* hield zich niet minder dan zevenmaal in het door ons beschouwde tijdvak met dit onderwerp bezig; echter blijkt uit de door denzelfven uitgevaardigde verboden, dat meer de vrees

(*) SCHRÖCKH VI S. 492.

(†) SPITTLER t. a, p, en WACHSMUTH, Sittengesch. V. I. S. 191.
Noot.

(§) WACHSMUTH t. a. p. en HANHART, Schweizergesch. IV. §. 355 ff. waar nog andere verordeningen tegen de weelde, ook ten aanzien van de pruiken voorkomen.

voor gevaar van brand, dan de zedelijke afkeer daarvan de regering bestuurd had (*). Doch de geestelijken namen het van de zedelijke zijde en zoo zeide één derzelven in eene predikatie: » Wanneer ik monden zie, die tabak rooken, zoo is het mij, alsöf ik even zoo vele schoorsteen en der hel zage.” En merkwaardiger wijze ging het met de tabakspijpen even als met de pruiken, men vond ze in het vervolg bijna nergens meer dan bij de geestelijke heeren. Ik voer deze dingen geenszins uit bloote scherts aan, maar om te toonen, hoe de *zedelijke* begrippen ook der Protestanten maar al te zeer met de mode veranderden en hoe noodzakelijk het daarom was, over de zoogénoemde *middeldingen* het eens te worden. In dit opzigt had ook weder het Piëtismus, hoe nauwgezet het ook in menige stukken was, echter ten minste op het *beginsel* aangedrongen, dat voor geene mode onderligt, en daarin der zedeleer weder den weg naar *binnen* getoond. Voor het overige kwam ook hier het ernstig Woord des Heeren te binnen, dat terwijl men muggen zifte men kameelen doorzwelgde. Ten minste werdt over het verslinden van de goederen der weduwen en weezen, over onmeedoogendheid jegens armen, over benadeeling in handel en wandel, over woeker niet minder geklaagd, dan over hoovaardij en dikwijls deze weder als de bron van gene aangeduid. Zoo spoedig men gereed was, de » onnutte” Joden alleen van woeker te beschuldigen, even zoo eerlijk belijdt toch SCHUPPIUS (†),

(*) Verg. OCHS VII. S. 373. Er werd zelfs het planten van den tabak verboden!

(†) De geduldige JOB. (*Schriften* Bd. I, S. 145.)

dat dikwijls een Jood of Portugees (!) zich eerlijker en opregter toonde, dan menig Christen. Hij verwijt zijne Hamburgers, dat zij in hunne weldadigheid bij de Catholijken verre achterstonden en wenscht, dat hij een Luthersch vagevuur uitvinden konde, om hen tot dergelijke weldadigheid aan te sporen. »Christelijke liefde! Christelijke liefde!» roept hij uit, »waar zijt gij nog bij de Lutherschen te vinden (*)!» Vóór 60 of 80 jaren, verhaalt hij, waren er burgemeesters geweest, welke geen koetsen en paarden hielden, maar zij hadden hun overig stuk brood den armen en behoeftigen medegedeeld, zij hadden testamenten gemaakt en daarin hunnen erfgenamen bevolen, wat zij na hunnen dood jaarlijks den armen geven moesten, thans wilde bijna ieder koets en paarden houden tot HANS den kolengraver toe (†); maar terwijl de paarden haver aten, liet men de broeders en zusters in CHRISTUS gebrek lijden.

Voor het overige bewijst ons ook deze klagt slechts, even als dergelijke, dat het te allen tijde in dit opzigt hetzelfde geweest is. Te allen tijde waren er gierigaards en menschevrienden, Christelijke en onchristelijke gemoederen, en zoo zijn ons dan toch ook uit dezelfde tijden menige schoone trekken van eenen weldadigen, Christelijken zin bewaard. SPENER, FÉNÉLON, PASCAL, FRANCKE, de keurvorstin van *Brandenburg* hebben wij nog niet vergeten. Ik tel daar nog bij den edelen prelaat der Engelsche Kerk JOHANNES TILLOTSON. Toen hem het aarts-

(*) Almozenbüchse. (*Schriften* Bd. III, S. 22.)

(†) Kolengraver zooveel als doodgraver.

bisdom van *Canterbury* was overgedragen geworden, schreef hij onder anderen (*): »Ik zoek niets van den koning te erlangen, dan slechts weldaden voor armen en ellendigen en de zoodanigen, die zijnen bijstand waardig zijn, als de arme Protestanten uit *Frankrijk* en *Ierland* en zulke arme weduwen, wier mannen in zijne dienst gestorven zijn en voor welke dikwijls niemand spreken wil.» Maar niet uit 's konings beurs alleen zocht TILLOTSON de armoede te troosten. Zijne groote weldadigheid had zijn vermogen dermate uitgeput, dat hij zijne familie niets naliet, dan zijne predikatiën die na zijnen dood gedrukt werden. Doch de koning bezorgde de weduwe een pensioen (†). Wat daarentegen de *openbare* inrigtingen betreft, zoo mogt SCHUPPIUS in zijnen tijd met regt op de Catholijke Kerk en hare grootsche inrigtingen wijzen, die intusschen ook in het bezit van grootere middelen was, dan het door den krijg verarmde Protestantische *Duitschland*. Maar het verwijt moest verstommen, toen het Hallesche weeshuis uit de milde bijdragen van Christelijke weldoeners zich gesticht had. Doch ook reeds vóór de stichtingen van FRANCKE bleef het Protestantismus in het oprigten van weldadige gestichten niet geheel ten achteren. Reeds GUSTAAF ADOLF stichtte te *Stockholm* een werkhuis, waarin 100 arme kinderen meeren-deels op kosten der regering onderhouden en door vreemde meesters in het spinnen en weven onderwezen, ook bedelaars en misdadigers, echter afge-

(*) In een' brief aan NELSON. TILLOTSONS Leben von BIRCH. S. 366.

(†) TILLOTSONS Leben von BIRCH S. 493.

zonderd, tot arbeiden verplicht werden (*). Ook de geschiedenis van ons Bazelsch weeshuis valt in het jaar 1665 en de volgende. De spreuk: »Armen hebt gij altijd bij u,» vond voorzeker veelligt nooit meer dan in de XVII^{de} eeuw hare toepassing. Maar des te moeilijker was bij den aandrang der bedelaars, die eene nalatenschap van den dertigjarigen en andere oorlogen was, de *voorkoming* der armoede. Dat het hierop bovenal aankomt, zagen wijze staatsmannen als een VEIT LODEWIJK VAN SECKENDORF en anderen maar al te wel in en vooral, werd eene goede Christelijke *volksopvoeding* als het wezentlijkste en invloedrijkste middel beschouwd. Doch daarmede stond het in de tijden van de XVII^{de} eeuw in het algemeen nog zeer slecht (†). »Het is ligt te vermoeden,» zegt SECKENDORF in zijnen Christenstaat (S. 526), »dat de voornaamste mislag naast de verkeerde huiselijke tucht, waarop niemand ziet, in de *lagere of gemeene scholen* plaats heeft. Hij klaagt er over, dat men op de dorpen de kinderen als het vee laat opwassen en ze alleen tot *huiselijke diensten* gebruikt, doch dat men ook in de scholen zelve zoo dikwijls de echte vroomheid achterstelt en de kinderen meer naar de luimen der onderwijzers afrigt dan ze waarlijk opvoedt; dat men hen uiterlijke manieren in kleeding en gebaren aanwent, waardoor zij noch zich zelve noch anderen bevoordeelden en ten laat-

(*) GRAUERT t. a. p. S. 403.

(†) Een voorbeeld daarvan het gesprek tusschen den simplicissimus en den kluizenaar, in de uitgave van BULOW S. 49 ff. Overigens moge de *grootte natie* der XIX^{de} eeuw nog dergelijke voorbeelden aan te wijzen hebben.

ste zich alleen belagchelijk maakten en die zij zich weder moesten afwennen. Een hoofdgebrek was voorzeker ook de geringe bezoldiging der leeraars, waarover ook SCHUPPIUS zich op zijne gewone strenge wijze beklagde: » *Ezelsarbeid* verlangt men van de schoolmeesters en geeft hun daarvoor zijnsjesvoeder (*).” In zijn satyrisch geschrift over het schoolwezen (†) heet het dan verder: » De eerste plaag, waarmede de teedere jeugd in de scholen gekweld wordt, is, dat men ze met oneindig wijdloopige, duistere en verwarde, ook meestal onnutte grammatische regelen eenige jaren ophoudt. Daarna wordt zij met vele vocabulen of woorden van dingen, die zij nooit gezien hebben of verstaan kunnen, als opgepropt, doch wordt hun niet aangetoond, hoe die woorden zamengevoegd en alzoo uit die zamenvoeging eene rede gevormd kan worden.” — Hij klaagt, dat voor het taalkundige niet slechts de echte verstandsbeschaving, maar ook de beschaving van het hart en de Godsdienst verzuimd werd en dat het den leeraars, die dikwijls te jong in de bediening kwamen, eer zij zelve huisvaders waren, aan de regte liefde tot hunne kinderen ontbrak. Dewijl zij geslagen en geplaagd waren geworden, zoo meenden zij, moesten zij de kinderen weder slaan en plagen. » Wanneer men toevallig eene plaats voorbijgaat (§), waar zulk een schoolsch tiran

(*) *Salomo oder Regentenspiegel*. Schriften Bd. I, S. 54 en over het schoolwezen Bd. III, S. 173.

(†) Schriften Bd. III, S. 116. ff. De woorden werden COMENIUS en andere schoolmannen in den mond gelegd, die met APOLLO en de Muzen op den Parnassus elkander onderhielden.

(§) Deze woorden leide SCHUPPIUS APOLLO zelve in den mond.

zijn rijk heeft, hoort men aldaar een jammerlijk huilen en kermen, even alsöf PHALARIS aldaar hof hield en dat het meer eene woning van Furiën dan van vrije kunsten was." — »Daarom is mijne meening (vaart de schrijver voort), dat er vooreerst eene school ingerigt werd, welke een *voorbeeld* en als het ware een *model* ware, waarnaar andere ook opgerigt konden worden," — dus eene *modelschool*, gelijk men die in nieuwere tijden werkelijk beproefd heeft. — Maar daartoe moest men juist de *middelen* niet ontzien, al zouden ook tot bewerkstelling van eene betere volksopvoeding 50,000 dukaten gevorderd worden. »Dat vervloekte metaal — zeide hij — verhindert veel goeds. Hoe veel kloeke ingenia zijn er, die niet in het werk kunnen stellen, hetgene zij ten nutte van het gansche menschelijke geslacht uitgevonden hebben, omdat hun dat verwenschte metaal ontbreekt? Wat konde menigeen voor goeds stichten met het geld, dat een andere gierige hond in de kast heeft en is niemand dan de Duivel en zijne moeder daarmede gediend!" Zoo ver de strenge SCHUPPIUS in zijnen ijver voor de scholen.

Maar geschiedde er dan werkelijk niets? Aan goede ideën, aan opvoedingsplannen en nieuwe methoden, aan theoriën ontbrak het ten minste niet en ook niet geheel aan proeven tot uitvoering. Als Hervormer van het schoolwezen van dezen tijd staat onder de Protestanten JOHANNES AMOS COMENSKY (COMENIUS) aan het hoofd (*). Hij was uit Comna in

(*) Vergel. over hem HERDERS *Briefe zur Beförderung der Humanität*. Werke zur Phil. und Gesch. Bd. XI. S. 102. J. C. MÜLLER Selbstbekenntnisse Bd. II. und SCHWARZ, *Gesch. der Erziehung*

Moravië geboortig (*) (1592), doch werd in *Bohemen* opgevoed en studeerde op de Duitsche school te *Herborn* in de wijsbegeerte en Godgeleerdheid. Reeds in een' ouderdom van 22 jaren werd hij rector aan eene door hem gestichte Reaalschool in zijn vaderland (te *Przerow*) en kort voor het uitbarsten van den dertigjarigen oorlog in het jaar 1618 werd hij prediker en schoolbestuurder in het stadje *Fulneck*, den hoofdzetel der Boheemsche broeders. Maar juist deze oorlog was het, die hem spoedig weder uit zijne nieuw aangelegde koloniën verdreef. Eerst plunderden de Spanjaards na den slag bij den witten berg de stad *Fulneck*, zijne handschriften en boeken gingen daarbij in de vlammen verloren. Drie jaren daarna verdreef — gelijk wij uit de geschiedenis van dezen krijg weten — een keizerlijk bevel alle niet Catholijke predikers uit *Bohemen* en *Moravië*. COMENIUS ontvlugtte bij eenen edelman in het Boheemsche gebergte en deelde aan deszelfs zonen onderrigt mede. Toen hij ook daar niet meer veilig was, vlugtte hij naar *Lissa* in *Polen*, waar hij wederom bestuurder eener school en bisschop der Moravische broeders werd. Velen zijner verdrevene geloofsbroeders hadden hem op zijne vlugt vergezeld. Op het grensgebergte, dat hem naar *Polen* voerde, viel hij op zijne knieën met het aangezicht naar het verlaten land en bad, dat God niet geheel met zijn werk van deze landen

Bd. II, S. 328. Onregtvaardig hebben hem BAYLE in het *Dictionnair* en ADELUNG in de *Gesch. der menschlichen Narrheit* Bd. I, S. 496 ff. behandeld.

(*) Volgens anderen te *Prenow* (vergel. de voorloopige aanmerking over hem) Voorl. D. IV, bl. 394.

wijken mogt. Toen hij zijn ambt in *Lissa* aanvaardde, stond hij als een vijf en dertig jarig man in de kracht zijner jaren en »hier ontwaakte (in het jaar 1627) zijn idee van eene geheele hervorming van het onderwijs der jeugd tot het klaar en levendig bewustzijn (*). Dit idee bestond wezentlijk hierin: » *Kinderen moesten met woorden te gelijk zaken leeren; niet het geheugen alleen, maar ook het verstand en de wil, de neigingen en zeden der menschen moesten van kindschheid af verbeterd worden, en hiertoe was klaarheid, orde van begrippen, hartelijkheid van omgang bovenal noodig* (†).” In dezen geest vervaardigde hij eerst zijne *Janua (deur)* tot aanleering der talen en later kwam daaruit zijn *Orbis pictus* (§) hervorft, werken, die te zijner tijd een ongeloofelijken bijval vonden, in weinige jaren in 11 talen overgezet werden en kort achter elkander eene menigte herdrukken beleefden. Doch niet slechts door zijne boeken werkte COMENIUS naar alle natiën heen; maar ook *persoonlijk* bewees hij de voornaamste landen en rijken wezentlijke diensten in de hervorming van het schoolwezen. Een besluit van het Engelsch parlement riep hem in 1631 naar *Londen* (**), maar de in *Ierland* uitgebrokene onlusten verdreven hem spoedig weder van daar. Nu was het *Zweden* in den

(*) SCHWARZ t. a. p.

(†) HERDER t. a. p.

(§) Dit werk vervaardigde hij eerst gedurende zijn verblijf in *Zevenbergen*.

(**) In *Engeland* vinden wij dezelfde klagten over het schoolwezen als in *Duitschland*. Over deszelfs toestand, zoowel als over de hervormingsproeven van MILTON en anderen vergelyke men KORTUM *Gesch. der Engl. Revol.* S. 332 ff.

persoon van den grooten kanselier OXENSTIERN, hetwelk zijne talenten waardeerde en later noodigde hem de vorst van *Zevenbergen* RAGOKZY uit, ook bij hem de scholen op een' beteren voet te brengen. COMENIUS ging met het einde van den dertigjarigen krijg (1648) daarheen, en begaf zich daarop weder naar *Lissa*. Ook hier trof hem weder het ongeluk, dat bij de uitgebroken Godsdienstonlusten zijne boekerij met al zijne handschriften, en zijn geheele huis eene prooi der vlammen werd. Nu doolde hij verlaten rond en zette zich in onderscheidene steden van noordelijk *Duitschland* neder, tot hij eindelijk te *Amsterdam* eene rustplaats vond. Dat hij in zijn ouden dag een aanhanger van ANTOINETTE DE BOURIGNON werd, hebben wij reeds vroeger opgemerkt. Ook liet hij zich met nog andere dweepers in en hield zich ook met voorzeggingen van het duizendjarig rijk bezig, dat naar zijne meening in het jaar 1672 aanvangen moest. Maar hij stierf nog het jaar te voren, 1671, in het 80ste jaar zijns levens.

Er is over dien man en zijne werkzaamheden in het vak van opvoeding zeer verschillend geoordeeld geworden. BAYLE heeft hem als eenen windbuil vol bedrog (*escroc*) en industrie-ridder verdacht gemaakt en ADELUNG hem in de geschiedenis der menschelijke dwaasheid eene plaats aangewezen, terwijl HERDER hem in de Brieven tot bevordering der beschaafdheid eene eerzuil opgericht heeft.

Wat den *Orbis pictus* betreft, zoo is dezelve wel is waar thans achter de menigte van kinderschriften, die van hem als den gemeenen stamboom voortgekomen zijn, bescheiden teruggetreden, maar langen tijd was dezelve voor de kennis der »zigt-

bare wereld" datgene, wat naast denzelven de Meriansche prentenbijbel, die bijna gelijktijdig verscheen, voor het Godsdienstonderrigt was. Beiden waren boeken, waaraan de jeugdige verbeeldingskracht hare eerste inspanningen oefende; zij zijn zelve voortbrengsels eener kinderlijke phantasie, welke zich het voorwerp harer kunst kinderlijk voorstelt zonder het te willen, doch zich niet eerst kunstig daarnaar wringt en de kinderlijkheid na-maakt, gelijk zulks bij de hedendaagsche schriften voor de jeugd zoo dikwijls geschiedt. In kunst-waarde staat voorzeker de *Orbis pictus* bij den Merianschen Bijbel aanmerkelijk achter, en over menigerlei zaak zou de hedendaagsche wereld glimlagchen, zoo als over de afbeelding der ziel als van een met stippen afgezet ligchaam en over die des duivels met staart en klauwen, of daarover, dat de vledermuis onder het getal der huisvogels verschijnt. Maar wat het *idee* betreft, dat aan het boek ten grondslag ligt, om door voortgaande aanschouwing de waarneming der zinnen te scherpen, het verstand te oefenen en de taal te ontwikkelen, zoo is dit idee voortreffelijk. De overgang van de kennis der uitwendige natuur en der stof, die zij voortbrengt, tot de kennis der menschelijke bezigheden en bedrijven en de wijze, hoe beide weder door eenen Godsdienstigen ideënkring omsloten wordt, terwijl het boekje met de schepping begint en het jongste gerigt eindigt, moet zich aan ieder eenvoudig gemoed aanbevelen. Doch aan COMENIUS blijft de eer, van zich het eerst van dit eenvoudig middel met bewustzijn bediend te hebben, zoodat het eenen BASEDOW en allen, die op dezen weg met meer of minder geluk voortvoeren, gemakkelijk werd, datgeen waartoe de grond gelegd was verder

te vervolgen. » Wat COMENIUS (zegt een ervaren paedagoog, de zalige kerkeraad SCHWARZ in zijne geschiedenis der Opvoeding, II. S. 336) hierin het eerst, namelijk in den vorm van den *hedendaagschen* tijd uitgesproken heeft, verzekert hem zijne plaats in den tempel des roems onder de beelden der menschheid." En zulk een' man telde ADELUNG uithoofde van enkele dwalingen onder de dwazen.

Wanneer het intusschen waar is, dat de voortreffelijkste methode het niet alleen doet en dat ook deze weder ligt in een' dooden vorm ontaarden kan, daar het alleen de *geest* is die levend maakt, zoo was het ook *hier* weder de Spener-Franckesche school, die, gelijk wij vroeger gezien hebben, een nieuw leven ook in het opvoedingswezen bragt, daar zij ook bij de kinderen, zoowel als bij de volwasenen, de kern der inwendige vroomheid des harten tegen de bloot uiterlijke opvoeding en onder rigting in het kerkelijke overstelde. Met het Piëtismus werkte ook het Mysticismus gemeenschappelĳk in dezen zin, ofschoon het nevens de goede vruchten ook hier niet aan eenzijdige rigtingen en aan overdrijvingen ontbrak. Zoo meende h. v. PETRUS POIRET, men moest de kinderen bovenal leeren zich zelven te *haten*, opdat zij God des te inniger *beminnen* en hunne vreugde alleen in Hem vinden leerden, hetwelk de vrome, maar bezonnen SCHWARZ met regt als eene verkeerde rigting aanduidt, die zoowel met de natuur als met de bestemming van den mensch in tegenspraak is en die het ware Christendom niet als de echte erkent (*). Doch van de

(*) SCHWARZ, Darstellungen aus dem Gebiete der Paedagogiks. S. 191, 192.

andere zijde werkte ook de ontkiemende *filozofische* rigting op den gang der opvoeding in. LOCKE zelf had een werk over de opvoeding geschreven (*), dat de algemeene menschelijke beschaving ten doel had, en ook de hervormingsgezinde THOMASIVS liet niet na, gelijk wij reeds vroeger gezien hebben, het zoogenoemd *Realismus* tegenover het eenzijdig spraakonderrigt aan te bevelen. Maar juist reeds *hij* verviel van de eene eenzijdigheid bereids in de tegenovergestelde, welke de volgende eeuw begeerig aangreep, om »den jongen lieden alles al spelende en door een aangenaam tijdverdrijf in te boezemen (†).” En zoo, vertoonde zich dan ook op dit zoowel als op ander gebied een overgang van den middeleeuwschen en na-middeleeuwschen in den nieuwen en hedendaagschen tijd, want ook in de Catholijke Kerk begon met FÉNÉLON, den practischen opvoedingsmeester, een nieuw tijdvak, voorzeker meer voor de opvoeding der hoogere standen, dan des *volks*, die in de Catholijke Kerk meest in de handen der Jezuiten was en door de Protestantsche volksopvoeding in de volgende eeuwen spoedig overvleugeld werd.

Ik kon hier de reeks der tegenwoordige voorlezingen sluiten, wanneer wij ons met de ontwikkeling van het Protestantismus binnen de *Europesche* wereld vergenoegen wilden, waarop hetzelfde van de XVI^{de} eeuw tot nu toe gewerkt heeft. Doch wan-

(*) Vóór hem ook reeds MILTON.

(†) LUREN, *Thomasius*, S. 26. Over het schoolwezen in *Zwitserland*, voornamelijk in *Bazel* vergelijkte men het geschrift van FECHTER, *Geschichte des Schulwesens in Basel vom Jahr 1589—1733*. *Bazel* 1839.

neer wij in aanmerking nemen, hoe het in zijne natuur en bestemming evenzeer als in die van het Catholicismus lag, zich ook verder heen onder de volken uit te breiden, voor wie het licht des Christendoms nog niet opgegaan was, wanneer wij het geheel natuurlijk vinden moeten, dat het het oorspronkelijke bevel van CHRISTUS aan Zijne jongeren: » Gaat heen in de geheele wereld en onderwijst alle volken'' even zoo goed zich zelf toeëigende, als de Catholijke Kerk daar voor zich alleen aanspraak op maakte, zoo kunnen wij nog niet eindigen, vóórdat wij nog ten slotte een' blik op de *Protestantsche zendelingszaak*, tegen over de Catholijke, geworpen hebben en daartoe moet ik nog voor weinige oogenblikken uwe opmerkzaamheid verzoeken. De Catholijke Kerk had ook in *dit* opzigt zoowel als in *dat* der overige weldadige inrigtingen bij de Protestantsche menig hulpmiddel vooruit. Ten haren dienste stonden de Bedelorden en de orden der Jezuiten, en de bezittingen der Catholijke mogendheden *Spanje* en *Portugal* in Oosten West-Indiën, openden zich voor hen als welkomme stapelplaatsen. Reeds in het jaar 1622 had paus GREGORIUS XV een genootschap of congregatie van kardinalen en andere pauselijke beambten gesticht, wier doel zoowel de verbreiding van het Catholijke Christendom onder de ongelooovigen als onder de ketters was, waarom dezelve den naam van Propaganda voert. Vijf jaren daarna verbond URBANUS VIII daarmede een afzonderlijk seminarie, waarin de tot dit oogmerk bestemde zendelingen gevormd en uit de rijke inkomsten dezer instelling op hunne reizen ondersteund werden.

Wij hebben nu reeds in onze vroegere voordrag-

ten (*) gezien, hoe de discipelen van LOYOLA in *Oost-indië*, in *Japan*, in *China* onder vele ontberingen en met eene niet te miskennen Christelijke geestdrift de banier des kruisses plantten, en hoe groote zwarigheden zich aan hen ook voordeden, dezelve meer door verstandige toegevendheid, dan door geweld zochten te overwinnen, daar zij zich aan de heerschende volksregering gedwee aansloten en onder den naam van wereldlijke wetenschap het Christelijk-Catholijk geloof in het volksleven trachtten over te planten. Op deze wijze hadden voornamelijk MATTHEUS RICCI en zijn opvolger ADAM SCHALL uit *Keulen* in het uitgebreide Chineesche rijk gewerkt. Doch binnen de Catholieke Kerkzelve verhief zich een geweldige tegenspraak tegen deze inschikkelijke bekeerings-methode. De oude inquisitorische geloofsernst en geloofsstrengheid der Dominicanen verhieven verbolgen hun hoofd en zoo ontstond er, toen in het jaar 1631 ook de *Bedelmonniken* den weg naar *China* gevonden hadden, eene verdeeldheid tusschen hen en de Jezuiten, die voor den voortgang der zendelingszaak geenszins bevorderlijk was. Ofschoon nu ook paus ALEXANDER VII het Jezuitische gedrag in bescherming nam en ook LODEWIJK XIV van *Frankrijk* in het jaar 1663 te *Parijs* een zendelingscollegie voor *China* oprigtte, van uit hetwelk Christelijke zendelingen onder den naam van koninklijke wiskunstenaars in het rijk binnen drongen, zoo verhief zich toch de stem van berisping en aanklagt voortdurend van den kant der Dominicanen en werd steeds tot algemeene ergernis in de XVIII^{de} eeuw onder vele

(*) Voorlez. D. IV, bl. 333.

intriguen van beide zijden gehoord. Uitsluitend was daartegen de werkzaamheid der Jezuiten orde in *Amerika*, voornamelijk in den bijzonderen Jezuitenstaat *Paraguay*, van welks inrigting echter daar het best zal kunnen gesproken worden, waar de heerlijkheid een einde nam, in het tijdvak der XVIII^{de} eeuw.

Wij zien voor het tegenwoordige alleen naar de bemoeijingen der *Protestanten* om, die in dezen tijd, tegenover de stoute inspanningen der Roomsche Kerk, slechts bescheiden en in zwakke beginselen optreden.

Reeds in de XVI^{de} eeuw had koning GUSTAAF WASA van *Zweden* het denkbeeld opgevat, om eene zending onder de Heidensche Laplanders (*) te vestigen en dit denkbeeld nam de groote GUSTAAF ADOLF weder op, zonder dat het hem echter gelukt ware, zijn plan in het werk te stellen. Even zoo bleef de volkplanting van eenige Calvinisten uit *Frankrijk* in *Brazilië*, welke de admiraal COLIGNY in het jaar 1556 daargesteld had, zonder verdere vrucht. Daarentegen vinden wij bereids in den tijd van den dertigjarigen oorlog een' enkelen voor het Christusgeloof ijverenden man, den zoon van eenen Lubecker goudsmid, PETRUS HEYLING (†), als zendeling

(*) Over deze vroegere pogingen zie men RUDELBACHS in de *Christoterpe für 1833*. Eerst met den aanvang der XVIII^{de} eeuw vond men een' man, die tot den Apostel der Laplanders verkoren scheen, THOMAS WESTEN, van wien hier nog niet gesproken kan worden.

(†) Vergel. omtrent hem LUDOLF, *histor. Aethiop.* Lib. III, c. 12. en *Commentar.* p. 554. — JOHANN HEINRICH MICHAËLIS, *sonderbarer Lebenslauf Herrn Peter Heyling aus Lubeck aus des Geh. Rath Ludolfs edirten Schriften.* Halle, 1724. 8o. en MUNTZENBECHER in de *christlichen Mittheilungen von Strassburg* V, I, S. 1 ff.

voor Abyssinië zich opmaken. HEYLING, die inzonderheid aan de schriften van eenen JOHAN ARNDT, THOMAS KEMPIS en TAULER zijnen Christelijken zin gevoed had, had gedurende de onlusten van den krijg aanleiding gekregen, met eenigen zijner landslieden het Duitsche vaderland te verlaten en had zich in het jaar 1628 naar *Parijs* begeven, waar hij onder anderen met den beroemden HUGO GROTIUS in kennis geraakte (*). Door hem aangemoedigd, trad hij met eenige vrienden in verbond, wier doel het was, zich aan de dienst van het Evangelie in buiten *Europa* gelegen landen te wijden (†). Hun hoofdoogmerk was het meest op het *Oosten* gerigt. Een derzelve, HIERONYMUS VAN DORNE, ging over *Turkije* en *Kleinazie* naar *Syrië* en *Palestina* en bezocht ook *Arabië* en *Egypte*. Doch van zijne werkzaamheid in die landen is niet veel tot ons gekomen (§). Na zijne terugkeering in zijn vaderland trad hij in Keurbrandenburgsche dienst en stierf eindelijk als stadshoofdman te *Molln*.

Een ander, ANDREAS BLUMENHAGEN, had zich inzonderheid *Turkije* uitverkozen en scheepte zich over *Malta* naar *Constantinopel* in, waar hij een geweldigen dood schijnt gestorven te zijn. Over het lot der andere jonge mannen, die dergelijke

(*) Als een bijzonder bewijs van de gunst, die hij bij GROTIUS genoot, wordt genoemd, dat hij met des heeren GROTIUS wagen, met twee paarden bespannen, en van twee lakeijen vergezeld, den heer MARQUARD uit *Lubeck* te *Parijs* bezocht." MICHAËLIS S. 5.

(†) Dat zij juist met hun twaalf geweest zijn en zich (gelijk een oud verhaal ook van de twaalf Apostelen berigt) door het lot in die landen verdeeld hebben, welke zij bereizen wilden, berust op onzekere getuigenissen. Vergel. MICHAËLIS S. 99.

(§) Een brief uit *Aleppo* deelt MICHAËLIS mede S. 403.

reizen ondernamen, is ons in het geheel niets bekend geworden. Doch HEYLING drong werkelijk tot *Abyssinië* door. Hij had intusschen met vele moeilijkheden te kampen en voornamelijk stelden zich reeds gedurende zijn verblijf in *Egypte* de Jezuitische en Roomsche-Catholijke zendelingen, die ook daarheen reeds den weg gevonden hadden, tegen hem, nadat zij hem te vergeefs tot overgang in hunne Kerk hadden zoeken te bewegen. Uit *Abyssinië* (*) zelf waren de Jezuiten door den daar regerenden koning BASILIDES verdreven geworden, en het was de vraag, of het eenen Protestantschen zending beter gelukken zoude, de inboorlingen voor het Christelijk geloof te winnen? HEYLING waagde ten minste de proef en landde in het jaar 1635 in *Habesch* aan. Hij won het hart des konings. Deze benoemde hem zelfs tot zijnen raad en minister en huwde hem met eene prinses van het koninklijk huis (†). HEYLING

(*) Over de middelen, waarvan zij zich in *Abyssinië* bedienden, om het Roomsche geloof (ook met onderdrukking van het oude Monophysitismus) in te voeren zie men MICHAËLIS t. a. p. Onder anderen werd ook het spelen van *geestelijke komediën* beproefd. » Maar toen zij ook eenige duivelen op het tooneel voorstelden, had alle vreugde en korstwijf bij de toeschouwers een einde; want die goede eenvoudige lieden geraakten daarover in zulk een vrees en schrik, dat zij wegliepen en schreeuwden: Wailana, Wailana, sait anata amtz'eu, o wee, o wee, zij hebben ook den duivel medegebragt. » S. 30. Maar het bleef niet bij bloote komediën; het ontbrak niet aan gewelddadigheden, tot eindelijk het rijk der Jezuiten een treurig einde nam. Eene door de propaganda aangestelde zending der Capucijners vond insgelijks tegenstand. Drie hunner predikers werden onthoofd.

(†) Met »eene *Princesse du sang*» volgens MICHAËLIS. Doch hoe lang hij met haar gehuwd geweest is en of hij kinderen gehad heeft, weet men niet. — Wat men in *Europa* van hem vernam, berustte bijna alleen op de getuigenissen van den Abyssinischen abt GREGORIUS,

zette de schriften des Nieuwen Testaments in de het volk alleen bekende Amhara-taal over en deze overzetting werd door het volk met vreugde ontvangen. Maar later sehijnt het uitzigt op eene gevolgrijke werkzaamheid weder beneveld te zijn geworden. Volgens eenige narigten zou hij onder eenen lateren koning (ADJAM-SAGED) gedwongen geworden zijn, het land te verlaten en op de reis gestorven of zelfs wel gewelddadig vermoord zijn geworden.

Gelijktijdig met PETRUS HEYLING leefde en werkte de Engelschman JOHANNES ELIOT (*), wiens nadere geboorteplaats en wiens vroegere geschiedenis onbekend gebleven zijn en van wien wij slechts zoo veel weten, dat hij omtrent het jaar 1603 in eene, zooals het schijnt welgestelde familie geboren werd en dat hij later te *Cambridge* in de Godgeleerdheid studeerde. De nadere verbinding met eenen puriteinschen geestelijke, THOMAS HOOKER, stemde hem tot die ernstige rigting des Christendoms, welke deze partij kenmerkte. Hij scheepte zich, om ongestoord naar de grondstellingen der kerkelijke onafhankelijkheid te kunnen leven, naar *Noord-Amerika* in, landde in het jaar 1631 in *Boston* aan. Spoedig werd hij prediker eener puriteinsche gemeente te *Roxbury*, waar hij te gelijk door het huwelijk met eene uitgewekene zijnen huiselijken staat begon te vestigen, waarin hij zich volkomen

die in het jaar 1652 door den geheimraad LUDOLF, met wien hij te *Rome* kennis gemaakt had, aan het hof van hertog ERNST VAN GOTHA gebragt werd, waar hij een half jaar vertoefde.

(*) Zie BRAUER, *Beiträge zur Geschichte der Heiden bekehrung*, Altona 1835. 4.

tevreden en gelukkig gevoelde: want hij leefde in zijne nieuwe gemeente als een vader onder zijne kinderen en zijne echtgenoot stond hem getrouw bij in de veelvuldige werken van Christelijke liefde, welke hij oefende. Van zijne weldadige gezindheid jegens de armen der gemeente slechts één voorbeeld. Toen hij eens zijne jaarwedde, die hem de schatmeester der gemeente uitbetaald had, in zijn' neusdoek naar huis droeg, ontmoette hij eene arme familie. ELIOT wil dezelve eene ondersteuning toereiken, maar de knopen van den doek waren zoo vast gestrengeld, dat hij er met de hand niet in konde komen. Daar werpt hij der arme huisvrouw den ganschen bondel toe met de woorden: »God heeft het u gewis alles toegedacht!» — Hoe lief intusschen den liefhebbenden prediker zijne gemeente was, zoo werd hij toch door een geheime neiging der ziel naar de bosschen der Indianen heen getrokken, om ook in dezen het Woord des Evangelies te doen weergalmen. Doch daartoe moest hij vooral de zeer moeilijke taal zic eigen maken (*), hetwelk hij elken morgen met zonnenopgang bij de hand nam en waarmede hij eerst na volle 15 jaren klaar geraakte. Nu begaf hij zich den 28sten October 1646 in gezelschap van drie vrienden op weg en trad in het midden van de naastbijgelegen Indianenhorde op, welke hij zijne komst te voren had laten melden. De wilden wisten niet, wat hun de blanke man belangrijks te zeggen had, doch verschenen en hoorden zijne vurige rede aan, die over

(*) Bijzonder moeilijk door de zamenstellingen. »Onze lusten» beteekent *Nummatscheckodtantamuhngannunonasch*; — »onze liefde» *Nuhrromantammuhn kanunonasch* enz. BRAUER S. 41.

het uur duurde en, zooals het scheen, thans reeds eenige harten geweldig trof. Hij zette zijnen arbeid voort en had de vreugde, na onderscheidene voordragten, die hij hield, eene Christelijke Indianen gemeente rondom zich te zien ontstaan. ELIOT wendde zich nu tot het bestuur der Engelsche volkplanting en verkreeg een streek lands, waarop hij met behulp der nieuwbekeerden eene stad aanleggen konde, de stad *Nonanetum (Wonne)*. Terwijl nu de Jezuiten eerst de beschaving en daarna in haar gevolg het Christendom zochten aan te brengen, ging ELIOT den omgekeerden weg, om eerst het Christendom te vestigen en daarna op dezen grond de beschaving te doen ontstaan en dit is de weg der Protestantsche zendingen tot op den huidigen dag gebleven. De mannen, vroeger slechts aan krijg en jacht gewoon, leerden de ploegschaar en de sikkels voeren, of een eenvoudig handwerk drijven; de vrouwen gewenden zich aan de spinrokken en bragten waren en veldvruchten op de markten der stad en de omtrek, en de huizen die zij bewoonden, waren reiner en geschikter dan de verlatene boschhutten. Spoedig werkte het voorbeeld en de voortdurende prediking van ELIOT zooveel uit, dat het aantal der geloovigen vermeerderde en nevens de eerste gemeente nog met het einde van het jaar 1647 eene tweede ontstond, en deze voerde den naam van *Concord*. Dat alles gelukte voorzeker niet zonder grooten arbeid en menigerlei strijd. Niet slechts de hinderpalen der uitwendige natuur versperden hem den weg, maar ook de woestheid van den een en ander der opperhoofden stelde zijn geduld op eene zware proef; doch dit geduld bevestigde zich onder veelvuldigen strijd en werd door

het bouwen van eene derde stad, *Naticke*, beloond, tot eindelijk in het jaar 1674 onder zijne bescherming zich 14 kleinere en grootere gemeenten bevonden, nadat reeds in het jaar 1670 het getal der nieuwbekeerden omtrent 5000 beloopt had. De overzetting van den Bijbel in de landtaal was nu een hoofdmiddel tot verdere bevordering van het Christendom in deze streken en reeds in het jaar 1661 kon het Nieuwe Testament in de Virginische taal te *Cambridge* gedrukt worden. Drie jaren later volgde het Oude Testament. *ELIOT* werkte onvermoeid en onder menigerlei beletselen tot in zijnen hoogen ouderdom. Hij stierf bij den aanvang van het jaar 1690 in het 87ste jaar zijns levens. »De dood zal mij zijn, als de slaap eens vermoeiden» zeide hij. »De Heer, dien ik 80 jaren gediend heb, verlaat mij niet. o Kom in uwe heerlijkheid! lang heb ik op U gewacht, laat slechts het werk onder de Indianen voortleven, wanneer ik sterve. Welkom Heer! welkom!» Bij dezen ijver van *ELIOT* voor de bekeering der Indianen moest nu ook de moederkerk van *Engeland* niet langer ten achteren blijven, en wanneer wij tot hiertoe slechts bijzondere mannen uit eigen aandrang des harten voor de verbreiding van het Evangelie in vreemde landen werkzaam gezien hebben, zoo gaf *Engeland* reeds in de XVII^{de} eeuw het eerste voorbeeld van een Protestantsch zendelinggenootschap tegenover de Catholijke Propaganda. Slechts weinige maanden nadat *ELIOT* zijne reis naar de Indiaansche stammen aanvaard had, stichtte het Engelsch parlement in het jaar 1647 het genootschap tot voortplanting van het Evangelie in vreemde landen. *KAREL II* gaf daaraan in het jaar 1661 de koninklijke bekrach-

tiging en ROBERT BOYLE, dien wij bereids uit zijne stichting tegen de Deisten kennen, werd hun voorzitter. Vele rijke erfmakingen vermeerderden de middelen van hetzelfde en reeds in het jaar 1679 kon te *Boston* eene kerk voor de bisschoppelijke Godsdienst gebouwd worden, hetwelk ook eenigen tijd daarna op de Engelsche eilanden in *West-Indië* geschiedde (*).

Zoo ver de geschiedenis van het zendelingswezen in de XVII^{de} eeuw en zoover de geschiedenis van het Protestantismus in dezen tijd in het gemeen.

Schouwen wij nog eens op de in 22 Voorlezingen doorloopen baan terug van de oevers van den *Merrimack* en de bosschen der Indianen, waarheen onze voorstelling zich verplaatst heeft, naar de velden van *Bohemen* en *Duitschland*, van waar wij de vlam van den dertigjarigen krijg hebben zien uitbreken, zoo hebben wij, schoon ook slechts eene kleine tijdruimte van omtrent 80 jaren, dus van een' menschen leeftijd als die van onzen ELIOT was, echter een beduidend geografisch grondgebied doorwandeld en eene niet minder beduidende schouwplaats van in- en uitwendige gebeurtenissen doorloopen. Veel ijselijks en verblijdends, opbeurends en ternederslaands, veel ernstigs en geweldigs en veel nietigs en belagchelijks, menige waarheden en menige halve waarheden en dwalingen, deugden en ondeugden zijn ons voorbijgegaan. Nieuwe elementen van het Protestantismus, die wij in de vroegere tijden na de Hervorming nog niet gevonden hadden, hebben wij leeren kennen; hier het *Piëtismus*, met deszelfs heilzame vruchten zoowel als

(*) SCHRÖCKH VIII, 436, 437.

met zijne eigene ontaarding en die van het Mysticismus, dat weder zijne eigene geschiedenis had, dáár de *nieuwere wijsbegeerte* met haren goeden, zoowel als met haren schadelijken invloed, en zoo menige daarin ingewevene persoonlijkheid, waarin nu de eene dan de andere zijde van het Protestantismus zich vertoonde, wijzen en dweepers, geloofshelden en vrijdenkers, echte en dubbelzinnige Hervormers op het onderscheiden gebied des levens, op dat der Godsdienst, der staatkunde, der wetenschappen, der kunsten en der opvoeding; en wanneer wij daarbij voortdurend onze Protestantsche Kerk en hare ontwikkeling voornamelijk in oogenschouw genomen hebben, zoo heeft zich ons toch ook hetzelfde beeld des tijds meer of min in het Catholicismus afgespiegeld en ook aan proeven van toenadering en van vereeniging tusschen de verschillende geloofsbelijdenissen heeft het niet ontbroken. Blevén intusschen ook de Kerken en confessionele stelsels afgezonderd en moesten zulks blijven, zoo hebben wij toch ook weder de begroetingen van eenen den tijd reeds vooruitgestreefden geest uit de eene Kerk in de andere vernomen. Wij hebben de hoofden van eenen SPENER en FÉNÉLON zich zien heenneigen naar dien *éenen* Middelaar en Herder, die voor beide Kerken dezelfde is en die de Zijnen kent, tot welke uitwendige gemeente zij ook behooren; ja die alles tot *éene* kudde verzamelen zal, wanneer de tijd zal vervuld zijn.

Ik heb zooveel mogelijk de personen en de gebeurtenissen zelve laten spreken, doch daarbij echter mij veroorloofd, met mijne eigene gedachten daartusschen te treden. Ik deed zulks, niet om mij met mijne persoonlijke inzichten vooraan te drin-

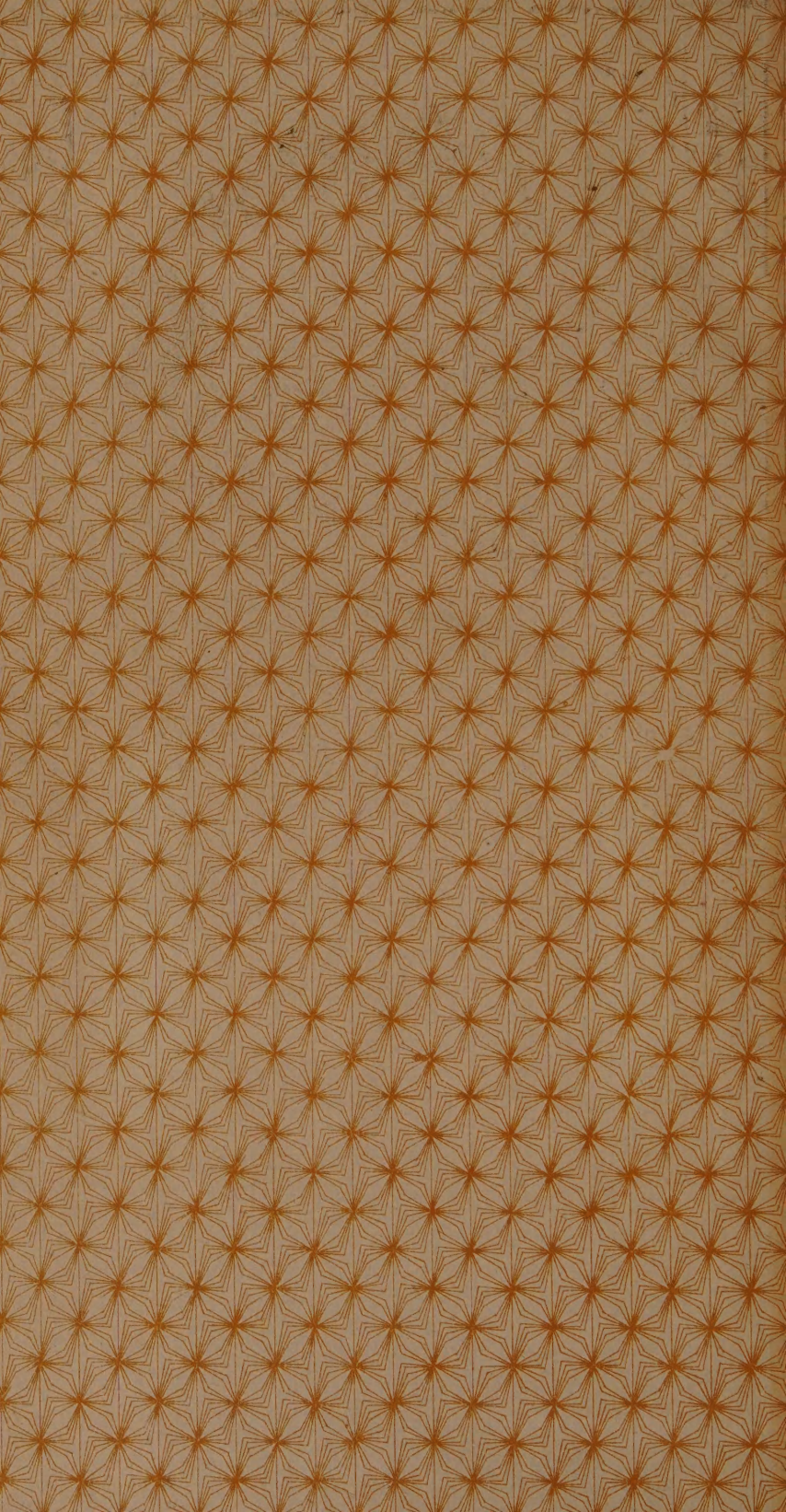
gen, maar dewijl ik wist, dat velen uwer zulk eene meer *beschouwende* behandeling der geschiedenis wenschten en verwachtten. Doch daarbij kon het voorzeker niet missen, dat hier en daar *mijn* inzicht een ander zijn konde, dan dat, hetwelk gij u zelven onafhankelijk van het mijne zult gevormd hebben. Voor menigeen was veelligt mijn inzicht niet scherp en beslissend genoeg, naar de eene of andere zijde heen. Doch hoemeer ik in de geschiedenis der Kerk van CHRISTUS studeer, des te behoedzamer wordt mijn oordeel in het bijzondere, schoon het in zekerheid over het geheel hoopt te winnen. De grondbeginselen van het Christendom zoowel als van het Protestantismus, die ik gedurende de geheele voordragt nooit verborgen, veeleer meermalen herhaald heb, doen zich voor mij ten minste steeds bepaalder en vaster voor; zoodat mij steeds klaarder wordt, *waar* het licht en *waar* de schaduw is. Maar de verdeeling van licht en schaduw bij het ontwerp van het bijzonder beeld is altijd de moeilijkste taak en daar moge ik dikwerf de regte maat aan den eenen zoowel als aan den anderen kant gemist, hier het eene niet genoeg in het licht gesteld, dáár het andere niet krachtig genoeg geschaduwd hebben; hetwelk ook daardoor moge veroorzaakt zijn, dat ik door het licht van het ééne verschijnsel mij veelligt te zeer verblinden, door de donkerheid van het andere mij te zeer afschrikken liet. Groote misslagen tegen de billijkheid des oordeels geloof ik intusschen niet begaan te hebben, ten minste niet met mijn weten, en zoo mag ik dan ook wel bij het afscheid van u het bewustzijn met mij nemen, dat schoon ik ook

niet alle meeningen in gelijke mate bevredigd, ik toch wel geen gemoed gekwetst heb.

De God des vredes beware ook in onze Kerk den band der liefde en der eendragt en doe ons het voorgestelde doel onzer hemelsche roeping steeds blijmoediger en werkzamer te gemoet streven. Hij zij met u en met allen, die de waarheid zoeken in liefde !

EINDE VAN HET ZESDE DEEL.

Hagenbach

BR Het Wesen en de Geschiedenis..

305

Vol. 6

H3128

v. 6

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
330307 OF THEOLOGY
CLAREMONT, CALIF.

